

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ІШКІ ІСТЕР МИНИСТРЛІГІ
БӘРІМБЕК БЕЙСЕНОВ АТЫНДАҒЫ
ҚАРАҒАНДЫ АКАДЕМИЯСЫ

Р.К. Джиембаев
П.К. Әбілқас

**ҚҰҚЫҚТЫҢ ЖӘНЕ МЕМЛЕКЕТ
ТЕОРИЯСЫНЫҢ ӨЗЕКТІ
МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Оқу құралы

ҚАРАҒАНДЫ
2023

ӘОЖ 342 (075.8)
ҚБЖ 67.400 я73
Ә 20

*Қазақстан Республикасы ИМ Б. Бейсенов атындағы
Қарағанды академиясы Оқу-әдістемелік кеңесінің шешімі бойынша
басылды*

Рецензенттер: *М. Н. Абласимов*, Қарағанды университеті КЕАҚ заң факультетінің конституциялық және халықаралық құқық кафедрасы меңгерушісінің мінетін атқарушы, философия (PhD) докторы; *С. К. Күмісбеков*, Қазақстан Республикасы ИМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясының жалпы заң пәндері кафедрасының доценті, философия (PhD) докторы, полиция подполковнигі.

Р.К. Джиембаев, П.К. Әбілқас

Ә 20 **Құқықтың және мемлекет теориясының өзекті мәселелері:**
оқу құралы. — Қарағанды: Қазақстан Республикасы ИМ
Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы, 2023. — 170 б.

Оқу құралы құқықтың және мемлекет теориясының өзекті мәселелері бойынша бағдарламаға сай әзірленген және негізгі дәрістер бойынша тақырыптардан тұрады. Жұмыс құқық пен мемлекет теориясына қатысты көзқарастарға жалпы қорытынды жасалып, жан-жақты зерттелген.

Жоғары оқу орындарының студенттеріне, магистранттарына арналған.

ӘОЖ 342 (075.8)
ҚБЖ 67.400 я73

- © Қазақстан Республикасы ИМ
Б. Бейсенов атындағы
- © Қарағанды академиясы, 2023;
- © Р.К. Джиембаев, П.К. Әбілқас

АЛҒЫ СӨЗ

Адамзат тарихында бостандық, құқық, әділеттілік және жалпы әл-ауқат туралы ой көп. Әлеуметтік құрылым және билікті жүзеге асыру мәселелері барлық уақытта философтар арасында ерекше өзекті болды. Саяси және құқықтық ойдың тарихы әртүрлі дүниетанымдардың күресі мен қақтығысында мемлекет пен құқықтың даму процесі, сондай-ақ жеке тұлға мен билік арасындағы қатынастардың формалары мен принциптері бір уақытта қалай жүргенін айқын көрсетеді.

Көптеген ғасырлар бойы философтар мен идеологтер биліктің, мемлекеттің және құқықтың мәні туралы әртүрлі теорияларды алға тартты. Мысалы, ежелгі грек философы Аристотель мен ежелгі қытай философы Конфуций монархтың билігін оның Құдайдан шыққанын мойындай отырып, отбасындағы әкенің күшімен байланыстырды; субъектілерге егемендікке мойынсұнуға және әлеуметтік теңсіздікке мойынсұнуға шақырылды. Платон, керісінше, идеалды мемлекет туралы пайымдай отырып, жалпыға бірдей әділеттілікке әкелуі тиіс ізгілік идеяларын насихаттады. Ол коммунистік өмір салтында және жеке меншіктің болмауында идеалды әлеуметтік жүйені көрді. Пифагор студенттерімен мүліктің толық ортақтығы жүйесінде қолданды.

Біраз уақыттан кейін Батыста тіпті байлар да Құдай патшалығына қабылданбайды деп уағыздайтын ілімдер пайда болды. Шығыста коммунизм идеяларын Персияда Маздак пайғамбар таратқан, ал ежелгі Грецияда Периклес бүкіл әлемге халық жиналысын құру арқылы алғашқы демократияның үлгісін көрсетті. Кипсель, Гелон және Писистрат өз кезегінде тиранияның барлық артықшылықтары мен кемшіліктерін көрсетті. Содан кейін құл, феодалдық, буржуазиялық, капиталистік және социалистік мемлекеттердің нақты мысалдары болды.

Осылайша, ежелгі дәуірден бастап адамзат парламенттерде, соттарда және мемлекеттік аппаратта басқарушылық қызметтің әртүрлі ұйымдастырушылық формалары мен рәсімдерін құруда үлкен тәжірибе жинады. Сайып келгенде, бұл механизмдер мен рәсімдер қоғамды неғұрлым тиімді басқару үшін мемлекеттілік институттарын жетілдіруге бағытталған¹.

Мемлекет пен құқықтың рөлі әсіресе қоғам дамуының шешуші кезеңдерінде байқалады. Белгілі ғалым В.С. Нерсисянцтың сөздерін келтіре отырып, мемлекеттік-құқықтық құбылыстар саласындағы тұжырымдамалар адамзаттың рухани мәдениетінің құрамдас бөліктерінің бірі екенін атап

---

¹ Чиркин В.Е. Государствоведение: Учебн. — М.: Юристъ, 1999. — С. 20.

өтуге болады. Онда өткен ұрпақтың саяси-құқықтық тәжірибесі жинақталған, мемлекеттік-құқықтық құбылыстардың негізгі кезеңдері мен бағыттары көрсетілген, құқық, саясат және мемлекет проблемаларын зерттеудің қорытындылары жасалған. Өткеннің идеялары мен жетістіктері арқылы жүзеге асырылатын танымдық тәжірибе қазіргі саяси және құқықтық көзқарастарға, бүгінгі күннің теориясы мен практикасына айтарлықтай әсер етеді².

Жас мемлекет ретінде Қазақстан үшін оның дамуының қазіргі кезеңінде экономиканы, мемлекеттік және саяси институттарды реформалау және осыған байланысты құқықтық реттеуді күшейту тән, өйткені мемлекеттік ұйымдасқан қоғамдағы құқықтық қатынастар адамдардың барлық іс-әрекеттеріне делдал болады, ал мемлекет олардың тікелей белсенді қатысушысы болып табылады.

Біздің мемлекетіміздің қалыптасуында Қазақстанның Тұңғыш Президенті Назарбаев Нұрсұлтан Әбішұлы маңызды рөл атқарды. Тәуелсіздік таңында ол мемлекеттік басқарудың тиімді жүйесін құрып қана қоймай, халықтың бірлігін сақтай білді. Өткен жолдың ауқымы оны таңдаудың дұрыстығына күмән келтірмейді.

Елбасы «Қазақстанның Үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Қазақстан халқына Жолдауы аясында жаңғырудың маңызды екі процесі — саяси реформа мен әлемнің дамыған отыз елінің қатарына кіру мақсатында экономиканы жаңғыртуды бастады. Сонымен бірге мұндай міндетті белгілеу әлеуметтік салада да, құқықтық салада да, олардың орнықтылығы мен демократиялылығын қамтамасыз етуде ауқымды өзгерістерді талап етеді.

Ескі және жаңа мемлекеттік-құқықтық құбылыстардың, институттар мен институттардың көп өлшемділігі, күрделілігі және жиі сәйкес келмеуі оларды тереңірек және жан-жақты зерттеу қажеттілігін талап етеді. «Құқық және мемлекет теориясының өзекті мәселелері» пәні мемлекет пен құқықтың жалпы теориясының барлық бағытын қамтымайды. Ол қазіргі ғалымдардың пікірінше, теориялық, ғылыми және әдіснамалық тұрғыдан маңызды тақырыптардың кейбіреуіне ғана назар аударады. Оларды проблемалық жағынан қарастырады.

Бұл курсты оқу сізге:

- магистранттардың білімін мемлекеттік-құқықтық өмірді заманауи ұғыну процесінде қалыптасқан жаңа идеялармен байытуға;

---

² История политических и правовых учений: Учебн. для вузов / Под общ. ред. акад. РАН, д.ю.н., проф. В.С. Нерсесянца. — 4-е изд., перераб. и доп. — М.: Норма, 2004. — С. 7.

- құқық пен заңнаманың күрделі жүйесінде еркін бағдарлану, заңды қайшылықтар мен нормативтік құқықтық актілердің күрделі иерархиясы мәселелерінде басымдықтарды табуға;

- құқық теориясының және мемлекеттің өзекті мәселелерін басқарушылық мемлекеттік қызметті жетілдіру мәселелерімен және құқықтың нақты салаларындағы қазіргі заманғы ғылыми ізденістер проблемаларымен байланыстыруға;

- теориялық әртүрлілікке негізделген құқықтық түсінуге өзіндік көзқарас қалыптастыруға мүмкіндік береді.

МЕМЛЕКЕТТІҢ ПАЙДА БОЛУ ПРОБЛЕМАСЫ. МЕМЛЕКЕТ ТИПОЛОГИЯСЫ МӘСЕЛЕРІ

1. Мемлекеттің түсінігі және сипаттамалары

Мемлекет пен құқық әрдайым болған емес. Бұл әлеуметтік институттар қоғам дамуының белгілі бір кезеңінде қалыптасты. Алғашқы қоғамда мемлекет те, құқық та болған жоқ. Сонымен қатар адам тек ұжымда өмір сүре алатындығын ескеру керек. Мысалы, қазіргі заманғы адамның ата-бабаларын біріктірудің бұрынғы формаларының болуы, ең алдымен, қатал сыртқы ортадан қорғану және азық-түлікті бірлесіп алу қажеттілігімен байланысты болды. Қазіргі кезде ғалымдар қоғам мемлекетке қарағанда әлдеқайда ерте пайда болғанын атап өтті. Біріншісі шамамен 3-4,5 миллион жыл бұрын болған, ал екіншісі 5-6 мың жыл бұрын болған³.

М.Б. Смоленский қоғамға мынадай тұжырымдама береді. Қоғамды ортақ мүдделерге негізделген кез келген қызметті бірлесіп жүзеге асыратын қарым-қатынас үшін біріккен адамдардың белгілі бір тобы деп атауға болады⁴.

Адам өмірін ұдайы өндірудің алғашқы ұйымдастырушылық бірлігі оның мүшелерінің туыстық қатынастарына негізделген, бірлескен экономикалық іс-әрекеттерді жүргізетін ұрпақ болды. Заң әдебиетінде атап өткендей, алғашқы қоғамда барлық әйелдер мен ерлер бір-біріне тиесілі полигамиялық отбасы басым болды. Баланың әкесі белгісіз болған жағдайда қарым-қатынас тек анасы жағынан жүзеге асырылуы мүмкін. Біраз уақыттан кейін әдет-ғұрыптардың көмегімен алдымен ата-аналар мен балалар арасындағы, содан кейін бауырлар мен апалар арасындағы некеге тыйым салынады. Адамды жануарлар әлемінен бөлудің биологиялық негізі болған инцестке (қан алмасу) тыйым салудың нәтижесінде туыстас қауымдастықтардың өкілдері арасында неке құрыла бастады. Мұндай жағдайда бірнеше достық рулар фратраларға, фратраттарға — тайпалар мен тайпалық одақтарға бірігіп, олар шаруашылық қызметті сәтті жүргізуге, еңбек құралдарын жетілдіруге және басқа тайпалардың шабуылына қарсы тұруға көмектесті. Осылайша, жаңа мәдениеттің негізі қаланды және адамдар арасындағы қатынастар жүйесі, байланыстар, яғни қоғам қалыптасты^{3, 31}.

Әлеуметтену — бұл адамның дамып келе жатқан әлеуметтік организмге енуі, оның барысында ол алдыңғы буындар мен замандастардың тәжі-

³ Кулапов В.Л., Малько А.В. Теория государства и права: Учебн. — М., 2008. — С. 30.

⁴ Смоленский М.Б. Теория государства и права: Учебн. — М., 2010. — С. 12.

рибесін сiңiредi. Бiлiм мен дағдыларды, мiнез-құлық пен мәдениеттi алады. Бұл әлеуметтiк бағытты ұжымдастырушылық ұмтылыс деп атауға болады.

Қоғамның белгiлi типтерi тұлғаның жекелеген типтерiне сәйкес келедi. Сонымен, адамзат тарихының алғашқы кезеңдерiнде тұлғаның ұжымдық типi басым болады. Мұнда адам әлеммен, әлеуметтiк, табиғи қарым-қатынасын негiзiнен ұжым арқылы орнатады. Ежелгi мәдениеттегi «остракизм» институты немесе қауымдастықтан шығарып салу белгiлi, бұл ең ауыр жаза болды. Еуропалық мәдениетте қайта өрлеу дәуiрiнде ХХ ғасырда қалыптасуында өз көрiнiсiн тапқан адамдардың санасы мен мiнез-құлқының даралану процесi басталады. Ол қоғамның жаңа буржуазиялық типi, жаңа өндiрiстiк мәдени-тарихи дәуiрдiң қалыптасуының негiзi болды⁵.

Неолиттiк революция қоғамның дамуына үлкен мән бердi. Ол меншiктi экономикадан (жинаудан) өндiрiске (еңбек бөлiнiсiне) ауысуға байланысты қоғамның стратификациясына, оны сыныптарға бөлуге ықпал еттi. Сонымен, Тарихқа дейiнгi уақытта адамдар жинау және аң аулау арқылы өмiр сүрдi. Алайда, кеш неолит кезеңiнде (шамамен б.з.д. 10-12 мың жыл) қатты мұздану микрофлора мен мегафаунаның өлiмiне әкеп соқты. Өмiр сүру үшiн адамдар мал өсiрумен, жылдың белгiлi бiр жылы кезеңдерiнде егiншiлiкпен, металдарды өңдеумен және т. б. айналысуға мәжбүр болды. Аман қалу үшiн жетiстiкке жетпеген адам жақсы жұмыс iстеген адамға жалдануы керек едi⁶. Мұны Ф. Энгельс өзiнiң «Отбасының, жеке меншiктiң және мемлекеттiң шығу тегi» еңбегiнде егжей-тегжейлi қарастырған.

Қоғамдық қатынастар — бұл адамдар өмiр сүру процесiнде пайда болатын қатынастар. Шын мәнiнде, бұл адамдардың барлық бiрлескен қызметi, олардың өзара әрекет ету формалары. Неғұрлым нақты мағынада, әлеуметтiк қатынастар дегенiмiз — бұл әлеуметтiк топтар, таптар, халықтар арасында, сондай-ақ олардың iшiнде экономикалық, әлеуметтiк, саяси, мәдени өмiр және қызмет процесiнде пайда болатын әртүрлi байланыстар деп айтуға болады. Жеке адамдар қоғамдық қатынастарға белгiлi бiр әлеуметтiк қауымдастықтардың немесе топтардың мүшелерi немесе өкiлдерi ретiнде кiредi^{5, 111}.

Ғылыми әдебиеттерде қоғамдық қатынастардың құрылымын әртүрлi тұрғыдан қарастыруға болады. Маркстiк тұжырымдамаға сәйкес барлық қоғамдық қатынастар материалдық және рухани болып бөлiнедi. Материалдық қатынастар сананың тiкелей қатысуынсыз туындайтын негiзгi ретiнде

---

⁵ Обществознание: Пособие-репетитор / Под ред. О.С. Белокрыловой, В.И. Филоненко. — Изд. 22-е. — Ростов н/Д: Феникс, 2016. — С. 110.

⁶ Джиембаев Р.К. Теория государства и права: Учеб. пос — Караганды: РИО «Болашак-Баспа», 2012. — С. 12.

түсіндіріледі. Олардың сипаты қоғамның өндіргіш күштерімен анықталады. Рухани қатынастар материалдық қатынастардың туындылары ретінде түсініледі. Олар қондырмаға жатады, пайда болады және жұмыс істейді, адамдардың санасы арқылы өтеді. Рухани қатынастарға саяси, құқықтық, моральдық және т. б. жатады. Тәжірибенің негізгі түрлері тұрғысынан қоғамдық қатынастардың құрылымы қатынастардың екі түрімен ұсынылатын болады. Біріншіден, бұл «адамдар-табиғат» қатынасы (өндірістік тәжірибе, адамның табиғатты өзгеруі). Екіншіден, бұл «адам-адам» немесе «тұлға-тұлға» (әлеуметтік-тарихи тәжірибе) қарым-қатынасы^{5, 112}.

Әр қоғамда мінез-құлық стандарттары — әлеуметтік нормалар бар. Әлеуметтік нормалардың түрлері әдет-ғұрыптар, дәстүрлер, құқықтық нормалар, моральдық нормалар және т. б.

Әдет-ғұрып — бұл тарихи мінез-құлық ережелері.

Дәстүр дегеніміз — белгілі қоғамдарда, әлеуметтік топтарда ұзақ уақыт бойы сақталып келген әлеуметтік және мәдени мұралардың элементтері.

Мораль нормалары-қоғамда қабылданған жақсылық пен жамандық туралы идеяларға негізделген белгілі бір мінез-құлықтың талаптары.

Діни нормалар — Құдайға деген сенімге негізделген мінез-құлық ережелері. Мысалы, Құран, Киелі Кітап, Талмуд^{6, 76}.

Құқықтық нормалар-бұл қоғамдық қатынастарды реттеу үшін мемлекет белгілеген жалпыға міндетті мінез-құлық ережелері.

Қазіргі уақытта «мемлекет» ұғымының көптеген анықтамалары бар. М.Б. Смоленскийдің пікірінше, бұл, біріншіден, мемлекет күрделі және көп қырлы құбылыс. Екіншіден, «мемлекет» термині көбінесе әртүрлі заттар мен құбылыстарды білдіреді: тұтастай қоғам немесе қоғамның ерекше формалары немесе қоғамның кез-келген органдары немесе ел халқы тұратын аумақ және т. б.

Ежелгі дәуірде де ежелгі ұлы ойшыл Аристотель мемлекетті «азаматтардың өзін-өзі байланыстыратын қарым-қатынасы ...» деп есептеді. Ежелгі Рим философы және спикері Цицерон мемлекетті «жалпы заңдылық» деп санады. Қайта өрлеу дәуірінің жарқын өкілі Н. Макиавелли мемлекет «нақты мемлекеттік мүдделерді орындаудан алынатын ортақ игілік» деп сендірді. Либерализмнің негізін қалаушы Джон Локк мемлекетті өздері белгілеген Заңның негізінде біртұтас тұтастыққа біріктірілген адамдардың жиынтығы ретінде анықтады. Кейінірек К. Маркс және Ф. Энгельс мемлекетті экономикалық үстем таптың саяси ұйымы ретінде қарастырды^{4, 33}.

Мемлекеттің анықтамасы туралы түсінік бермес бұрын, оның белгілерін қарастырайық^{6, 21}:

1. Аумақ пен халықтың болуы. Басқаша айтқанда, халықты аумақтық ұйымдастыру және аумақтық шектерде мемлекеттік билікті жүзеге асыру.

Кез келген мемлекет шекаралармен бекітілген белгілі бір аумаққа және осы аумақта тұратын адамдардың белгілі бір тобына (халыққа) ие. Бұл ретте мемлекеттік билік, егер халықаралық келісімдерде өзгеше көзделмесе, мемлекеттің аумағына ғана қолданылады.

2. Мемлекеттік (мемлекеттік) биліктің болуы. Бұл билік жалпыға ортақ деп аталады, өйткені ол мемлекеттің барлық тұрғындарына таралады, оның есімдерінен шығады. Қоғамдық-саяси билікке билік және басқару органдары, сондай-ақ арнайы мәжбүрлеу аппараты жатады. Мемлекет қана сот, прокуратура, ішкі істер органдары және т. б. сияқты құрылымдарды, мемлекеттік шешімдердің іске асырылуын, оның ішінде қажеттілік бойынша және мәжбүрлеу құралдарымен қамтамасыз ететін материалдық қосымшаларды (армия, түрмелер және т. б.) қамтиды.

3. Мемлекеттік егемендік, яғни ішкі және сыртқы істерде мемлекеттің тәуелсіздігі. Мемлекеттік биліктің егемендігінің мәні келесідей:

- **биліктің үстемдігі**, бұл мемлекеттің бүкіл аумағына және оның тұрғындарына таралатын жалғыз билік деген мағынаны білдіреді. Мемлекеттік билік кез-келген басқа билікті жоққа шығарып, мойындауы мүмкін. Ол мәжбүрлеу құралдары мен әдістеріне ие болуы керек;

- мемлекеттік органдардың бірыңғай жүйесі бар екенін білдіретін **мемлекеттік биліктің бірлігі**.

Сонымен бірге, әлемде ресми немесе егемендігі шектеулі мемлекеттер бар және болған. М.Н. Марченко мемлекеттің ресми егемендігі ол заңды және саяси түрде жарияланған кезде, бірақ іс жүзінде оған өз еркін білдіретін басқа мемлекеттердің ықпалының таралуына байланысты жүзеге асыра алмайтын мемлекет деп қарастырады⁷.

Егемендікті ішінара шектеу мәжбүрлі және ерікті болуы мүмкін.

Егемендікті мәжбүрлеп шектеу, мысалы, соғыста жеңілген мемлекетке жеңімпаз мемлекеттер тарапынан қатысты болуы мүмкін.

Егемендікті ерікті түрде шектеуге басқа мемлекеттермен өзара келісім бойынша, мысалы, олардың барлығына ортақ белгілі бір мақсаттарға қол жеткізу үшін мемлекеттің өзі рұқсат етеді. Ерікті егемендік мемлекеттер федерацияға қосылып, оған егемендік құқықтарының бір бөлігін берген кезде де шектеледі (Мысалы, Ресей Федерациясы).

4. Құқықтың, заңдардың болуы. Мемлекет пен құқықтың байланысы ажырамас. Кез келген мемлекет өзінің мемлекеттік саясатын жүзеге асырады, оны іске асыру үшін оны нормативтік құқықтық актілерде бекіту қажет. Сонымен қатар заң мемлекеттің өзін ғана емес, оның саясатын да заңдасты-

---

⁷ Марченко М.Н. Теория государства и права: Учеб. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: ТК Велби, М., 2008. — С. 296

рады. Бұл жерде заң ең жоғары заңды күші бар акті (тар мағынада) және мемлекеттен шыққан кез келген нормативтік құқықтық акт ретінде түсініледі (кең мағынада).

5. Салықтар мен салық жүйесінің болуы (*Жинау әдісіне сәйкес олар тікелей және жанама болып бөлінеді. Тікелей салықтар азаматтар мен заңды тұлғалардың кірістері мен мүлкінен тікелей, жанама түрде, оларды өндірілетін өнімнің құнына қосу жолымен немесе оларды тауарлардың бағасына қосу жолымен алынады*). Салықтар мен алымдар — мемлекет өтеусіз ұстап қалатын және жария-саяси билікті, мемлекеттік аппаратты ұстауға және тұтастай алғанда бүкіл қоғамның мұқтаждарына жұмсалатын халық табысының бір бөлігі. Бұл ретте салықтар саны мен мемлекеттік органдар саны арасында кері байланыс бар. Мемлекеттік аппарат неғұрлым үлкен болса, салықтар соғұрлым көп болады — мемлекеттік аппарат неғұрлым аз болса, салықтар соғұрлым аз болады. Сонымен, әйгілі Рим спикері, мемлекет қайраткері және ойшыл Цицерон (106–43 жж. б.з.д.) мемлекеттің негізгі белгілерінің бірі ретінде «халыққа лайықты» істі қарастырды. Сонымен қатар халық оны «қандай да бір жолмен жиналған адамдардың кез келген бірлестігі емес, құқық пен мүдделер ортақтығы мәселелерінде келісуімен байланысты көптеген адамдардың бірлестігі» деп түсінеді.

Қазіргі демократиялық мемлекеттер үнемі мемлекеттік қызметшілердің санын азайтуға тырысады, ал салықтар, ең алдымен, қоғамның әлеуметтік қажеттіліктеріне жұмсалады.

Мысалы, Швейцарияда ұжымдық мемлекет басшысы болып табылатын федералды үкімет (Швейцария Федералды кеңесі) тек жеті мүшеден тұрады, олардың әрқайсысы өзінің федералды департаментін басқарады. Жыл сайын федералды кеңестің жеті мүшесінің бірін Федералды Жиналыс (заң шығарушы орган) президент және вице-президент сайлайды. Келісім бойынша кеңестің әрбір мүшесі жеті жылда бір рет вице-президент, ал келесі жылы Президент болады⁸.

В.Л. Кулапов және А.В. Малько сияқты қазіргі заманғы ғалымдардың пікірінше, мемлекет — бұл белгілі бір аумақ шегінде таптық, жалпы адамзаттық, діни, ұлттық, нәсілдік және басқа да мүдделерді басым жүзеге асыруға ықпал ететін саяси биліктің ерекше егеменді ұйымы^{3, 47}.

А.С. Ибраева өз кезегінде мемлекетке келесі түсінік береді:

---

⁸ Information services of the Federal Chancellery (2008). The Swiss Confederation a brief guide. 2008. — P. 42.

Мемлекет — жария-саяси биліктің ерекше аппараты, оның басты міндеті қоғамды басқару, қоғамдағы тәртіпті қамтамасыз ету, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау болып табылады⁹.

Осылайша, мемлекет белгілі бір аумақта жұмыс істейтін, жалпыға бірдей міндетті нормативтік құқықтық актілер шығаратын және осы актілердің сақталуын қамтамасыз ету үшін зорлық-зомбылық аппараты бар мемлекеттік биліктің саяси ұйымы болып табылады.

2. Мемлекеттің пайда болу теориялары: көзқарастардың әртүрлілігі

Мемлекеттердің пайда болуының көптеген теориялары бар. Олардың барлығы әртүрлі дәрежеде осы процестің белгілі бір жақтарын көрсетеді. Олардың негізгілерін қарастырыңыз.

1. Теологиялық теория (грек тіл. «теос» — Құдай, «логос» — ілім, яғни Құдай туралы ілім) — ең ерте теориялардың бірі. Ол орта ғасырларда Томас Аквинаның еңбектерінде кеңінен таралды, қазіргі жағдайда оны ислам діні мен католик шіркеуінің идеологтері (Ж. Маритен, Д. Мерсье) дамытты. А.М. Лушниковтың айтуынша, ол ежелгі Египетте, Вавилонда, Үндістанда және Қытайда пайда болды¹⁰.

Бұл доктрина өкілдерінің пікірінше, мемлекет — бұл Құдайдың еркінің өнімі, соның арқасында мемлекеттік билік мәңгілік және берік, негізінен діни ұйымдар мен қайраткерлерге тәуелді. Осы жерден әркім егемендікке барлық жағынан бағынуға міндетті. Адамдардың қазіргі әлеуметтік-экономикалық және құқықтық теңсіздігі Құдайдың құдіретімен алдын ала анықталады, оған құдайдың құдіретін жер бетінде жалғастырушыға қарсы тұру және қарсылық көрсетпеу қажет. Демек, мемлекеттік билікке бағынбау Құдіретті Құдайға бағынбау ретінде қарастырылуы мүмкін. Бұл теорияның негізін қалаушылар мемлекет Құдайдың қалауымен құрылды және бар деп мәлімдеді. Осыған байланысты шіркеу билігі зайырлы биліктен басым болады. Сондықтан әр монархтың таққа отыруы шіркеу тарапынан мақұлдануы тиіс болды. Бұл теория шексіз монархияны негіздеу, сондай-ақ субъектілердің мемлекеттік билікке деген кішіпейілділігін насихаттау үшін кеңінен қолданылатын негіз болды^{3, 39}.

⁹ Ибраева А.С. Теория государства и права: Учеб. пос. — 2-е изд. с доп. и изм. — Алматы, 2006. — С. 25.

¹⁰ Лушников А.М. Теория государства и права. Элементарный курс. — М., 2009. — С. 17.

Ж.Ш. Сәлімбаева бұл жөнінде былайша пайымдайды. мемлекеттің пайда болуының негізінде адамның өмірі мен меншігіне қауіп төндіру жағдайында бірге өмір сүру процесінде бірігу және қорғау табиғаты жатыр. Адамның мұндай қажеттіліктері қайдан пайда болады? Адамды әлеуметтік, саяси болмысқа кім айналдырды? Жалғыз жауап — Құдай.

Құдай адамды жаратқан және адам үшін оның қоғамда өмір сүруіне жағдай жасады. Адам басшылыққа алуы тиіс мінез-құлық ережелерін де Құдай белгілеген. Демек, мемлекет пен құдай заңының бастауы — Құдайдың жаратуы¹¹.

А.М. Лушников бұл теорияның белгілі артықшылықтары бар деп есептейді:

1) бұл қоғамдағы азаматтық келісімді нығайтуға, руханилықты нығайтуға көмектеседі;

2) зорлық-зомбылықтың, революциялар мен азаматтық соғыстардың, билік пен мүліктің қайта бөлінуіне жол бермейді;

3) алғашқы мемлекеттердің құрылуы діннің беделінен қолдау тапқаны және көптеген монархиялық әулеттер өздерінің шежірелерін тікелей құдайлардан (Египет перғауындары, Қытай мен Жапония императорлары және т. б.) алғандығы анық.

Ғалымдардың пікірінше, оның басты кемшілігі, дәлелденген ғылыми білімге емес, Құдайға деген сенімге негізделгендігі, сенуші үшін бұл, берік теория мызғымас, ал атеист үшін ғылымға қарсы¹⁰.

II. Патриархалдық теория (патерналистік). Оның ең танымал өкілдеріне ежелгі грек ойшылы Аристотель, ежелгі Қытай философы Конфуций, сондай-ақ қазіргі заманғы философтар Р. Филмер мен Н.К. Михайловский жатады.

Олар адамдар отбасының пайда болуына әкеп соғатын өзара қарым-қатынасқа ұмтылатын ұжымдық тіршілік иелері екендігіне негізделген. Кейіннен адамдардың бірігуі және осы отбасылардың көбеюі нәтижесінде отбасының дамуы мен өсуі, қорыта келгенде мемлекеттің құрылуына әкеледі^{6, 14}.

Мемлекет — бұл отбасының (кеңейтілген отбасы) тарихи дамуының нәтижесі. Мемлекет басшысы (монарх) — оның қарамағындағыларға қатысты әкесі (патриарх), олар оған құрметпен қарауға және сөзсіз бағынуға тиіс. Демек, егеменді билік — бұл шексіз әрекет ететін отбасындағы әкенің (патриархтың) билігінің жалғасы. «Патриарх» күшінің алғашқы құдайдан шыққандығы танылғандықтан, бағынушылардан билікке мойынсұну ұсы-

---

¹¹ Салимбаева Ж.Ч. Теория возникновения государств: трансформация взглядов // <http://krishna.kz/ru/node/597>

нылады. Отбасындағыдай, әке де, мемлекеттік биліктегі монарх та сайланбайды, тағайындамайды немесе алып тасталынбайды, өйткені соңғысы оның балалары болып табылады^{3, 40}.

М.Б. Смоленский атап өткендей, патриархалдық тұжырымдамада белгілі бір дәрежеде адамзаттың алғашқы қауымдық қоғамдағы қоғамдық ұйымдасқан өмірден мемлекеттік формаларға көшудің маңызды сәттері көрініс тапқан. Атап айтқанда, қала-мемлекеттерде отбасылардың бірігуі мемлекеттің пайда болуында шешуші болды^{4, 23}.

Конфуций (шамамен б.з.д. 551–479 жж.) патриархалдық теория тұжырымдамасына келесідей түсінік береді, «жеке тұлға билеушіге бағынады, өйткені ол тәлімгер әке сияқты субъектілерді қорғайды және оларға басшылық жасайды» дейді. Ал Аристотель (б.з.д. 384–322 ж.ж.) бұл теорияны дамыта отырып, мемлекетте байланыстың барлық түрлері өз мәселесіне жетеді деп есептейді, әсіресе қорғауға байланысты, өйткені бұл тұлғаның негізгі қажеттіліктерінің бірі. Мемлекет — бұл отбасылық коммуникацияның алғашқы формаларына тән қатынастардың табиғи дамуының өнімі. Адам табиғаты саяси болмыс болып табылады, ал мемлекетте адамның осы саяси табиғатының негізі анықталады. Ал мемлекет, керісінше, еркін және тең құқығы бар адамдар арасындағы саяси қарым-қатынастан құралады. Сондықтан адамдар саналы түрде біртұтас үлкен отбасын құруға ұмтылады. Отбасының негізгі қызметі — рудың көбеюі және бірге өмір сүру. Бұл теория адамның өз мүдделерін басқаларға — оның отбасы мүшелеріне қамқорлық жасау арқылы қорғау сияқты жағын ашады. Бұл мемлекеттің шығу тегі туралы патриархаттық теорияның сана деңгейінің ерекшелігі¹¹.

А.М. Лушников осы теорияның артықшылықтарына келесілерді жатқызады:

1) қоғамның біртұтастығы мен ұйымдастырушылық функциясын жүзеге асыратын мемлекеттік билік тасымалдаушыларын құрметтеуге ықпал етеді.

2) отбасы мүшелері сәйкестігі бойынша қоғам мүшелерінің туыстық, бауырмалдық, өзара байланыстық рухын тәрбиелейді.

Кемшілігі — мемлекет пен отбасын, монарх пен әкенің билігін тікелей анықталу болып табылады. Өйткені мемлекеттік билік, ең алдымен, аумақтық байланыстар мен азаматтықтың рулық қатынастардан басымдығына негізделеді^{10, 18}.

III. Шарттық теория (Табиғи-құқықтық). Оның шығу тегі ежелгі грек философияларының (Эпикур, Цицерон және т. б.) еңбектерінен бастау алады. Қазіргі түсіндіруде мемлекеттің пайда болуының бұл теориясы XVII–XVIII ғасырларда Г. Гроциус, Б. Спиноза, Т. Гоббс, Д. Локк, Ж.Ж. Руссо, А.Н. Радищев, П. Холбахтың еңбектерінде дамыды. Шарттық теория өкілдерінің пікірінше, мемлекет саналы шығармашылықтың өнімі

ретінде, осы уақытқа дейін «табиғи», жабайы күйде болған адамдар кіретін келісім нәтижесінде пайда болады. Бұрын әркім тек өз мүдделерін көздеген, басқалардың мүдделерін ескермеген. Нәтижесінде бұның барлығы бәріне қарсы соғысқа әкеп соғуы мүмкін еді. «Бәріне қарсы соғыс» нәтижесінде ұйымдастырылмаған қоғам өзін-өзі жойып жіберу мүмкіндігі туындады. Бұған жол бермеу үшін адамдар «қоғамдық келісім» жасады, соның арқасында әркім өзара өмір сүру және табиғи құқықтарға кепілдік беру үшін құрылған мемлекеттің пайдасына өз мүдделерінің барлығынан немесе бір бөлігінен бас тартты^{6, 15}. Мемлекет Құдайдың еркінің көрінісі емес, адам ақылының өнімі. Бұл теорияға сәйкес мемлекеттік биліктің бірден-бір қайнар көзі — халық, ал барлық мемлекеттік қызметшілер, қоғамның қызметшілері ретінде билікті пайдаланғаны үшін оған есеп беруге міндетті^{3, 40}.

А.М. Лушниковтың пікірінше, бұл теория белгілі бір артықшылықтарға ие болды:

1) мемлекеттен бұрын азаматтық қоғамды тануға қадам жасалды (адамдардың мүдделері басымдыққа ие болды);

2) іс жүзінде халықтық егемендік принципі алға тартылды билік халықтан шыққан және халыққа тиесілі, ал билік жүргізушілерге мемлекетті басқаруға халық қана уәкілеттік берген;

3) мемлекеттік құрылымдар, билік органдары өздерінің емес, халықтың мүдделерін білдіруі керек, оның қызметінде болуы керек.

Өз кезегінде оның кемшіліктері:

1) мемлекет құрудың мұндай жолы нақты шындықтан гөрі мінсіз модель, өйткені мемлекеттер көбінесе соғыстар, зорлық-зомбылық немесе басқа жағдайлар нәтижесінде пайда болды;

2) қоғам бір өлшемді, біртұтас ретінде қабылданады, ал шын мәнінде ол әртүрлі топтарға, сыныптарға, таптарға, қауымдастықтарға бөлінеді, әдетте әртүрлі мүдделерге ие, ал кейбір кезеңдерде тіпті бір-біріне қарсы.

IV. Зорлық-зомбылық теориясы. Оның ең көрнекті жақтаушылары-неміс философы және экономисі Е. Дюринг, австриялық әлеуметтанушы және мемлекеттанушы Л. Гумплович, әйгілі «марксизм ревизионисі» К. Каутский. Т.В. Кашанина атап өткендей, зорлық-зомбылық теориясының негізі мемлекет пен құқықтың пайда болуының басты себебі қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуында және таптардың пайда болуында емес, кейбір тайпаларды басқаларымен жаулап алуда, зорлық-зомбылықта, құлдықта жатыр деген тұжырым болып табылады. Бұл теорияда мемлекет тек күшті адамдар үшін ғана бар мекеме ретінде қарастырылады, ал заң — қоғамның кейбір салаларын басқалардың мүдделері үшін тежеу құралы ретінде қарастырылады.

С. Гумпловичтің пікірінше, Еуропа мен Азияның бірқатар елдерінің құрылу мысалына сілтеме жасай отырып, зорлық-зомбылықтан пайда болған, «адамдардың бір класының екіншісіне бағынуы нәтижесінде мемлекет құрылады» деген қорытынды жасады. Жеңімпаздардың «тірі құралдарға» ие болу қажеттілігінен ежелгі отбасының экономикалық негізі, мырза мен оның қызметшісі арасында болған билік қарым-қатынасы пайда болды деген тұжырым жасаған¹².

Осылайша, мемлекет зорлық-зомбылық, бір күшті халықтың (әдетте көшпелі) басқа әлсіз халықты (әдетте отырықшы) жаулап алуы арқылы пайда болды. Мойынсұну үшін жаулап алынған халықтар жаулап алушылардың өздері саяси үстем тап (класс) құратын мемлекет құрады.

А.М. Лушниковтың пікірінше, бұл теорияның пайдасына зорлық-зомбылық мемлекет негізін қалайтын факторлардың бірі болып табылады және тарих мысалдарына сүйенетін болсақ, мемлекеттердің негізінің қалануы жаулап алу актісімен қатар болған кездерден көрініс табады.

Теорияның кемшілігі — зорлық-зомбылық (оның барлық маңызды рөлін ескере отырып) жалғыз емес, тек мемлекеттің пайда болуына әсер еткен факторлардың бірі болатындығында. Мемлекеттіліктің пайда болуының алғышарттары, ең алдымен, ішкі процесс, ал сыртқы зорлық-зомбылықтың оны тездетуі немесе баяулатуында^{10, 20}.

V. Мемлекеттің пайда болуының марксистік теориясы (тап). Негізін қалаушылар — неміс ғалымдары К. Маркс пен Ф. Энгельс, оны В. Ленин дамытты. Кейбір ғалымдар бұл теорияны материалистік деп те атайды.

Экономиканың дамуы, демек, мемлекеттіліктің пайда болуы үшін үш үлкен еңбек бөлінісі маңызды болды (мал шаруашылығы мен қолөнер егіншіліктен бөлінді, тек айрыбаспен айналысатын адамдар тобы бөлінді). Еңбек бөлінісі және онымен байланысты құралдарды жетілдіру оның өнімділігінің өсуіне серпін берді. Артық өнім пайда болды, нәтижесінде жеке меншік пайда болды, нәтижесінде қоғам бай және кедей, қанаушы және халықты қанау болып бөлінді^{6, 17}.

Жеке меншіктің пайда болуының маңызды салдары қоғаммен сәйкес келмейтін және оның барлық мүшелерінің мүдделерін білдірмейтін мемлекеттік биліктің бөлінуі. Билік рөлі басқарушылар санатына айналатын бай адамдарға өтеді. Олар өздерінің экономикалық мүдделерін қорғау үшін жаңа саяси құрылым — мемлекет құрады, ол ең алдымен бар адамдардың ерік-жігерін жүзеге асыру құралы ретінде әрекет етеді.

---

¹² Гумплович Л. Общее учение о государстве. — С. 120.

Энгельс атап өткендей, мемлекет — бұл бір кластың екіншісін басуға арналған машина¹³.

Мамандардың пікірінше, «Теория бастапқы ұстанымдардың нақтылығы мен анықтығымен, логикалық үйлесімділігімен ерекшеленеді және сөзсіз теориялық ойдың үлкен жетістігі болып табылады»¹⁴.

А.М. Лушниковтың пікірінше, теорияда мемлекеттердің пайда болуының ұтымды негізі экономикалық алғышарттары, қоғамда қарама-қарсы (немесе әртүрлі) мүдделері бар топтардың-таптардың болуын мойындау және т. б. болып табылады.

Бұл теорияның басты кемшілігі — мемлекетті тек кейбір (экономикалық күшті) таптардың басқаларға қарағанда үстемдік ету аппараты ретінде қарастыруы. Экономикалық алғышарттардан басқа мемлекеттердің пайда болуына айтарлықтай әсер еткені рухани факторлар мен дін екені анық^{10, 20}.

VI. Патримониалды теория. Негізін қалаушы-швейцариялық ойшыл А. Галлер. Ол мемлекеттің шығу тегі жер меншігіне байланысты деп есептейді. Сонымен адамзат дамуының алғашқы кезеңінде және негізгі экономикалық қызметі табиғат берген өнімдерді жинау кезінде (экономиканы иемдену) жер басты ресурс болды. Мәне осы жағдай жер үшін қауымдас-тықтар мен тайпалар арасындағы қақтығыстарды түсіндірді. Алайда адамзат дамуының алғашқы кезеңінде жер әлі де қоғамның барлық мүшелеріне тиесілі және ұжымдық меншікте болды.

Кейіннен әлеуметтік дамудың нәтижесінде, қоғам экономикалық және экономикалық қызметтің жаңа түрі отырықшы өмір салтын ұстанғандықтан, қоғам өндіргіш экономикаға көшкен кезде жердің мәні одан да арта түсті. Бұл кезең жер меншігі мен саяси биліктің қоғам басшылары мен элиталарының қолында шоғырлануымен және біртіндеп мемлекеттік билікке айналуымен сипатталады. Осылайша, мемлекет қалыптасады. Алғашқы мемлекеттік институттар: саяси билік (ең үлкен жер иеліктері бар көшбасшы), мемлекеттік басқару органдары (көшбасшыға ең жақын қоғам өкілдерінен) қалыптасады. Осы кезеңде әскери қызмет пен салық қызметі мемлекеттік мәжбүрлеу емес, ол қоғам өкілдерінің мемлекетке жеке тәуелділігіне негізделген ерікті институттар болды¹⁵.

Осылайша, мемлекет жерді иелену құқығынан (патримониум), ал саяси билік жер иеленушінің билігінен пайда болды.

---

¹³ Ф. Энгельс. Происхождение семьи, частной собственности и государства.

¹⁴ Алексеев С.С., Корельский В.М. Теория государства и права. — М., 2000. — С. 50.

¹⁵ <http://student-pravo.ru/proishozhdenie-gosudarstva-i-prava/patrimonialnaya-teoria-proizhozhdenia-gosudarstva/>

А.М. Лушников атап өткендей, теорияның ұтымды негізі мемлекеттің пайда болуының себептерінің бірі жер иелерінің нақты класқа бөлінуі және оларды біріктіру болды^{10, 20}.

В.Л. Кулапов және А.В. Малко атап өткендей, бұл теорияның кемшілігі мемлекеттіліктің пайда болу процесінде жерге жеке меншік рөлі асыра берілген, және сонымен бірге оған әскери-саяси, ұлттық және діни факторлардың әсері бағаланбаған^{3, 46}.

VII. Психологиялық теория. Оның өкілдері мен әзірлеушілері Г. Тард, Л.И. Петражицкий, З. Фрейд, Н.М. Коркунов мемлекеттің адам психикасында пайда болу себепін, адамның қарым-қатынас жасау, ұжымда өмір сүру, бұйрық беру және бағыну қажеттілігінен өз көрінісін табады. Олар адамдардың психологиялық өзара әрекет етуінің нәтижесінде эмоционалды қарым-қатынастың нысаны — мемлекет пайда болады деп сендірді. Бұл адамдардың тіршілік ету ортасының өзгеруіне тез бейімделуіне ықпал етеді^{4, 26}.

Осылайша, мемлекет адам психикасының ерекше қасиеттеріне, кейбіреулердің басқа адамдарға үстемдік ету қажеттілігіне және басқалардың бағынуға, еліктеуге деген ұмтылысына байланысты пайда болды.

Мемлекеттің пайда болуының психологиялық теориясының туындауы белгілі бір дәрежеде заң ғылымындағы үлкен жетістік болып табылады. Бұл XIX ғасырдың соңында психология тәуелсіз білім саласы ретінде қалыптаса бастаған кезде ғана мүмкін болды. Әлеуметтік тарихшылардың психология ғылымының проблемаларына деген қызығушылығы психиканы түсіндіруде эксперименттік зерттеу әдістері басым болып, ірі мектептер арасында әртүрлі пікірлердің қалыптаса бастаған кезінде айтарлықтай өсті.

Әлеуметтанушылар мен заңгерлер қабылдаған осы мектептердің идеялары заң ғылымында жаңа бағыттардың қалыптасуына негіз болды. Адамның психикасы жануарлардың психикасынан айтарлықтай ерекшеленетіні анық. Адам әлдеқайда дамыған психикамен сипатталады. Онда ынтымақтастық сезімі, ұжымшылдық сезімі бар. Бұл теорияны жақтаушылардың еңбегі мемлекеттің қалыптасу процесінде психологиялық факторлар үлкен рөл атқаратындығын көрсетеді. Осылайша, олар көптеген адамдардың ақыл-ойын толық игерген экономикалық детерминизмнен алшақ қадам жасауға тырысты. Адамдардың әртүрлі мүдделері (экономикалық, саяси, мәдени, тұрмыстық және т. б.) тек психика арқылы жүзеге асырылатыны да рас. Адамның барлық әрекеттері оның психикасы арқылы шартты және шартсыз рефлексдер деңгейінде өтеді¹⁶.

---

¹⁶ Кашанина Т.В. Происхождение государства и права / <https://ru.wikipedia.org/wiki>

А.М. Лушников бұл теорияның ішінара негізделгенін байқайды. Қарым-қатынасқа, үстемдікке, бағынуға деген ұмтылыс шынымен де адам психикасына тән және мемлекеттің қалыптасу процесіне әсер етуі мүмкін. Алайда, бұл теория мемлекет пайда болған басқа факторларды — әлеуметтік, экономикалық, саяси және т. б. факторларды ескермейді^{10, 21}.

VIII. Ирригациялық теория (гидравликалық). Бұл теорияның авторы неміс К. Виттфогель, ішінара А.К. Маркс («Азиялық өндіріс әдісі») оған сүйенді. Виттфогельдің айтуынша, мемлекет су ресурстарын тиімді пайдалану (ирригация) арқылы ірі өзендердің аңғарларында егіншіліктегі ұжымдық жүргізу мақсатында пайда болды. Ирригациялық құрылыстар (арналар, бөгеттер және т. б.) салу үшін адамдар тобын ұйымдастырудың қазіргі қажеттілігі мемлекеттер құруға бастамашылық етті. Мұндай жұмыстарды тек биліктің тұрақты ұйымы, яғни мемлекет ұйымдастыра алады¹⁷.

Осыған байланысты Т.В. Кашанина былай деп жазады: «Египетте алып қоғамдық құрылымдардың құрылысы жерді ылғалдандыруға арналған үлкен жүйелердің, яғни суару құрылымдарының құрылысымен басталды. Кейіннен перғауындардың күшін нығайта отырып, мысырлық құлдардың мыңдаған отрядының күшімен алып қабірлер немесе пирамидалар тұрғызыла бастады. Өрі қарай, алып құрылыстарды салу тәжірибесі тарала бастады. Семирамида бақтары, Зевс ғибадатханасы және әлемнің жеті кереметіне қатысты басқа да тарихи ескерткіштер көптеген және мыңдаған адамдардың күшімен салынды. Бұл күрделі нысандардың құрылысы арнайы ұйымдастырушылар мен үйлестірушілерді қажет етті, олар кейіннен тәжірибе жинақтады. Басқа да қоғамдық міндеттерді шеше бастады. Олар мемлекеттік қызметшілер, кәсіби басқарушылар, мемлекеттік билік өкілдері болды. Мемлекеттің пайда болу процесін түсіндіретін авторлар суару жүйелерін ғана емес, сонымен бірге үлкен еңбек шығындарын талап ететін және бүкіл қоғамның мүдделеріне белгілі бір дәрежеде қызмет ететін басқа да ірі құрылыстарды салу деп түсінеді. Алайда олар осы әлеуметтік жүйелерді жалпылайды және бір терминмен «суару құрылымдары» деп атайды, бұл үлкен объектілерді салуға итермелеген адамның ойларын Египетте пайда болған ойлар деп береді»¹⁶.

А.М. Лушниковтың пікірінше, бұл теорияны қолдай отырып, алғашқы мемлекеттер шынымен де ірі өзендердің аңғарларында пайда болды (Египет — Ніл алқабында, Қытай — Сары өзен мен Янцзы аңғарларында, Вавилон, Шумер және Аккад Жолбарыс пен Ефрат аңғарларында) және олардың пайда болуында белгілі бір суару негізі болды.

---

¹⁷ Смоленский М.Б. Теория государства и права. — М., 2010. — С. 27.

Бұл теорияның басты кемшілігі өзен аңғарларында (мысалы, таулы және дала аймақтарында және т. б. орналаспаған (мемлекеттердің пайда болу себебін түсіндірмейді)^{10, 21}.

IX. Органикалық теория. Оның негізін қалаушылар-ағылшындық Г. Спенсер және неміс Р. Вормс. Бұл теорияға сәйкес мемлекет адам ағзасына теңестірілді және оның қоғам мен адамның бірге жасайтын табиғат күштерінің әрекетінің нәтижесі деп таныды. Адамдар мемлекетті жасаушылар-тірі организм ретінде қалыптастырады. Мемлекеттік институттар дененің бөліктеріне ұқсас: билеушілер – ми, байланыс (пошта, көлік) және қаржы — ағзаның қызметін қамтамасыз ететін қан айналымы жүйесі.

Бұл туралы адам денесінің құрты және дене мүшелері туралы ертегі бар. Бұл б.з.д. 494 жылы патриоттардың қатыгез қысымшылықтарына ашуланған римдік плебейлер Римнен кетіп, қасиетті тауға (қаладан алыс емес) қарай кеткені туралы аңыз туралы. Патриоттардың елшісі Менениус Агриппа адам денесінің асқазанға қарсы шыққан дене мүшелерінің артынан өздері зардап шеккені туралы әңгіме айтып, халықты тыныштандырды¹⁸.

А.М. Лушниковтың пікірінше, бұл теорияның артықшылығы-мемлекетті біртұтас, тұтас және өзара байланысты организм ретінде қабылдау, олардың ішкі механизмін жетілдірудегі мемлекеттер бәсекелестігінің рөлін тану.

Кемшілігі — биологиялық заңдардың қоғам өміріне тікелей проекциясы, негізсіз биологизация және қоғамдық өмірдің вулгаризациясы. Демек, мемлекетті биологиялық организммен сәйкестендіру, ал ол әлеуметтік организм болып табылады^{10, 22}.

Қазіргі уақытта ғалымдардың басым көпшілігі бұл теорияны жоққа шығаратынын атап өткен жөн.

X. Инцест теориясы (қан араластыру). Оның негізін қалаушы-француз антропологы және философы К. Леви-Строс. Бұл теорияның мәні-инцестке тыйым салу, яғни. қауымдастық ішінде осы тыйымның сақталуын бақылау үшін арнайы органдар құрылды, олар мемлекеттік органдардың прототипі болды^{4, 12}.

А.М. Лушников атап өткендей, алғашқы қауымдық қоғамда инцестке тыйым салынды және бұл үшін арнайы аппарат құрылған жоқ^{10, 23}.

XI. Нәсілдік теория. Оның негізін қалаушы-француз Ж. Габино. Оның дамуына неміс философы Ф. Ницше үлкен үлес қосқаны атап өтіледі. Бұл теория физикалық және психикалық тұрғыдан жоғары (ең алдымен ақ нәсіл) және төменгі (ең алдымен негроид және моңғолоид) нәсілдер бар

---

¹⁸ Кольев А.Н. Нация и государство. Теория консервативной реконструкции. — М., 2005. // https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_002595032/

екендігіне негізделген. Жоғары нәсіл мемлекеттерді құрады, ал төменгі нәсілдердің өкілдері жоғары нәсіл өкілдеріне бағынуға дайын. Демек, мемлекеттің пайда болуы жоғары нәсілдердің төменгі нәсілдерге үстемдігін қамтамасыз ету қажеттілігімен байланысты¹⁸. Бұл теорияға сәйкес славяндар, еврейлер мен сығандар да төменгі нәсілге жатқызылды.

А.В. Клименко атап өткендей: «Нәсілдік теория ғылыми емес, саяси мінездемеге ие. Оның әртүрлі нәсілдер мен халықтардың бастапқы теңсіздігі туралы ережелерді фашистердің арийлік нәсілдің басқа халықтардың аумақтарын басып алу және екінші дүниежүзілік соғыс кезінде соңғысын жою құқығын негіздеу үшін қолданғаны кездейсоқ емес. Осылайша, Ницше теориясының дұрыс емес екендігі айқындалды»¹⁹.

Қорытындылай келе, мен осы теориялардың (нұсқалардың) ешқайсысы мемлекеттің шығу тегін ғаламшарлық құбылыс ретінде толық түсіндірмейтінін, бірақ осы процестің әртүрлі аспектілерін немесе жеке мемлекеттердің пайда болуын түсіндіретінін атап өткім келеді.

Ж.Ш. Сәлімбаева осы мәселе бойынша әрбір теория адамзат қоғамының дамуының белгілі бір жақтарын ашады деген қорытынды жасайды. Белгілі бір дәрежеде олар бір-бірін толықтырады немесе бірдей байланыс салаларына ие. Мемлекеттің пайда болуының барлық теорияларында жалпыға ортақ нәрсені бөліп көрсетуге болады, атап айтқанда әр теорияның ғалымдары адам денесінің қажеттіліктеріне, оның биологиялық сипатына және сана деңгейіне негізделгендігіне өз дәлелдерін жасайды¹⁷.

3. Мемлекет типологиясын зерттеудің негізгі тәсілдері

М.Н. Марченко дәл атап өткендей, мемлекет пен құқық жүйесінің классификациясы немесе типологиясы дегеніміз мемлекет пен құқықтың дамуының мемлекеттік-тарихи процесін танудың объективті қажеттілігіне байланысты зерттеудің тұрақты әдістері болып табылады. Оларды тарихи белгілі бір ауысым нәтижесінде бір типтегі мемлекеттің және құқықтың басқа типке ауысуынан көреміз. Типология-мемлекет пен заңның тарихи даму процесін білудің маңызды әдістерінің немесе құралдарының бірі²⁰.

Өз кезегінде В.Л. Кулапов және А.В. Малько мемлекеттердің типологиясы жіктеудің ерекше түрі деп есептейді. Ол әлеуметтік тәжірибеде сыналған және мемлекеттің маңызды табиғатын көрсететін объективті критерийлерге негізделген. Типология келесі жағдайларға мүмкіндік береді:

¹⁹ Клименко А.В. Обществознание. / <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/461447>

²⁰ Марченко М.Н. Теория государства и права в вопросах и ответах: Учеб. пос. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Проспект, 2016. — С. 52.

а) мемлекеттердің дамуының табиғи-тарихи процесін білу, бір күйден екінші күйге эволюциялық және революциялық ауысудың ретін белгілеу;

б) мемлекеттің ішкі логикасын, жұмыс істеу үрдістері мен заңдылықтарын анықтау және осы негізде оның одан әрі даму перспективаларын анықтау;

в) жалпы заңдылықтарды тану негізінде жекелеген мемлекеттік-құқықтық құбылыстардың жұмыс істеу ерекшелігін айқындау, олардың бір-бірімен жүйелі байланысын және әлеуметтік болмыстың өзге құбылыстарына тәуелділігін белгілеу^{3, 60}.

Ғылыми әдебиеттерде мемлекеттер келесідей жіктелгенін атап өтуге болады. Мысалы, Л. Гумплович қазіргі мемлекеттерді аумақтың көлеміне және халық санына қарай жіктеуге тырысты. «Осы тұрғыдан барлық заманауи мемлекеттерді әлемдік, ұлы және кіші мемлекеттер» деп бөлуге болады^{12, 254}.

Алайда Л. Гумпловичтің және осы мәселе бойынша ұқсас позицияны ұстанған авторлардың пікірі өз қолдауын таппады. Біріншіден, ұсынылған жіктелім бүкіл тарихқа емес, мемлекеттердің салыстырмалы түрде шектеулі, қазіргі заманғы автор кезеңіне ғана қатысты қолданылатындығына байланысты қолдау тапқан жоқ. Екіншіден, бұл мемлекет өмірінің барлық жақтарына қатысты қарастырылмағандықтан, ол тек олардың сыртқы және сандық жағын (аумағы, халқы) қарастырды. Олардың ішкі жағына сапасына келетін болсақ, мемлекеттердің мәні, мазмұны, функциялары және әлеуметтік мақсаттарымен байланысты жақтары туралы мүлдем айтылған жоқ^{Error!}
Bookmark not defined., 52

Осылайша, мемлекеттердің әртүрлі типологиялары бар, бірақ қазіргі кезеңде ғалымдар екі негізгі көзқарасты жалпыға бірдей мойындайды: формациялық және өркениеттік.

Формациялық теория. Осы теорияға сәйкес мемлекеттің жалпыланған сипаттамасы мемлекеттің белгілі бір әлеуметтік-экономикалық формацияға сәйкес келетіндігі болып табылады. Ал адамзат тарихы — бұл осы формациялардың тарихы²¹. Мемлекеттердің типологиясын зерттеудің бұл тәсілі К. Маркс, Ф. Энгельс және В.И. Лениннің еңбектерінде баяндалған. Қалыптастыру дегеніміз — белгілі бір өндіріс әдісіне негізделген қоғамның белгілі бір түрі. Қоғамның бұл түрі өндірістік қатынастармен анықталады. Үстірт құрылым (оның ішінде мәдениет, ғылым, дін, мемлекет, құқық және т. б.) қосымша және ол негізгі базистен алынған (экономиканың түрі қандай, мемлекет те солай) болып табылады.

²¹ Рассказов Л.П. Теория государства и права: Учебн. для вузов. — 3-е изд. — М. ИИОР: ИНФРА-М.2010. С. 38.

Бұл теорияға сәйкес келесі әлеуметтік-экономикалық формацияларды ажыратуға болады: алғашқы қауымдық құрылыс, құлиеленуші, феодалдық, буржуазиялық (капиталистік), социалистік және капиталистік.

Л.П. Рассказов атап өткендей, алғашқы қауымдық құрылымда мемлекет әлі жоқ, ал коммунистік құрылымда ол өзін-өзі басқарып, жоқ болуы керек еді²¹.

Қалған формацияларға мемлекеттің келесі түрлері сәйкес келеді:

- құлиеленуші;
- феодалдық;
- буржуазиялық (капиталистік);
- социалистік.

Құлиеленуші мемлекет. Құл иеленуші мемлекет — бұл қоғамның таптарға бөлінуі және құл иелері мен құлдар түрінде бір-біріне қарсы алғашқы әлеуметтік күштердің пайда болуына байланысты алғашқы қауымдық жүйенің күйреу кезінде пайда болған мемлекеттік ұйымның алғашқы түрі. Ежелгі Египетте — Египет патшалығы, Азиялық Тигр және Евфрат өзендерінің аңғарларында — Шумер мемлекеттері, сондай-ақ Ассирия мемлекеті (б.з.д. III мыңжылдық) құрылды. Үндістан мен Қытай мемлекеттері (б.з.д. II мыңжылдық) және Хетт мемлекеті (б.з.д. II мыңжылдықтың соңы) мемлекеттердің айқын мысалы. Кейінгі құлиеленуші мемлекеттерге Жерорта теңізі бассейнінде пайда болған Ежелгі Греция мен Ежелгі Рим мемлекеттері жатады²².

Құлдықтың қайнар көзі тұтқынға алу болды. Құлиеленуші мемлекеттің негізгі функциялары ішкі (негізгі) және сыртқы (негізгі емес) болып бөлінді.

Құл иеленуші мемлекеттің негізгі (ішкі) функциясы құлдардың эксплуатациялық көпшілігін ұстап тұру және олардың қанауға қарсы тұру әрекеттерін тоқтату, қамыт пен құл иелерінің үстемдігін қалпына келтіру әрекеттері болды. Құл иелері құлды құл иесі үшін жұмыс істеуге мәжбүрлейтін негізгі құрал ретінде жалаңаш физикалық зорлық-зомбылық түрінде, экономикалық емес мәжбүрлеуге жүгінді. Құлдар меншіктен айырылды, отбасы болмады және жұмысқа мүлдем қызығушылық танытпады. Құлдарды қанаудың ешқандай шегі болған жоқ. Бұл пайдаланудың шекаралары құл иелерінің мүдделері болған жағдайларда ғана белгіленді (құлдардың аз келуі жағдайында; құлдарды оларды орындаушыларға салыстырмалы түрде мұқият қарауды талап ететін ерекше білікті жұмыстарда пайдалануда)²³.

---

²² <http://www.allpravo.ru/diploma/doc43p0/instrum664/item670.html>

²³ http://soviet_legal.academic.ru/1523/

Мысалы, б.з.д. 71 жылы ежелгі Римдегі Спартак көтерілісін басқаннан кейін Римнен Капуге дейінгі жолда 6000-ға жуық құл айқышқа шегеленді.

Құлиеленуші мемлекеттің сыртқы функциясы басқа мемлекеттердің аумағы есебінен өз мемлекетінің аумағын кеңейтуге немесе өз мемлекетінің аумағын басқа мемлекеттердің шабуылдарынан қорғауға бағытталған. Сыртқы функция ішкі функциямен тығыз байланысты болды. Құлиеленуші мемлекеттің агрессивті саясатының басты мақсаты билеуші тапты басқа өндіріс құралдарымен қатар құлдармен қамтамасыз ету болды. Бұл құлиеленуші мемлекеттердің келесі соғыс заңдары мен әдет-ғұрыптарын түсіндіреді, мысалы, әскери тұтқындарды, ал кейбір жағдайларда жаулап алынған халықты құлға айналдыру сияқты дәстүр. Сыртқы функцияны жүзеге асыра отырып, құлиеленуші мемлекет өзінің өмір сүру кезеңінде бір-бірімен ұзақ соғыс жүргізді, бұл кейбір мемлекеттердің басқаларды жаулап алуына, тұтас халықтардың құлға айналуына әкеп соқты²³.

Сонымен бірге құл иеленуші мемлекеттердің басқару формасы бір-бірінен өзгеше болды. Ежелгі Шығыс құлиеленуші мемлекеттерде барлық билік бір адамның — деспоттың (монархтың) қолында шоғырланған және мұра бойынша беріліп отырған. Мемлекеттік аппаратты орталықтандыру дәрежесі жоғары болды^{21, 39}.

Ежелгі Греция мен Ежелгі Римде билік демократиялық басқару формаларымен сипатталды, яғни сайлау арқылы қалыптасқан. Алайда сайлауға халықтың салыстырмалы түрде аз бөлігі ғана қатыса алды, әдетте, белгілі бір мөлшерде мүлікке ие еркін ер адамдар²¹.

Алайда құлиелену кезеңсіз, бірден феодалдық мемлекет ретінде қалыптасқан мемлекеттер де болғанын атап өткен жөн, мысалы, Көне орыс мемлекеті (Рурикович империясы), Франк мемлекеті, Сафевид мемлекеті және т. б.

Феодалдық мемлекет. Адамзат тарихындағы феодалдық мемлекет кезеңі шамамен V–XVII ғасырларды қамтиды.

Феодалдық жүйенің пайда болу процесі келесідей болды. Бір жағынан, ол үлкен жер иелігін қалыптастырудан және зайырлы-рухани ақсүйектердің феодалдар класына айналуынан тұрды. Екінші жағынан, ауылдық қоғамдастықтың ыдырауында және еркін шаруа — қауымдастықтардың және еркін емес жер иелерінің ірі жер иелеріне немесе мемлекет меншігіне тәуелді феодалдарға айналуы. Соңғыларының құлдардан айырмашылығы, қолданыстағы құлдық заңға сәйкес барлық өндіріс құралдарынан олар жерге меншік құқығынан айырылса да, өздерінің шағын фермалары болған және кейбір ауылшаруашылық құралдарына жеке меншік құқығына ие болған. Крепостық шаруа жер иесі болмаса да, үйге, ауылшаруашылық ғимараттарына, құрал-саймандарға ие болды, материалдық тауарлардың

тікелей өндірушісі және жер иесіне тәуелді жер пайдаланушы ретінде әрекет етті. Феодалдың иелігінен басқа өндірген өнімнің қалдықтары оның меншігіне түсті. Бұл шаруаның өз жұмысының нәтижелеріне белгілі бір қызығушылығын тудырды, құлдардың еңбегімен салыстырғанда оның өнімділігінің өсуіне әкеп соқты. Мұның бәрі феодалдық өндіріс әдісі және онымен бірге бүкіл феодалдық жүйе өндірісінің құлдық әдіс пен құлдық жүйеге қарағанда анағұрлым тиімді, тарихи прогрессивті екенін көрсетті²⁴.

Мысалы, Франциядағы өкілді монархия кезеңінде (XIV–XV ғғ.) шаруалар арасында сервтердің орнына (жеке тәуелді шаруалар) еркін шаруалар-цензитарилер пайда болды, олар мұрагерлік жер учаскесінің иелері — цензивтер²⁵.

Буржуазиялық (капиталистік) мемлекет. Буржуазиялық мемлекет кезеңі XVII ғасырдың ортасында Англияда болған алғашқы буржуазиялық төңкерістен басталады^{21, 40}.

С.С. Алексеев буржуазиялық мемлекет дамуының келесі кезеңдерін келтіреді:

Бірінші кезеңі капиталистік мемлекеттің қалыптасуы мен даму кезеңі деп атауға болады. Экономикалық тұрғыдан алғанда, бұл көптеген иелердің еркін бәсекелестік кезеңі. Бұл жерде мемлекет экономикаға араласпайды. Экономикалық өмірді стихиялық нарық пен бәсекелестік анықтайды. Дамып келе жатқан буржуазияның жалпы таптық мүдделері мен ерік-жігерін анықтау үшін жаңа, заманауи механизм қажет болды. Мұндай механизм буржуазиялық демократия, парламентаризм, заңдылық болды. Мемлекет капиталистік әлеуметтік қатынастардың дамуына қолайлы жағдай жасады. Таптық күрес әлі де ерекше өткірлікке жеткен жоқ.

Буржуазиялық мемлекет дамуының **екінші кезеңі** монополистік капитализм кезеңімен сәйкес келді. Оны буржуазиялық мемлекеттілік дағдарысының басталу және тереңдету кезеңі деп атауға болады (XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың бірінші жартысы). Экономикада осы кезеңде үлкен өзгерістер орын алды. Шағын кәсіпорындар мен фирмалар бәсекелестікті арттыру үшін бірігеді, өндіріс пен таратудың әртүрлі түрлері монополияланады, қуатты бірлестіктер пайда болады — трестер, синдикаттар, корпорациялар және т. б.; жұмысшы табының жұмысы күшейтіледі, халықтың төлемге қабілетті сұранысы тауар өндіруден артта қалады.

Мұның салдары кәсіпорындардың банкроттығымен, жұмыссыздықтың өсуімен және таптық күрестің шиеленісуімен қатар жүретін мерзімді дағ-

---

²⁴ <http://lawtoday.ru/razdel/biblo/tgp/021.php>

²⁵ Булгакова Д.А., Истаев А.Ж. Всеобщая история государства и права: Учеб.-метод. пос. — Алматы: Юридическая литература, 2005. — С. 56.

дарыстар мен депрессиялар болды. Монополизация және капиталды шоғырландыру революциялық марксистік идеялардың тасымалдаушысы болған жұмысшы табының бірігуіне әкеп соқты. 1871 жылғы Париж Коммунасы-тарихи тұрғыдан жұмысшы табының мемлекеттік билікті революциялық жолмен жаулап алуға және оны өз пайдасына пайдалануға алғашқы әрекеті.

XIX және XX ғасырдың басында буржуазиялық мемлекет демократия мен заңдылықтан бас тарта бастаған ірі монополиялық буржуазияның саяси институтына айналуға. Бірқатар елдерде бұл реакциялық саяси режимдердің пайда болуына әкеп соқты (Германия мен Италиядағы фашистік режимдер). Буржуазиялық мемлекеттердің ішкі қызметінде революциялық жұмысшылар қозғалысына қарсы күрес функциясы күшейтіледі, сыртқы жағынан — шетелдік аумақтар мен нарықтарды басып алу үшін соғыс функциясы. Мұның бәрі әскери-бюрократиялық мемлекеттік аппараттың өсуімен қатар жүреді. XX ғасырдың алғашқы онжылдықтары — бұл бірінші дүниежүзілік соғыс, пролетарлық революциялар, отарлық жүйенің ыдырауы, ауыр экономикалық дағдарыстар мен депрессиялар. Буржуазиялық қоғам мен мемлекет сөзсіз қатаң балама алды немесе өткір қарама-қайшылықтардың немесе реформалар мен қайта құрулардың әсерінен өзін-өзі жою. Олар екінші жолды таңдады.

Біздің ғасырдың 30-жылдарында буржуазиялық мемлекет өзінің дамуының үшінші (қазіргі) кезеңіне кірді, ол, өз кезегінде, мемлекеттің жоғары түріне ауысу болып табылды. Бұл АҚШ президенті Ф. Рузвельттің «Жаңа бағытымен» басталды, бірақ екінші дүниежүзілік соғыстан кейін басталған ғылыми-техникалық революцияға сәйкес келетін үлкен өзгерістер болды. Бұл кезеңде мемлекеттің экономикалық негізі айтарлықтай өзгереді, «таза» жеке меншік басым болмайды. Дамыған елдердің экономикалық әлеуетінің 30 %-на дейін және одан да көп бөлігі мемлекет меншігіне айналады, акционерлердің меншігі тез дамып келеді, кооперативті меншік пайда болады. Бір сөзбен айтқанда, экономика аралас сипатқа ие болады. Меншіктің түрлері мен формаларының әртүрлілігі экономикаға үлкен динамизм, өзгеретін жағдайларға бейімделу мүмкіндігін береді¹⁴.

Қоғамның әлеуметтік-таптық құрылымында өзгерістер де аз болған жоқ. Көптеген жұмысшылар акциялардың ұстаушыларына айналады және қоғамның басқа топтарымен (ғылыми-техникалық зиялы қауым және т. б.) «орта» тапты — қоғамдық қатынастардың негізгі тұрақтандыру табын құрайды.

Мемлекет буржуазиялық таптық ерекшеліктерді сақтайды, бірақ демократиялық және әлеуметтік болып табылады. Оның көптеген негізгі функциялары бүкіл қоғамның қажеттіліктерінен туындайды — экономи-

калық, әлеуметтік. Ол икемді жоспарлау, мемлекеттік тапсырыстарды орындау, кредит беру және т. б. арқылы экономикаға белсенді араласады.

Дамыған капиталистік елдерде болып жатқан өзгерістер әртүрлі теорияларда өз көрінісін тапты. Мысалы, жалпы өркендеу мемлекетінің теориясы айтарлықтай таралды. Осы теорияға сәйкес қарастырылып отырған кезеңде капитализм түбегейлі өзгерді, ол халықтық капитализмге айналды, ал буржуазиялық мемлекет таптық сипатын толығымен жоғалтты, мемлекеттік-құқықтық реттеудің көмегімен байларды жеңетін және кедейлерді бай ететін әлеуметтік әл-ауқат органына айналды. Бұл теория, сөзсіз, нақты процестерге, фактілерге сүйенеді, бірақ буржуазиялық қоғам мен мемлекетті айтарлықтай идеализациялайды¹⁴.

Социалистік мемлекет. Бұл буржуазиялық билікті құлататын саяси революция нәтижесінде құрылған тапсыз жалпыхалықтық мемлекеттер болуы керек еді. Пролетариаттың алғашқы диктатурасы бүкіл халықтық билікпен алмастырылуы керек еді (жеке меншіктің жойылуымен).

Кеңес мемлекеті социалистік мемлекеттің классикалық үлгісі, пролетариат диктатурасы туралы марксистік-лениндік ілімнің тірі көрінісі, марксистік-лениндік идеялардың өміршеңдігі мен күшінің айқын дәлелі екендігі атап өтілді. Қысқа тарихи мерзімде Кеңестік Социалистік мемлекет, дұшпандық капиталистік органның болуына қарамастан, эксплуатациялық таптардың жойылуына, социализмнің жеңісіне, халықтың моральдық-саяси бірлігінің орнауына, біздің бұрынғы артта қалған елімізді әлемдегі ең дамыған, қуатты социалистік индустриалды, алдыңғы қатарлы ұжымдық ауыл шаруашылығы дамыған державаға айналдырды. Кеңестік социалистік мемлекеттің экономика, мәдениет саласындағы, халқымыздың материалдық деңгейін көтеру ісіндегі жетістіктері бүкіл әлемге Социалистік Әлеуметтік және мемлекеттік жүйенің үлкен артықшылықтарының дәлелі болып табылады²³.

Осылайша, Социалистік мемлекеттерден басқа барлық мемлекеттер билеуші таптың (құл иелері, феодалдар, капиталистер) еркін білдірді және «эксплуатациялық» болды. Социалистік мемлекет көпшіліктің, содан кейін бүкіл халықтың ерік-жігерін көрсетуі керек еді^{10, 34}.

Мемлекет типологиясына өркениеттік көзқарас (лат. Civil — азаматтық).

Ғылыми айналымға «өркениет» терминін алғашқылардың бірі болып енгізген философ Адам Фергюсон адамзат қоғамының дамуындағы әлеуметтік таптардың, сондай-ақ қалалардың, жазудың және басқа да ұқсас құбылыстардың болуымен сипатталатын кезеңді білдірді. Шотланд ғалымы ұсынған әлемдік тарихты кезеңдерге бөлу (жабайы — варваризм — өркениет) XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың басында ғылыми

ортада қолдау тапты, бірақ XIX ғасырдың соңында және XX ғасырдың басында танымалдықтың өсуімен тарихқа плюралды — циклдік көзқарас «өркениеттің» жалпы түсінігінде «жергілікті өркениетті» түсіне бастады²⁶.

Бұл теория ресейлік зерттеушілер Н.Я. Данилевский, П.А. Сорокин, немістер М. Верба және О. Шпенглер, британдық А. Тойнбидің еңбектерінде баяндалған.

Бұл тәсілде халықтың идеологиясына, рухани және мәдени деңгейіне баса назар аударылады, ал экономика мен саясат бағынышты рөл атқарады. Әр өркениеттің өзіндік ерекше формасы бар (мысалы, ежелгі өркениет — ежелгі мемлекет, қытай өркениеті — Қытай мемлекеті). Жалпы мағынада өркениетті уақыт пен кеңістік шегінде оқшауланған адамдардың жеке басының кең деңгейі ретінде ең жоғары деңгейдегі мәдени қауымдастық ретінде анықтауға болады. Яғни өркениеттік көзқарастың негізі қоғамның рухани-мәдени өмірі болып табылады. Осыған сәйкес 20-дан астам өркениет (Египет, Қытай, Батыс, православие, Қиыр Шығыс, араб және т. б.) типтері ерекшеленеді^{3, 61}.

Егер формациялық тәсілде экономика, содан кейін саясат пен мәдениет болса, онда өркениеттік тәсілде бірінші кезекте адам болады, содан кейін мәдениет, дүниетаным, содан кейін ғана экономика мен саясат.

Л.П. Рассказов мемлекеттердің пайда болуының Шығыс және Батыс жолдарын жан-жақты қарастырады^{21, 43}. Автордың тезистерін талдай отырып, олардың келесі негізгі ерекшеліктерін атап өтуге болады:

Мемлекеттердің пайда болуының Шығыс жолы	Мемлекеттердің пайда болуының Батыс жолы
Мемлекеттердің қалыптасуына тіршілік ету ортасының географиялық ерекшеліктері айтарлықтай әсер етті. Мысалы, жекелеген қауымдардың мүмкіндіктерінен асатын орасан зор қоғамдық жұмыстарды орындау (ирригациялық құрылыстар салу).	Қауымдық жүйенің ыдырауының алғашқы кезеңінде жеке меншік пайда болады. Бұл қоғамның таптық бөлінуіне әкеп соғады (мысалы, ежелгі Афина мемлекеттіліктің пайда болуының классикалық түрі).
Бұл жүйелерді құру және пайдалану үшін арнайы резервтік қорлар құрылды, онда қоғамдық артық өнімнің көп бөлігі шоғырланған. Бұл	Қалыптасқан жеке меншік таптардың экономикалық үстемдігін бекіту үшін негіз болады. Олар мемлекеттік институттарға әсер етеді

²⁶ Семёнов Ю.И. Философия истории. (Общая теория, основные проблемы, идеи и концепции от древности до наших дней) — М.: Современные тетради, 2003. — С. 114–115.

қорларды басқару үшін қауым ішінде лауазымды тұлғалардың ерекше тобы (әкімшілер, қазынашылар, бақылаушылар және т. б.) бөлінді. Осылайша мемлекеттің аппараты қалыптасты.	және оларды өз мүдделерін қорғау үшін пайдаланады.
Әкімшілік-мемлекеттік құрылымдар жеке меншік пайда болғанға дейін қалыптасты. Экономика мемлекеттік және қоғамдық меншік нысандарында қалыптасады.	Нарықтық қатынастардың болуы
Билік деспотикалық сипатқа ие	Қоғамның айқын таптық құрылымы
Жер ресми түрде қауымдастықтардың иелігінде болды, бірақ оны мемлекеттік шенеуніктер басқарды. Нарықтық қатынастар болған жоқ.	Демократиялық принциптердің болуы.

Қорытындылай келе, мынаны атап өткіміз келеді. М.Н. Марченко атап өткендей, формациялық көзқараспен салыстырғанда кем дегенде екі кемшілік бар. Бұл, біріншіден, өркениет тұжырымдамасының белгісіздігі, аморфтығы, екіншіден, бұл критерийдің белгісіздігі мемлекеттердің типологиясына емес, жоғары дамыған қоғамдардың классификациялық сипаттамасына байланысты.

Р.Х. Макуев, өз кезегінде, өркениеттік көзқарастың мәнін, оның орны мен рөлі туралы әртүрлі көзқарастарды мұқият талдай отырып, формациялық тәсілді негізгі, ал өркениеттік тәсілді біріншісін толықтырады деген тұжырым дұрыс деп есептеді. Алайда ғылыми тұрғыдан алғанда ең дұрыс тәсіл осы екі критерийдің өзара байланысын мойындаумен байланысты²⁷.

²⁷ Макуев Р.Х. Теория государства и права: Учебн. — 3-е изд., изм. и доп. — М.: Норма: Инфра — М., 2010. — С. 180.

МЕМЛЕКЕТ НЫСАНДАРЫ ҰҒЫМЫ ТУРАЛЫ МӘСЕЛЕЛЕР

1. Мемлекет формасы туралы саяси-құқықтық ойдағы түсінік

Қазіргі уақытта теория бойынша мемлекет формасы деп мемлекеттегі саяси билікті ұйымдастыру деп түсіну керек, оның үш элементі — мемлекеттік басқару формасы, мемлекеттік құрылым нысаны және мемлекеттік (саяси) режим бірлігінде қабылданған^{21, 88}. Қазіргі кездегі сыртқы белгілердің бұл жиынтығы бір мемлекетті екіншісінен ажыратуға мүмкіндік береді.

М.Н. Марченконың пікірінше, мемлекет формасы оның мәні мен мазмұнының тікелей көрінісі ретінде әрекет етеді. Мемлекеттің мәні мен мазмұны (функциялары) қандай болса, сайып келгенде ол оның формасы болады.

Профессор атап өткендей, «Мемлекетті мәні тұрғысынан зерттеу дегеніміз қоғамның, топтардың, таптардың ерік-жігері мен мүдделерін анықтау. Мемлекетті мазмұн тұрғысынан қарастыру дегеніміз оның қалай, қандай бағытта әрекет ететінін анықтау. Мемлекетті форма тұрғысынан зерттеу, ең алдымен, оның құрылымын, оның негізгі компоненттерін, ішкі құрылымын, мемлекеттік билікті қалыптастыру мен жүзеге асырудың негізгі әдістерін зерттеуді білдіреді»⁷.

Егер басқару нысаны мемлекеттік ұйымдасқан қоғамда мемлекеттік билікті кім және қалай жүзеге асырады, мемлекеттік билік құрылымдары (мемлекеттік органдар) қалай ұйымдастырылған және жұмыс істейді деген сұраққа жауап берсе, онда тұтастай мемлекеттің мемлекеттік құрылым нысаны белгілі бір аумақта халықты біріктіру тәсілдерін, осы халықтың әртүрлі аумақтық және саяси құрылымдар арқылы байланысын ашады. Өз кезегінде, саяси режим мемлекеттік биліктің белгілі бір қоғамда қалай жүзеге асырылатындығын, мемлекет өзінің әлеуметтік мақсатын қандай әдістер арқылы орындайтынын сипаттайды, экономикалық өмірді, әлеуметтік тәртіпті, азаматтарды қорғауды қамтамасыз етеді және басқа да әлеуметтік мәселелерді шешеді.

Осылайша, мемлекет формасына және оның үш элементіне келесідей қысқаша анықтама беруге болады.

Мемлекет формасы — бұл басқару формасының, мемлекеттік құрылым мен мемлекеттік (саяси) режимнің жиынтығы.

Басқару формасы — бұл жоғары мемлекеттік органдардың қалай құрылғандығы және олардың халықпен қарым-қатынасының элементі.

Мемлекеттік құрылымның формасы — бұл мемлекеттің аумағы қалай ұйымдастырылғандығына жауап беретін элемент.

Мемлекеттік (саяси) режим — бұл мемлекетте билік қалай және қандай әдістермен жүзеге асырылатындығына жауап беретін элемент.

Неліктен қазіргі мемлекеттердің формаларын жіктеуде тек үш элемент қолданылады? Олардың әрқайсысы осы жіктеуге әсер ететін барлық факторларды қамти ала ма?

«Мемлекет формасы» сияқты ұғымның мазмұны жоғарыда аталған үш блок, қоғамның арнайы саяси, құрылымдық және аумақтық ұйымы ретінде мемлекеттің үш негізгі сипаттамасымен нақты байланысты екенін, шын мәнінде бұл сипаттамаларды байқауға және сәйкесінше зерттеуге болатындығын нақты ашатындығын байқауға болады. Сондықтан мемлекеттің формасын оның негізгі сипаттамалары көрінетін және жүйеде мемлекеттік биліктің ұйымдастырылуын, халықтың аумақтық ұйымдастырылуын қамтамасыз ететін мемлекеттің құрылымы (құрылымы) ретінде анықтауға болады»²⁸.

А.В. Мелехин қазіргі мемлекеттердің әртүрлі формаларына әсер ететін негізгі факторлар ретінде мыналарды келтіреді:

- ұлттық мемлекеттер дамуының тарихи дәстүрлері;
- ұлттық мемлекеттіліктің қалыптасуының тарихи ерекшеліктері;
- елдегі әлеуметтік күштердің нақты арақатынасы;
- ел халқының ұлттық құрамы;
- халықтың менталитеті;
- шетелдік тәжірибе;
- халықтың өмір сүру деңгейі;
- бұрынғы метрополиялардың бұрын тәуелді елдердегі мемлекеттік нысанды таңдауға әсер ету дәрежесі;
- әлемдік қоғамдастықтың рөлі²⁹.

В.Е. Чиркин мемлекет формасын зерттеудің жүйелі тәсілі тек элементтерді (басқару формалары, аумақтық-саяси құрылым және т. б.) ғана емес, сонымен бірге олардың арасындағы біртұтас тұтастықты (мемлекет формасын) құрайтын байланыстарды, сондай-ақ элементтердің осы тұтасымен байланысын ескеруді қамтиды, өйткені тұтас сыртқы, жаңа, тәуелсіз құрылым ретінде әрекет етеді. Бұл жаңа білім оның элементтеріне тән емес, жеке-жеке алынған қасиеттерге ие. Дәстүрлі деп аталатын үш элемент

---

²⁸ Еншбарян Р.В., Краснов Ю.К. Теория государства и права: Учеб. пос. — М., 1999. — С. 75.

²⁹ Мелехин А.В. Теория государства и права: Учеб. — М.: Маркет ДС, 2007. — С. 154.

мемлекет формасының белгілі бір (негізгі) жақтарын ғана білдіреді, өз көрінісін табады, бірақ олардың қасиеттерін соңына дейін ашпайды. Басқару формасынан басқа (әдетте ол мемлекеттің негізгі жоғары органдарының құрылымымен және өзара қарым-қатынасымен шектеледі), мемлекеттік құрылым нысаны (мемлекеттің аумақтық ұйымы) және мемлекеттік режим нысаны (мемлекет, оның органдары қызметінің әдістері), мемлекеттің қандай да бір нысанының ерекшеліктерін көрсетудің басқа да тәсілдері бар. Ең жарқын мысал-жоғарыдан төменге, ауылдық кеңеске дейін «Кеңестер республикасы», ол да өз аумағында мемлекеттік билікті жүзеге асыратын жалғыз Егемен орган ретінде қарастырылды. Бірақ Францияда да, жергілікті жерлерде мемлекет атынан тағайындалған және әрекет ететін префекттердің рөлін, мемлекеттік басқаруға, Конституциялық кеңеске, экономикалық және әлеуметтік кеңеске, «әлеуметтік келісімшарт» әдістеріне, басқа да органдар мен әдістерге байланысты дауларды қарайтын әкімшілік соттардың рөлін ескерместен, мемлекет формасы туралы идея дәл болмас еді³⁰.

Осылайша, В.Е. Чиркин мемлекет формасы ұғымын жоққа шығармай (оқу мақсаттары үшін ыңғайлы) кең тәсілді қолдануды ұсынады.

Әділдікпен айта кету керек, мемлекет пен құқықтың бүкіл тарихында мемлекеттің формасы туралы ондаған, жүздеген түрлі теориялар ұсынылған. Мысалы, ежелгі дәуірдегі ұлы ойшылдардың бірі, ежелгі грек философы Платон «идеалды мемлекетті» «ең жақсы және асыл» мемлекет ретінде басқарудың мінсіз формасы «аз адамдардың заңды күші» — ақсүйектер екендігіне негіздеген. Сонымен қатар олар «заңды монархияны» — патша билігін және «заңсыз» олигархияны қарастырды. Мінсіз мемлекет мәңгі емес. Мемлекет өзгере алады және сәйкесінше сол бағытта нысанын өзгерте алады⁷.

Платонның іліміне сәйкес аристократия — жеке меншіктің пайда болуы еркін адамдардың құлға айналуына әкеп соғатын демократия деп аталады. Соңғысы мемлекеттің криттік-спартандық түрі, ең күшті жауынгерлердің үстемдігі, біртіндеп олигархияға айналуы мүмкін. Олигархия — мүлктік өлшем мен ішінара байлардың күшіне негізделген. Ақырында, демократия халықтың күші ретінде және халық үшін деген мағынада, соңғысының шамадан тыс бостандыққа ие болуының нәтижесінде тиранияға әкеп соғуы мүмкін. Тирания — бұл мемлекеттің ең нашар нысаны, онда халықтың қалың бұқарасының озбырлығы, заңсыздығы басым болады. Мемлекет басшысы тиран билікті халықтың атынан басып алады және «халықтың қорғаушысы» ретінде әрекет етеді⁷.

---

³⁰ Чиркин В.Е. Государствоведение: Учебн. — М.: Юристъ, 1999. — С. 132.

Ежелгі Рим философы Цицерон билеушілердің санына байланысты мемлекеттің үш қарапайым формасын (патша билігі — монархия, оптимат билігі — ақсүйектер, халықтық билік — демократия) және аралас форманы бөліп көрсетті.

Аристотель Платонның шәкірті, әрі оның сыншысы, ол оқытушының ұстанымдарын дамыта отырып өз көзқарастарын білдірді. Ол монархияны, ақсүйектерді және саясаттағы адамдар санатын (жалпы пайда үшін көпшіліктің билігі, демократияның ең жақсы қасиеттерінің олигархия заңдарымен үйлесуі) «мемлекеттің дұрыс формалары» деп атады. «Дұрыс» формалардың әрқайсысы оңай бұрмаланып, тиісті «дұрыс емес» пішінге — тиранияға, олигархияға және охлократияға айналуы мүмкін еді. Аристотельдің пікірінше, «дұрыс емес» формаларды билеушілер тек жеке мақсаттар үшін қолданған^{7, 298}.

Аристотель мемлекеттің «дұрыс» формалары туралы былай деп ойлады. Мемлекеттік құрылым байлықпен, ізгілікпен және адамдармен санасса, мысалы, Карфагендегі сияқты, бұл ақсүйектер жүйесі болып саналады. ал онда тек екі элемент ескерілетін жағдай болса, яғни азаматтар мен адамдардың ізгілігі, Спарта еліндегідей, онда ол екі түрдің — демократия және ізгілікке негізделген мемлекеттің қоспасы болып шығады³¹.

Бұл жағдайда келесідей сұрақтар туындайды:

1. Неліктен Аристотель ұсынған «дұрыс» және «дұрыс емес» мемлекет формаларының элементтері қазіргі мемлекет пен құқық теориясында ескерілмейді?

2. Егер монархияның басқару формасы ретіндегі мағынасы бізге өте айқын болса, онда ежелгі философтар ақсүйектер, охлократия, олигархия және тирания деп нені түсінді?

3. Бұл элементтер көнеде қалды ма, әлде олар қазіргі мемлекеттік өмірде мезгілімен көрінеді ме?

Болашақта осы ұғымдарды қолданудың өзектілігін анықтайтын нақты мысалдарды қарастыра отырып, осы сұрақтарға жауап беруге тырысайық.

Аристократия — билік дворяндарға, мысалы, Рим патрицилеріне тиесілі мемлекеттік басқару нысаны.

Тарихқа жүгінейік. Сонымен, VII ғасырда Римдегі жоғары мемлекеттік органдардың құрылымы және олардың халықпен қарым-қатынасы өз көрінісін келесіден тапқан.

Мемлекеттің халқы екі негізгі топтан тұрды: іс жүзінде Рим азаматтары, патрицилер және олардың антагонистері — плебейлер.

---

³¹ Графский В.Г. Всеобщая история права и государства: Учебн. для вузов. — М.: Норма, 2004. — С. 167.

Біріншісі толыққанды азаматтар болды. Олар үш тайпаға бөлінді. Әр тайпа 100 рудан тұрды. Әрбір 10 ру курияны құрады. Аңыз бойынша, аты аңызға айналған Рим «патшасы» рекс Ромул Рим жерін 30 бөлікке бөлген кезде курия санына сәйкес (оны бүкіл қалаға ортақ етіп қалдырған) ортақ жер учаскелері болған. Әрбір курияның өз басшысы ішкі мәселелерді шешетін жиналыстар өткізіп, сөз сөйлеген. Олардың әрқайсысы дәстүр бойынша бір дауысқа ие болды³².

Жалпы халық жиналысы, курия комициясы оған ұсынылған заң жобаларын қабылдады немесе қабылдамады, барлық жоғары лауазымды тұлғаларды сайлады, өлім жазасын шешуде жоғарғы апелляциялық саты ретінде әрекет етті және соғыс жариялады.

Тікелей басқару істері, заң жобаларын әзірлеу, бейбітшілік орнату Рим ақсақалдар кеңесі — Сенаттың құзыретіне кірді. Ол барлық 300 рудың ақсақалдарынан тұрды және «сенекс» — ақсақалдар (ең көне) деген атауға ие болды. Бұл ақсақалдар Рим қауымдастығының мұрагерлік ақсүйектерін құрады, өйткені оларды жыл сайын бір отбасынан сайлау әдетке айналды³².

З.М. Черниловскийдің айтуы бойынша, плебейлердің шығу тегі түсініксіз және даулы. Олар рулық ұйымнан тыс жерде тұрғаны белгілі, сондықтан қоғамды басқаруға қатыса алмады³².

Алайда, б.з.д. VI ғасырдағы Сервиус Туллиус реформалары Римдегі ақсүйектер формасының ыдырауына әкелді.

Ф. Энгельс бұл туралы былай деп жазды: «Римде рулық қоғам осы қоғамнан тыс жерде тұрған, көптеген күшсіз, бірақ міндет атқаратын плебспен қоршалған жабық аристократтар қатарына айналады; алайда плебстің жеңісі ескі рулық жүйені жойып, оның кирандыларында рулық ақсүйектер мен плебс тез арада толығымен еритін мемлекет тұрғызды»³³.

Аристотельдің ұстанымын басқа ежелгі философтар қолдады. Сократ азшылықтың үстемдігін дәріптеп, билік деген «патша өнері» деп үйретті, оған тек шынайы білімді, даналықты, игерген «ең жақсы» адамдарға ғана рұқсат етілуі керек. Оның идеалы да аристократия болды. Философтар Афиныдағы демократияға сәйкес қабылданған лауазымдарды жеребие тастау арқылы алмастыруды қолдамады³⁴.

Сонымен қатар Сократ Афины мемлекетінің жоғарғы органы — халық жиналысының құрамы туралы да жағымсыз пікір білдірді. Оның айтуынша,

³² Черниловский З.М. Всеобщая история государства и права (история государства и права зарубежных стран): Учебн. 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Высш.шк., 1983. — С. 59

³³ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд., Т. 21. — С. 128.

³⁴ История политических учений / Под. ред. проф. С.Ф. Кечекьяна и доц. Г.И. Федькина. Юр. Литература. — М., 1955. — С. 54

халық жиналысы қолөнершілер мен саудагерлерден тұрады, «... олар арзан нәрсе сатып алып, оны қымбатқа сату туралы ғана ойлайды», «... ешқашан мемлекеттік істер туралы ойламаған адамдардан» тұрады³⁵.

Сонымен бірге іс жүзінде ақылдыларды таңдау мәселесі әртүрлі шешім тапты. Кейбір ақсүйектерде айқындаушы принцип, яғни тектілік, басқаларында әскери ерлік, жоғары ақыл-ой дамуының көрсеткіші болса, кейбіреуінде діни немесе моральдық артықшылық, сайып келгенде, мүліктің мөлшері мен түріне де сәйкес бағаланды. Алайда, көптеген ақсүйектерде осы факторлардың бірнешеуі немесе олардың барлығы мемлекеттік биліктегі құқығын анықтау үшін біріктірілген³⁶.

Кейінні «аристократия» термині семантикалық өзгеріске ұшырады және басқару формасына қатысты деңгейін емес, қоғамның белгілі бір қабатын (мүлік), жеке қасиеттерді белгілеу үшін қолданыла бастады. Мысалы, қоғамның жоғарғы табына жататын адам, немесе олар талғампаз, мінез-құлқы ерекше, сондай-ақ тәуелсіз пікірлері бар адам туралы айтады³⁷. «Мен рухтың аристократымын!», — деп жазған Л. Толстой.

Осылайша, «аристократия» терминінің қазіргі мағынада басқару формасына қатысты қарапайым мағынасы туралы қорытынды жасауға болады. Басқаша айтқанда, аристократия сияқты басқару формасы қазіргі әлемде Аристотель мен Сократ айтқан формада жоқ. Ол қазір кеңінен танымал демократияға (саяси режим) жол берді.

Енді Аристотельдің пікірінше, мемлекеттің «дұрыс емес» формаларына көшейік.

*Охлократия — бұл демократияның бұзылған түрі, ол үнемі демагогтардың ықпалына түсетін көпшіліктің қыңырлығына негізделген*³⁸. Бүгінгі таңда бұл ұғым мемлекет пен құқық теориясына қарағанда әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарда көбірек қолданылады.

Сол Аристотельге сілтеме жасай отырып, кейбір танымал ақпарат көздері Периклестің билігі кезінде Афинаны охлократияның мысалы ретінде келтіреді. Содан кейін «чернь» үстемдік еткені, ақсүйек адамдар басқару істеріне қатысудан жүйелі түрде алынып тасталғаны, лауазымға тағайындалғанда жеребе шешуші рөл атқарғаны, мұндай жүйенің сөзсіз нәтижесі одақтастарға деген деспотизм және басқарудағы тәртіпсіздіктер болғандығы атап өтілді³⁹.

³⁵ Ксенофонт. Воспоминания о Сократе, III, 9, 10.

³⁶ <https://ru.wikipedia.org/wiki>

³⁷ <http://popular.academic.ru/229>

³⁸ Водовозов В.В. Охлократия // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). — СПб., 1890–1907.

³⁹ <https://ru.wikipedia.org/wiki>

Сонымен бірге әділеттілік үшін басқа дереккөздерде Периклес астындағы Афина, керісінше, демократияның үлгісі болып көрінетінін атап өткен жөн. Сонымен, олар басқарудың неғұрлым ашық жүйесін құру үшін, Периклес 20 жасқа толған барлық ер адамдар мүше болған халық жиналысын құрғанын көрсетеді. Аптасына бір рет өткізілген жиналыста жаңа заңдар қабылданып, қоғам өмірінің барлық мәселелері талқыланды. Жиналыстың әрбір мүшесі өз пікірін білдіруге құқылы болды. Халықтың кедей топтары да жиналысқа қатыса алатындай етіп, Перикл оларға сол күні далада немесе шеберханаларда жұмыс істей алатын соманы төледі. Сот ісін жүргізудегі сыбайлас жемқорлықты жою үшін Периклом жүйесі енгізілді, онда судья соңғы сәтке дейін қандай істі қарастыратынын білмеді. Судья 30 жасқа толған кез келген Афина азаматы бола алады⁴⁰.

Айта кету керек, охлократия қазіргі кезеңде де орын алады. Мысалы, А.М. Цуладзе атап өткендей, «Кеңес Одағының күйреуі әртүрлі құбылыстарды, соның ішінде охлократиялық тудырды. Біріншіден, бұл стихиялық немесе бейтараптандыратын әрекеттер, ол биліксіздікті құру үшін ең керемет әрекеттерді жасай алатын, ақылға қонымды ұйымдастырушылық бастаманың жоқтығы, кез келген адаммен немесе органмен жау болып көрінетін, адамдар арқылы жүзеге асырылады. Бұл салыстырмалы түрде тұрақты әлеуметтік тәртіп. Оның идеологиясы популизм, флирт және жануарлардың қажеттіліктеріне айналады. Ол көңіл-күй мен бағдарлардың күрт өзгеруімен, абсурдтық қағидаттарға сәйкес бағынуға және әрекет етуге тырысумен сипатталады»⁴¹.

Содан кейін ең айқын охлократиялық тенденциялар көрші мемлекет — Ресейде Ельцин дәуірінде көрінді. Сонымен, Ельцин билігінің соңына қарай профессор Ж.Т. Тощенконың айтуынша, «Ресей Мәскеуге аз тәуелді болған» жеке князьдіктердің конгломератына айналды. Сонымен қатар елорда аймақтық көшбасшылардың ойын ережелеріне бағынды. Федералды мемлекетте алдымен республикалар арасында (бастамашысы Татарстан болды, ол іс жүзінде өзінің ерекше егемендігімен мемлекетте мемлекет болды), содан кейін облыстармен және аймақтармен арнайы шарттық қатынастар орнады. Осындай 40-тан астам келісім жасалды, яғни Федерация субъектілерінің жартысына жуығы. Нәтижесінде Ресей басқаруды жоғалтқан аморфты формацияға айналды. Мұның салдары өнеркәсіп пен қорғаныстың құлдырауы, халықтың кедейленуі, экономикалық базаның

---

⁴⁰ <http://www.nado5.ru/e-book/afiny-pri-perikle>

⁴¹ Цуладзе А.М. Политические манипуляции или покорение толпы. — М., 1999. — С. 25

бұзылуы болды»⁴². Президенттің әрекетсіздігінен В. Никоновтың айтуы бойынша «мемлекеттік биліктің нәлденуі» деген дәл тұжырым пайда болды, нәтижесінде «саяси шешімдерді әзірлеу, қабылдау және іске асыру жүйесінің бұзылуы болды, мемлекеттік механика қалыпты жұмысын тоқтатты»⁴³.

1990 жылдардағы Ресейдегі көптеген әлеуметтік зерттеулер саяси биліктің барлық салаларының, оның барлық өкілдерінің беделінің төмендеуін, көбінесе заңсыз болып табылатын жеке және топтық (корпоративті) құндылықтарға нақты қайта бағдарланғанын атап өтті.

Мысалы, охлократия қолданатын құралдардың арасында зорлық-зомбылықтың бақылаусыз және шексіз қолданылуын атап өткен жөн. Ол әртүрлі нысандарда көрінеді. Біріншіден, бұл оң және кінәлілерді жоя алатын көпшіліктің мінез-құлқы, өйткені ол қиялдағы жауларды қиыншылықтарды жоюға басты кедергі деп санайды⁴⁴.

Охлократияның қазіргі көрінісі туралы айта отырып, Украинадағы оқиғаларды елемеуге болмайды. Әлеуметтік желілерде кейбір блогерлер тіпті украиндық тұлғадағы «демократияны» — «охлократия» деп атайды⁴⁵.

О. Фаличев атап өткендей, «Бүгін де бүкіл Украина өзін көпшілік алдында бейнелейтін демократияның үлгісі емес, ол охлократияның жарқын мысалы. Мұндағы охлократия — олигархияны өзін байыту үшін қолданатын көпшіліктің күші. Алданған, ақымақтанған халық кімнің мүддесі үшін күресіп жатқанын, өз балаларын майданға не үшін жіберетінін де түсінбейді. Кімнің мүдделері және не үшін төрт айда 27 мыңға жуық адам қайтыс болды немесе жарақат алды (бұл кейбір мәліметтер бойынша) — деген қарапайым сұрақтың нақты нәтижесі деп айтуға бола ма? Салыстыру үшін: Ауғанстанда болған он жыл ішінде Кеңес әскерлерінің шектеулі контингенті КСРО-дан 14 мыңнан астам адам қаза тапты»⁴⁶.

Осылайша, егер бар анықтамаларды қорытындылайтын болсақ, онда охлократия дегеніміз:

1) популистік көңіл-күй мен халықтың бағдарын өте қарапайым нысандарда қолданатын әлеуметтік-саяси топтардың күші, бұл қоғамдық өмірдің барлық салаларында озбырлық пен заңсыздыққа жағдай жасайды;

⁴² Тощенко Ж.Т. <http://toschenko.ru/publication/4/>

⁴³ Никонов В. Безвластие // Известия. 1998. 20 октября.

⁴⁴ Московичи С. Век толп: Исторический трактат по психологии масс. — М., 1998. — С. 78

⁴⁵ <http://forum.lvivport.com/threads/oxlokratija-hoxlokratija-chego-segodnja-v-ukraine.96024/>

⁴⁶ О. Фаличев. Как олигархия Украины манипулирует народом в своих интересах // <http://vpk-news.ru/articles/21823>

2) аласа ұмтылыстарды, мағынасыз қиратуларды, абайсызда кісі өлтіру мен озбырлықты, адам құқықтары мен бостандықтарының барлық кепілдіктерін бұзуға итермелейтін тәртіпсіздіктер, бүліктер, погромдар жағдайы.

Бұл құбылыс мемлекеттің дамуындағы дағдарыс кезеңдеріне тән. Охлократия тұрақты сипатқа ие болмауына қарамастан, ол қазіргі әлемде жиі көрініс табады. Сондықтан мұндай ұғым тек әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарда ғана емес, сонымен бірге мемлекет пен құқық теориясында да, әсіресе басқару нысаны туралы мәселені қарау кезінде кеңінен қолданылуы керек. Мұндай жағдайда «охлократия» термині қазіргі заманғы мемлекеттердің даму процесінде жоғарыда аталған жағымсыз құбылыстарды белгілеу үшін қолданылуы мүмкін.

Олигархия — бұл билік азаматтардың салыстырмалы түрде аз тобының қолында шоғырланған, барлық азаматтардың мүдделеріне емес, олардың жеке және топтық мүдделеріне қызмет ететін саяси режим. Олигархтар — олигархияның мүшелері, өздері Үкіметтің мүшелері бола алады немесе олардың жеке және топтық мүдделері үшін оның қалыптасуы мен шешім қабылдауына шешуші әсер етуі мүмкін⁴⁷.

Аристотель кез келген олигархияны жетілмеген деп есептеді. Осылайша, Спарта мемлекеттік құрылымын патшалардың билігін шектейтін эфорлардың «айналмалы» олигархиясымен сипаттай отырып, ол былай деп жазды: «Эфориямен жағдай нашар. Бұл билік басқарудың маңызды салаларын басқарады. Ол бүкіл бейбіт тұрғындардың ортасынан толықтырылады, сондықтан Үкімет көбіне өте кедей адамдарға түседі, оларға пара беру оңай болады»⁴⁸.

Алайда оның заманында карфагендегі сияқты, ең лайықтыларды сайлау кезінде мүліктік цензура қажеттілігі туралы кең таралған пікір — Аристотель де нақты «билікті сатып алуға» байланысты қабылданбады⁴⁹.

Олигархияның ерекше формасы — плутократия. Бұл Үкіметтің шешімдері бүкіл халықтың емес, бай адамдардың ықпалды тобының пікірімен анықталатын басқару формасы, терең әлеуметтік теңсіздік бар⁵⁰.

Интернет дереккөздерде аталып өткендей, «бұл терминді жоғары мүліктік цензура үстемдік ететін мемлекеттерге қолдануға болады (Италия 1912–1919 жылдардағы реформаларға дейін, Бельгия 1893 жылға дейін, ішінара

---

⁴⁷ <https://ru.wikipedia.org/wiki>

⁴⁸ Аристотель. Политика, Антология мировой философии. — М., 1969. Т. 1. — С. 465–475.

⁴⁹ Аристотель Политика (II, Разбор государственного устройства критян и карфагенян 8, 5-7).

⁵⁰ Плутократия // Малый энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 4 т. — СПб., 1907–1909.

Англия 1832 жылдан кейін, 1867–1884 жылдардағы екі парламенттік реформаға дейін), бірақ көбінесе ол бай сыныптар ресми артықшылықтары жоқ мемлекеттерге қатысты қолданылад, заңмен кепілдендірілген, іс жүзінде сайлауға және жалпы мемлекеттік өмір барысына басым әсер етеді⁵¹.

Орыс тілінде «плутократия» термині ерекше жағымсыз түске ие, өйткені ол «Плутон» сөзінің түбірі ретінде түсіндіріледі, яғни алаяқ, елгі, айлакер адам. Зерттеушілердің пікірінше, плутократтар қабілетті «комбинаторлар», пирамидаларды жасаушылар, пайда табуға мүмкіндік беретін қаржылық сызбалар бола тұра, әрқашан тек өздерінің өзіншілдік мүдделерін бірінші орынға қояды. Бұл термин Ресейде тоқсаныншы жылдары, атап айтқанда, бай капитал иелерінің билік органдарымен байланысын нығайту кезеңінде кеңінен қолданылды.

Бір қызығы, XX ғасырда Аристотельдің мемлекеттің олигархиялық формасының жетілмегендігі туралы пікірімен Роберт Мишельс бөлісті. Неміс әлеуметтанушысы алғаш рет 1911 жылы «олигархияның Темір заңы» деп аталатын элиталар теориясының принципіні тұжырымдады.

Олигархияның темір заңынан демократиялық басқару кез келген ірі жеке қауымдастықтарда мүмкін емес. Ұйым неғұрлым үлкен болса, онда демократия элементтері мен олигархияның элементтері соғұрлым аз болады⁵².

Қазіргі уақытта әлемнің көптеген елдерінде билік пен кәсіпкерліктің шоғырлануы заңмен шектелген. Бұл атқарушы және заң шығарушы билік тармақтарына да қатысты.

Осылайша, «олигархия» термині әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарда капиталистік қоғамдардағы әртүрлі саяси процестерді белгілеу және тиісті ғылыми парадигмаларды негіздеу үшін көбірек сұранысқа ие болып көрінеді. Мемлекет және құқық теориясында бұл тұжырымдаманы демократиялық саяси режимнің жекелеген түрлерін сипаттау үшін де қолдануға болады, бірақ әлдеқайда тар, тек мемлекет формасының элементі ретінде.

Тирания — бұл жеке билікке негізделген мемлекеттік биліктің бір түрі. Сондай-ақ тирания Солтүстік және Орталық Италияның бірқатар ортағасырлық қала-мемлекеттерінің саяси құрылымының бір түрі, яғни Синьория⁴⁷.

Тиран (қатыгез деспот, зұлым азаптаушы) Ежелгі Грецияда (негізінен б.з. д. VII–VI ғасырларда) билікті күшпен басып алған адам. Мысал ретінде

---

⁵¹ <https://ru.wikipedia.org/wiki>

⁵² Robert Michels. Political parties A sociological study of the oligarchal tendencies of modern democracy. 2001

ақсүйектер билігін құлатқан әйгілі Афиналық тиран Писистратты (б.з.д. 560–527 жж.) келтіруге болады.

Ресми дереккөздерде айтылғандай, «тирания» термині, әсіресе ағарту дәуірінен бастап, жалпы мағынаға ие болды — қатыгез, деспотикалық ереже (оның ішінде мұрагерлік монархияларға қатысты). Сондықтан басқару формасына қатысты ол XIX ғасырда неғұрлым бейтарап диктатура терминімен алмастырылды⁴⁷.

Өз кезегінде, диктатура — бұл тікелей зорлық-зомбылыққа негізделген шексіз билік. Белгілі бір тапқа, бір адамға немесе бір идеологияға саяси үстемдік беретін мемлекеттік биліктің мәні. Қоғам дамуының қазіргі кезеңінде диктаторлық саяси жүйелер екі негізгі форманың бірінде болуы мүмкін: авторитаризм және тоталитаризм. Демократиялық емес саяси режимнің бұл нысандарын «мемлекеттік (саяси) режим» мәселесі аясында төменде қарастырамыз.

Осылайша, мемлекеттік биліктің нысаны ретінде тиранияны қазіргі мағынада демократиялық емес мемлекеттік (саяси) режимнің бір түрі болып табылатын «диктатура» терминінің синонимі тұрғысынан қарастырылған жөн.

Жоғарыда айтылғандардың бәрінен басқа, құл мемлекеттердің, атап айтқанда ежелгі Спарта тарихында, өкінішке орай, басқару формаларының қазіргі классификациясында да айтылмайтын диархия сияқты басқару формасы туралы айтылғанына назар аудару керек.

Диархия — бұл мемлекеттің екі жоғары лауазымды тұлғасы мәртебесінің теңдігі⁵³.

Мысалы, б.з.д. XI ғасырдан бастап Спарта бір уақытта екі патшаны басқарды — Дориан және Ахей. Бір нұсқа бойынша, бұл жерде диархия дорийлер келгеннен кейін екі қауымдастықтың — Дориан мен Ахейдің араласуы нәтижесінде пайда болды. Бұл теорияның расталуын патша Клеменнің I сөзінен табуға болады, ол оны Дориан емес, ахсан деп мәлімдеді⁵⁴.

Ресми дереккөздерде аталып өткендей, бүгінгі таңда диархия Сан-Марино Республикасы, Андорра Князьдігі және Бутан Корольдігі сияқты елдердің мемлекеттік жүйесіне тән⁵⁵.

Осы елдердің саяси құрылымын толығырақ қарастырайық.

---

⁵³ Диархия // Конституционное право: Энциклопедический словарь / Отв. ред. С.А. Авакьян. — М.: «Норма», 2001.

⁵⁴ Геродот. История V, 72

⁵⁵ Диархия. <https://ru.wikipedia.org>

Сонымен, Конституцияға сәйкес Сан-Маринода республикалық басқару нысаны (парламенттік республика) бекітілген. Мемлекет басшылары-үлкен бас кеңес сайлаған екі регент капитаны. Регент капитандар 6 ай мерзімге, 1 сәуірден 1 қазанға дейін және 1 қазаннан 1 сәуірге дейін билік тепе-теңдігін сақтау үшін қарама-қарсы саяси партиялардан сайланады. Олар Мемлекет басшысының функцияларын орындайды және атқарушы билікті жүзеге асырады. Үлкен бас кеңес Республика Парламенті болып табылады, ол пропорционалды өкілдік жүйесі бойынша жалпы дауыс беру арқылы 5 жыл мерзімге сайланатын 60 депутаттан тұрады⁵⁶. Бұл мемлекет Еуропаның оңтүстігінде орналасқан, барлық жағынан Италия территориясымен шектелген.

Андорра князьдігі Еуропадағы ергежейлі мемлекеттердің бірі болып табылады. Ол Франция мен Испания арасында орналасқан. Бір қызығы, 1993 жылға дейін андорралықтар өздерінің сюзереналарына жыл сайынғы сыйақы төледі: Француз Республикасының Президентіне — 960 франк, 460 песета, 12 бас ірімшік, 12 каплун, 12 кекілік, 6 ветчина — Урхель епископына⁵⁷.

1993 жылғы Конституцияға сәйкес Андорра Князьдігі парламенттік демократия (парламенттік князьдік). Мемлекет басшылары Андоррада өздерінің губернаторлары («вигье») ұсынған князь тең басқарушылар болып қала береді. Алайда олардың күші негізінен номиналды.

Бір тең билеуші — Францияның қазіргі президенті (бұл Францияның кез келген мемлекет басшысы, оның ішінде патшалар мен императорлар болған). Екіншісі — қазіргі Урхель католик епископы. Викар викарийі (вигье) епископы әр үш жыл сайын ауыстырылады, ал Франция Президентінің фиғиері-Францияның Шығыс Пиреней департаментінің өмір бойы тағайындалған префектісі⁵⁸.

Яғни қазіргі және болашақ Франция Президентінің князьдік атағы бар. 2003 жылдан бастап екінші князь — тең билеуші — Урхель епископы — Джоан Энрик Вивес Сесилия (орталығы Сео-де-Уржел қаласында орналасқан Рим-Католик шіркеуінің Епархиясы (Каталония, Испания))⁵⁹.

---

⁵⁶ Consigliograndeegenerale // <http://www.consigliograndeegenerale.sm/> online/home.html

⁵⁷ Государства и территории мира. Справочные сведения // Атлас мира / Сост. и подгот. к изд. ПКО «Картография» в 2009 г.; гл. ред. Г.В. Поздняк. — М.: ПКО «Картография»: Оникс, 2010. — С. 14.

⁵⁸ Наталья Ильина. Удивительная Андорра/ <https://books.google.kz/books?id/>

⁵⁹ <http://www.bisbaturgell.org/index.php/ca/>

Наполеон Андорраны «сақталуы тиіс саяси қызығушылық» — деп атады⁶⁰.

1981 жылы Үкімет басшысы мен жеті министрден тұратын Атқарушы кеңес бекітілді. Жалпы сайлаудан кейін әр 4 жыл сайын Бас Кеңес үкімет басшысын сайлайды, ол өз кезегінде Атқарушы кеңестің басқа мүшелерін сайлайды⁶¹.

Жоғары заң шығарушы орган жалпы және тікелей дауыс беру арқылы 4 жылға сайланатын 28 мүшеден тұратын бір палаталы алқаптар Бас кеңесі (Бас кеңес) (14 – жалпыұлттық округ бойынша, ал қалғаны – елдің 7 қауымдастығының әрқайсысынан 2). Бас кеңестің басшысы – бас синдикат (1993 жылға дейін бірінші синдикат), кеңес мүшелерінің арасынан сайланады⁴⁷.

Бутан Корольдігімен (Үндістан мен Қытай арасында орналасқан Оңтүстік Азиядағы мемлекет), өз кезегінде, бәрі бірдей емес. Кейбір ақпарат көздері оны қосарлы басқару жүйесі бар қазіргі заманғы мемлекет ретінде сипаттайды, ал басқа дереккөздер бұл конституциялық монархиядағы қос билік бұрын болғанын айтады.

Бутанның мәдени дамуына «дін мен саясаттың екі бірлігі» деп аударылатын «Cho-sid-pui» дәстүрлі тибеттік басқару жүйесі қатты әсер етті⁶². Яғни мемлекетті басқару рухани көшбасшы мен зайырлы (әкімшілік) арасында бөлінеді. Бутанның Cho-sid-pui басқару жүйесін енгізген жалғыз заманауи егемен мемлекет екендігі де айтылған, бірақ ол өте өзгертілген түрде⁶³.

2008 жылы қабылданған Бутан Конституциясы Бутанның Co-si-ni жүйесіне деген адалдығын растайды. Алайда рухани көшбасшы атағы Конституцияда айтылмаған және барлық әкімшілік өкілеттіктер Бутан королі мен мемлекеттік мекемелерге жүктелген⁶⁴. Осыған қарамастан, рухани көшбасшының ұстанымы жеткілікті күшті болып қала береді және Бутанның ең жоғары діни иерархы патшаның ең жақын және ықпалды кеңесшісі ретінде қарастырылады⁶⁵.

---

⁶⁰ <http://www.coprince-fr.ad/ca/>

⁶¹ <https://www.govern.ad/>

⁶² Tibetan-English-Dictionary of Buddhist Teaching & Practice (англ.). Diamond Way Buddhism Worldwide. Rangjung Yeshe Translations & Publications (1996).

⁶³ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

⁶⁴ Constitution of the Kingdom of Bhutan (English). Government of Bhutan (18 July 2008).

⁶⁵ <https://topwar.ru/102937-strana-drakona-migranty-povstancy-i-nacionalnoe-schaste.html>

Жоғарыда айтылғандардың негізінде біз Бутандағы ресми емес диархиялық басқару жүйесі туралы қорытынды жасаймыз және болашақта бұл мемлекетті мысал ретінде қарастырмаймыз.

Жалпы «Диархия» сияқты басқару жүйесі тарихқа еңбеді, бірақ қазіргі әлемде Сан-Марино республикасы және Андорра княздігі сияқты мемлекеттерде нақты анықталған нысаны бар деп қорытынды жасау керек. Бірінші жағдайда, біз диархияны республикалық басқару формасының әртүрлілігі ретінде, ал екіншісінде шектеулі монархияның әртүрлілігі ретінде айтуға болады. Сондықтан ол назар аударуға тұрарлық және монархия мен республикамен қатар мемлекет формаларының қазіргі классификациясында өз орнын алуы керек.

Халықтың мәдени деңгейі, оның тарихи дәстүрлері, діни дүниетанымдардың табиғаты, ұлттық ерекшеліктері, өмір сүру жағдайлары және басқа да көптеген факторлар мемлекет формасына айтарлықтай әсер етеді деп қорытынды жасауға болады. Мемлекет нысанының ерекшелігін мемлекет пен оның органдарының халықпен және азаматтық қоғам институттарымен (мемлекеттік емес ұйымдармен, партиялармен, кәсіподақтармен, қоғамдық қозғалыстармен, шіркеумен және т. б.) өзара қарым-қатынасының сипаты да айқындайды. Сонымен қатар революциялар, азаматтық соғыстар сияқты құбылыстар адамдардың мемлекет пен қоғамның құрылымын өзгертуге деген ұмтылысымен тікелей байланысты, өйткені олардың өмірі мен әл-ауқаты мемлекеттің құрылымына тікелей байланысты. Алайда, тарих көрсеткендей, мұндай іс-әрекеттер көбінесе өмір сапасының жақсаруына емес, керісінше мемлекеттік институттардың құлдырауына және охлократияның көрінісіне әкеп соғады.

2. Басқару нысаны

Мемлекеттік басқару нысаны жоғарғы мемлекеттік биліктің ұйымдас-тырылуын, оның органдарының құрылу тәртібін және олардың халықпен қарым-қатынасын сипаттайтын мемлекет нысанының элементі.

Жоғарғы мемлекеттік билікке мемлекет басшысы (монарх немесе президент), заң шығарушы орган Үкімет кіреді^{10, 74}.

М.Н. Марченко басқару нысандары билікті бір адам жүзеге асыра ма, әлде ол ұжымдық сайлау органына тиесілі ме деген айтарлықтай ерекшеліктерді атап өткен. Бірінші жағдайда қалыптасқан идеяға сәйкес монархиялық басқару нысаны, екіншісінде республикалық⁷. Осылайша, қазіргі кездегі басқарудың негізгі нысандары — монархия және республика.

Басқару нысаны саяси билікті кім, қайда және қалай жүзеге асырады деген сұраққа жауап береді.

Монархия (грек тіл. автократия) — бұл басқарудың бір түрі, онда мемлекеттегі жоғарғы билік толығымен немесе ішінара жалғыз мемлекет басшысының қолында шоғырланған және әдетте мұра болып табылады^{3, 36}.

Монархия келесі белгілермен сипатталады:

1) өз билігін өмір бойы пайдаланатын жеке дара мемлекет басшысының (патша, император, әмір және т. б.) болуы;

2) жоғарғы билік сабақтастығының мұрагерлік тәртібі;

3) монарх мемлекет басшысының функцияларын да, заң шығарушы функцияларды да орындайтын, бірақ көп жағдайда сот төрелігі мен жергілікті өзін-өзі басқаруды бақылайтын атқарушы биліктің функцияларын орындайтын, халықтың билігінен туындамайтын өз құқығы бойынша мемлекетті білдіреді;

4) монархтың заңды жауапкершілігін жоққа шығаратын қарама-қарсы қағидат қолданылады^{10, 56}.

Монархия — бұл ежелгі басқару нысаны. Ол алғаш рет әскери басшылар, өсіп келе жатқан отбасылық немесе көрші қауымдастықтардың өкілдері, ғибадатханалар басшылары, діни қызметкерлер басып алған алғашқы таптық қоғамдарда пайда болды және ол б.з.д. IV–III мыңжылдықтың басында пайда болды⁶⁶.

Өз кезегінде монархиялар абсолютті және шектеулі болып бөлінеді, соңғысы дуалистік және конституциялық (парламенттік).

Абсолютті монархия — бұл монарх өзінің жоғарғы билігінде Конституциямен шектелмеген, заң шығарушы, атқарушы және сот билігін жалғыз жүзеге асыратын мемлекет^{4, 63}.

А.М. Лушников абсолютті монархияның келесі сипаттамасын береді. Биліктің толықтығы бір адамға тиесілі, ал халық сайлайтын парламент жоқ. Бұл кеш орта ғасырларда және ерте жаңа дәуірде абсолютизм дәуіріне тән монархияның Тарихи Шығыс нысаны. Абсолютті монархияның бір түрі теократиялық монархия болып табылады, онда монарх зайырлы ғана емес, сонымен бірге рухани билікті де басқарады (Ватикан, Кувейт, Сауд Арабиясы, Бруней және т. б.), өйткені мемлекеттің пайда болуының теологиялық теориясына сәйкес билік құдайдан шыққан^{10, 44}.

Мысалы, Сауд Арабиясындағы Конституция «Алланың ең жоғарғы кітабы және Оның пайғамбарының сүннеті». Алайда бұқаралық ақпарат құралдарында атап өтілгендей, іс жүзінде, еуропалық түсінікте Конституцияның рөлін негізгі төменгі билік атқарады. Ол мемлекеттік билікті ұйымдастыру мен қоғам өмірін ұйымдастырудың негізгі мәселелерін реттейтін 10 тараудан (83 бап) тұрады:

---

⁶⁶ Комаров С.А. Общая теория государства и права. — М., 1998. — С. 56.

1. Жалпы қағидалар.
2. Билік жүйесі.
3. Сауд қоғамының негіздері.
4. Экономикалық принциптер.
5. Құқықтары мен міндеттері.
6. Қауіпсіздік.
7. Мемлекеттік билік.
8. Қаржы.
9. Бақылау органдары.
10. Жалпы ережелер³⁶.

Негізгі низамның 44-бабында биліктің сот, заң шығарушы және атқарушы болып бөлінуі бекітілгеніне қарамастан, «биліктің барлық түрлерінің ең жоғарғы сатысы — патша». Сонымен, патшалықтағы заң шығарушы билікті патша консультативтік кеңеспен (Мәжіліс аш-шура) бірлесіп жүзеге асырады.

Өз кезегінде, Ватикан қаласының негізгі заңы — Рим Папасы Иоанн Павел II 2000 жылы 26 қарашада жариялаған Конституциясы. Рим Папасы Ватиканның Мемлекет басшысы ретінде заң шығарушы, атқарушы және сот билігінің толықтығына ие⁶⁷. Яғни басты рухани тұлға мемлекет басшысының функцияларын біріктіреді. Мұндай монархия теократиялық деп аталады.

В.Е. Чиркин бүгінде оның «таза» түрінде абсолютті монархия жоқ екенін айтады, сондықтан біз жартылай абсолютті монархиялар, соның ішінде теократиялық монархиялар туралы айтуымыз керек³⁰. Мысалы, жартылай мұсылман теократиялық монархиялар арасында БАӘ ерекше орын алады. Бұл мемлекетте биліктің барлық толықтығы алқалы органға — жеті Біріккен Әмірліктердің әміршілер кеңесіне тиесілі. Кеңес шешімдерді алқалы түрде қабылдағанымен, айқындаушы позициялар БАӘ аумағының 86 %-ын алып жатқан Абу-Даби әмірлігінің әміріне тиесілі. Оның басшысын мезгіл-мезгіл Эмирлер кеңесі өзінің төрағасы етіп қайта сайлайды және айтарлықтай өкілеттіктер береді^{30, 146}.

Шектеулі монархия дуалистік және конституциялық (парламенттік).

Дуалистік монархия — абсолютті және парламенттік арасындағы өтпелі тип. Сонымен бірге атқарушы биліктің толықтығы үкіметті тағайындайтын және басқаратын монархқа тиесілі. Парламент заң шығарушы билікті жүзеге асырады, бірақ монарх парламентті тарата алады (абсолютті вето;

---

⁶⁷ 20 европейских конституций: Сборник неофициальных текстов конституций и конституционных актов / Сост. И авт. Вступ. Статьи Лупарев Г.П. — Алматы: Академия юриспруденции — Высшая школа права «Әділет», 2003. — С. 143

лат. — тыйым саламын). Мұндай жүйеде монархтың күші әлі де басым (Марокко, Иордания, Жапония 1945 жылға дейін және т. б.)⁶⁷. Марокконың басқару нысаны біз жоғарыда «бесінші толқынның конституциялары» аясында қарастырдық.

Конституцияға сәйкес Иорданияда конституциялық монархия сияқты басқару нысаны бекітілген, бірақ елдің негізгі заңы басқа билік органдарына қарағанда патшаға әлдеқайда көп құқық береді. Сонымен заң жобасы Парламенттің мақұлдауын ғана емес, сонымен бірге патшаның мақұлдауын да алуы керек. Мемлекет басшысы Конституция Патшаны жариялайды, заң шығарушы билік Ұлттық жиналыс пен патшаға тиесілі. Патша Парламенттің жұмысын тоқтата тұруға немесе оны таратуға құқылы. Сондай-ақ патша Парламенттің жоғарғы палатасының мүшелерін тағайындайды және парламенттік сайлауды болдырмауы мүмкін. Осыған байланысты В.Е. Чиркин тағы да конституциялық құқық нормалары тұрғысынан «таза» түрде мұндай нысан іс жүзінде жоқ екенін байқайды. Қазір кейбір елдердің Конституцияларында бірінші (Иордания 1990 жылдардағы реформаға дейін) немесе екінші (Марокко) элементтері басым дуалистік және парламенттік монархияның аралас нысандары қарастырылған. Сондықтан автор бұл мемлекеттерді жартылай дуалистік, жартылай парламенттік монархиялар ретінде жіктеуді ұсынады^{30, 147}.

Конституциялық монархия (парламенттік) онда монархтың барлық саладағы билігі Парламентпен немесе Конституциямен шектеледі, ал атқарушы биліктің басшысы премьер-министр болып табылады (әдетте парламенттік сайлауда жеңіске жеткен партияның жетекшісі). Үкіметті парламент құрады және оның алдында жауапты. Заң шығарушы орган-қызметіне монарх араласпайтын парламент. Мұндай монархиялардағы Монарх бірлік пен тұрақтылықтың символы болып табылады, ол шынымен «билік етеді, бірақ билік етпейді» (Ұлыбритания, Жапония, Швеция, Испания, Норвегия, Монако, Нидерланды, Дания және т. б.)^{67, 45}.

Конституциялық (парламенттік) монархия келесі белгілермен сипатталады:

- 1) принципті сақтау: монарх «билік етеді, бірақ билік етпейді»;
- 2) үкімет парламент сайлауында көпшілік дауыс алған белгілі бір партияның (немесе партиялардың) өкілдерінен құрылады;
- 3) депутаттық орындардың көпшілігін алған партия көшбасшысы үкімет құрып, мемлекет басшысы болады;
- 4) заң шығарушы, атқарушы және сот салаларында монархтың билігі жоқ, ол символдық болып табылады;
- 5) заң актілерін Парламент қабылдайды және оларға монарх ресми түрде қол қояды;

б) парламент те, Үкімет те монархқа жауапты емес^{4, 64}.

Республика (лат. — жалпы, қоғамдық іс). Республикадағы жоғарғы билік сайлаушылардың еркіне тәуелді, белгілі бір мерзімге сайланатын және алмастырылатын мемлекеттік органдарға (Парламентке, президентке және т. б.) тиесілі. Бұл ретте барлық өкімет органдары мен лауазымды адамдарды, соның ішінде мемлекет басшысын да осы халық белгілі бір мерзімге сайлайды не оларды сайланған мемлекеттік органдар тағайындайды. Бұл жағдайда биліктің дәйекті бөлінуі бар^{10, 45}.

Ғалымдар атап өткендей, басқарудың бұл нысаны б.з.д. 4-3 мыңжылдықтарда байқалды. Ол қарапайым қауымдастықтың ішкі әлеуметтік-таптық өзін-өзі ұйымдастыруы негізінде өсті, сол кезде жалпы жиналыс пен жедел басқаруды жүзеге асыратын кеңес билік ұйымдық функцияларын өз мойнына алды, әскери жетекшілер мен әртүрлі шенеуніктердің қызметін өз мойнына алды және шетелдіктер мен құлдарды басқаруға жол бермеді^{3, 75}.

Республика басқару нысаны ретінде келесі белгілермен ерекшеленеді:

1) мемлекеттік билік органдарын белгілі бір мерзімге сайлау және олардың алқалық сипаты;

2) Мемлекет басшысын белгілі бір мерзімге сайлау;

3) билік өзінің билік өкілеттіктерін өз өкілдеріне беретін халықтың атынан жүзеге асырады;

4) мемлекеттік биліктің және мемлекет басшысының заңды жауапкершілігі болуға тиіс⁶⁸.

Өз кезегінде республикалар парламенттік, президенттік, аралас және супер президенттік деп аталады.

Парламенттік (парламенттік) республика. Халық сайлайтын Парламент, әдетте, сайлауда жеңіске жеткен партияның жетекшісі басқаратын үкіметті құрады (мұндай жүйеде парламент басым). Үкімет Парламент алдында жауапты. Президент лауазымы қарастырылған, бірақ оны әдетте Парламент сайлайды (Болгариядан басқа) және ол кішігірім өкілеттіктерге ие. Оның veto құқығы жоқ, үкіметтің саясатын анықтай алмайды, бірақ халықаралық қатынастарда елдің мүдделерін білдіреді. Атқарушы билікті кең өкілеттіктері бар премьер-министр (қанцлер) басқарады. Үкімет Парламенттің қолдауына ие болғанға дейін билікте болады (Германия, Австрия, Италия, Үндістан, Чехия, Израиль және т. б.)^{10, 45}.

Президенттік республикада президентті Парламенттен тәуелсіз немесе сайлаушылар алқасы немесе тікелей халық сайлайды, сонымен бірге ол мемлекет пен үкіметтің басшысы болып табылады. Оның өзі үкіметті

---

⁶⁸ Малько В.А. Теория государства и права в вопросах и ответах. — М., 2004. — С. 60-61.

тағайындайды және оның қызметін басқарады. Мұндай республикадағы парламент Үкіметке сенімсіздік вотумын шығара алмайды, ал Президент парламентті тарата алмайды. Алайда парламенттің Президент пен Үкіметтің іс-әрекетін қабылданатын заңдар арқылы және бюджет құру арқылы шектеуге мүмкіндігі бар, ал кейбір жағдайларда Президентті қызметінен шеттетуі мүмкін (Конституцияны бұзған кезде, қылмыс жасаған (импичмент)). Президент, өз кезегінде, заң шығарушы органның шешімдеріне кейінге қалдыру құқығына ие^{3, 76}.

Мысалы АҚШ республикалық басқару нысаны президенттік республика түрінде жүзеге асырылды. Республика Президенті — мемлекет пен үкіметтің басшысы. Үкімет Конгреске жауап бермейді, ал Президенттің оның палаталарын таратуға құқығы жоқ.

АҚШ конституциясында биліктің үш тармағы (Конгресс, президент және Жоғарғы сот) арасында конституциялық шеңберде өз бетінше әрекет етуге мүмкіндік беретін ұйымдық бөліну болды.

АҚШ-тағы атқарушы билік мемлекет пен үкіметтің басшысы болып табылатын президентке тиесілі. Оның мемлекеттік қызмет саласындағы өкілеттіктері кең. Президенттің тікелей бағынысында бүкіл мемлекеттік басқару аппараты орналасқан.

АҚШ Президенті аралас жолмен төрт жыл мерзімге сайланады. Бір адам Президенттікке екі рет кем дегенде сайлана алады.

Президент шет мемлекеттермен келіссөздер жүргізуге, халықаралық шарттар жасасуға құқылы, үкімдерді орындауды кейінге қалдыру үшін кешірім жасау құқығы беріледі, медальдармен наградталады, оның алдында жауапты министрлерді тағайындайды, Жоғарғы Соттың мүшелерін тағайындайды, төменгі лауазымды адамдарды Президент Сенаттың «кенесі мен келісімінсіз» жеке тағайындайды.

Президент Конгреске елдегі жағдай туралы ақпарат беретін және Конгрестің қажетті Заңдарды қабылдағанын негіздейтін хабарламалар жіберуі керек. АҚШ Президенті Төтенше сессияларға Конгресс шақыруға құқылы. Ол Конгресс қабылдаған заңдарды жоққа шығарады және заңмен келіспеген жағдайда оны Конгреске қайта қарауға қайтарады (жедел veto). Президенттік veto конституцияға енгізілген түзетулерден басқа кез келген заңға қолданылуы мүмкін. Президент заңды он күн ішінде бекітеді, осы мерзім аяқталғаннан кейін заң бекітілген болып саналады.

АҚШ президенті Конгресс алдында саяси жауапкершілікке тартылмайды, егер ол импичмент ретінде сотталса, «сатқындық, парақорлық немесе басқа да ауыр қылмыстар мен теріс қылықтар үшін» — кінәлі деп танылса, қызметінен босатылуы мүмкін.

Конгресс палаталарының құзыреті бірдей емес. Қаржы заң жобалары өкілдер палатасына ғана енгізіледі, ол сондай-ақ республика Президентіне және басқа да жоғары лауазымды адамдарға қатысты импичмент тәртібімен айыптауды көздейді, бірде-бір кандидат қатысушылардың абсолюттік көпшілік дауысын жинамаған жағдайда республика президентін сайлайды. Конгрестің жоғарғы палатасы ерекше өкілеттіктерге ие. Сенат халықаралық шарттарды ратификациялауға, Президент жүргізетін мемлекеттегі жоғары лауазымдарға тағайындауларды бекітуге, импичмент тәртібімен лауазымды адамның кінәсі туралы мәселені шешуге, егер бірде-бір кандидат таңдаушылардың абсолютті көпшілік дауысын жинамаса, вице-президентті сайлауға құқылы. Сенат Штаттардың мүдделерін білдіреді және Сенат құрамын бөліп-бөліп жаңарту арқылы мемлекеттік биліктің сабақтастығын қамтамасыз етеді.

Аралас республика. Парламенттік және президенттік республиканың ерекшеліктерін біріктіреді. Әдетте президент пен парламентті бүкіл халық сайлайды. Президент Үкімет басшысы мен министрлерді тағайындайды. Президент биліктің барлық тармағының өзара іс-қимылын жүзеге асырады. Президенттің Парламентті (немесе оның палаталарының бірін) заңда белгіленген жағдайларда таратуға құқығы бар, ал импичмент салдарынан Президент биліктен шеттетілуі мүмкін (Франция, Ирландия, Польша, Ресей, Қазақстан)^{10, 46}. Кейбір авторлар мұндай республиканы ұтымды парламенттік республика немесе жартылай президенттік республика деп атайды¹.

Аралас республикалық басқару нысанының біріне мысал — Францияның V Республикасы. 1958 жылғы Франция Конституциясы бойынша президентті азаматтар сайлайды және ол үкіметті басқарады, бұл президенттік республикаға тән. Сонымен бірге ол тағайындайтын Үкімет Парламенттің төменгі палатасының сеніміне ие болуы керек, бұл парламенттік республикаға тән. Сонымен бірге президент Ұлттық отырысты өз қалауы бойынша тарата алады, бұл республикалық басқару нысанының бір түріне де, басқа түріне де тән емес⁶⁹.

Тәжірибе көрсеткендей, басқарудың бұл нысаны парламенттік көпшілікке негізделген Үкімет пен Президент бір саяси бағытты ұстанған жағдайда тиімді болады. Әйтпесе, бір жағынан Президент пен Премьер-Министр, екінші жағынан парламенттік көпшілік арасында жанжал туындауы мүмкін, оны шешу үшін конституциялық қаражат әрдайым жеткіліксіз^{69, 54}.

---

⁶⁹ Батычко В.Т. Конституционное право зарубежных стран: Конспект лекций. — Таганрог: ТТИ ЮФУ, 2011. — С. 52.

Конституцияға (2-бап) сәйкес Қазақстан Республикасы президенттік басқару нысанындағы біртұтас мемлекет болып табылатындығы да қызықты болып көрінеді. Алайда теориялық жіктелімге сәйкес Қазақстанның жоғары мемлекеттік органдарын құру белгілері республикалардың аралас немесе жартылай президенттік нысанына тән.

Супер президенттік республика Президенттің билігі іс жүзінде шексіз болуымен анықталады, дегенмен ол парламентті халық сайлайды және биліктің ресми бөлінуі жарияланады. Президент өмір бойы сайланады (Түркменстан, Малави, жақында Тунис, Орталық Африка Республикасы) немесе сайлау ресми түрде өткізіледі және атқарушы биліктің бақылауында болады (Литва, Индонезия, Гвинея, Заир және т. б.).

Қазіргі заманғы ғалымдар супер президенттік республиканың бір түрі ретінде коммунистік партиялардың (КСРО, Куба, Венесуэла және т. б.) бас хатшыларының шексіз өкілеттіктерін қарастырады^{10, 47}.

3. Мемлекеттік құрылыс нысандары

Өз аумағының шекарасындағы кез келген мемлекет қоғамдық істерді басқаруды қамтамасыз етеді. Аумақтың белгілі бір көлеміне және халық мөлшеріне жеткенде, бір орталықтан бұл басқару қиынға соғады. Сондықтан аумақ өндіріс, табиғи, мәдени, ұлттық және басқа да жергілікті ерекшеліктерді ескере отырып, өзінің билік және басқару органдарымен облыстарға, округтерге, штаттарға, аудандарға және т. б. бөлінеді.

Осыған байланысты В.Л. Кулапов пен А.В. Малько шамадан тыс орталықтандыру басқарудың тиімсіздігіне қауіп төндірген жағдайда шамадан тыс орталықсыздандыру мемлекеттің жойылуына әкеп соғатын есте сақтаған жөн деп есептейді^{3, 78}.

Мемлекеттік құрылымның нысаны, олардың пікірінше, мемлекеттің ішкі құрылымын сипаттайтын мемлекет нысанының элементі, оның құрамдас бөліктерінің органдарымен бүкіл мемлекеттің органдарын саяси аумақтық бөлу тәсілі.

Осылайша, мемлекеттік құрылымның нысаны мемлекет аумағының қалай ұйымдастырылғанын көрсетеді.

Шетелдік конституцияларда, заңды еңбектерде «Мемлекет ұйымы» (Бразилия), «Мемлекет құрылымы» (Эфиопия, Перу) ұғымдары жиі қолданылады¹.

Қазіргі уақытта **федерация, конфедерация және унитарлық мемлекет** сияқты мемлекеттік құрылым нысандары ерекшеленеді.

Сонымен бірге XIX ғасырдың аяғы — XX ғасырдың басында көрсетілген мемлекеттік құрылымның ерекше нысандары түрінде «**Инкорпорация**» және «**Сюзеренитет**» деп аталатындар ерекшеленді⁷⁰.

Ф. Кистяковский оларды келесідей сипаттайды:

«**Инкорпорация**» дегеніміз — «Бір мемлекеттің екінші мемлекетке толық сіңуі немесе бірнеше мемлекеттердің біртұтас тұтастыққа толық қосылуы, онда жекелеген бөліктер мемлекеттік сипатын мүлдем жоғалтады». Ал «сюзеренитет» бір мемлекеттің (вассалдың) басқа мемлекеттің (сюзеранның) билігіне вассалдық бағынуы ретінде сипатталады⁷¹.

Федерация (лат. тілінен «бірлестік», «одақ»). Федералды мемлекет бірқатар мемлекеттерден немесе мемлекеттік құрылымдардан тұрады — федерацияға мүше мемлекеттер (штаттар, жерлер, кантондар, республикалар және т. б.). Олардың әрқайсысының өзіндік әкімшілік-аумақтық бөліністері бар. Федерацияға ортақ жоғары мемлекеттік органдардың өмір сүруімен және қызметімен қатар олардың әрқайсысының аумағында өздерінің жоғары және жергілікті мемлекеттік органдары жұмыс істейді. Конституциямен және басқа федералды заңдармен, сот, прокурор және басқа органдармен жағдай ұқсас^{20, 76}.

М.Б. Смоленск бойынша Федерациясына келесі ерекше белгілер тән:

1) федералды мемлекет федерация субъектілерінің аумақтарынан тұрады, сондықтан саяси және әкімшілік қатынастарда ол біртұтас болмайды;

2) федерация субъектілері толық егемендікке ие емес, яғни ішкі және сыртқы саясаттың барлық мәселелері бойынша тәуелсіздік нәтижесінде көптеген федерациялар өз мағынасында мемлекет емес;

3) билікті тікелей бөлу, федералды үкімет пен Федерация мүшелерінің Үкімет арасындағы басқару элементтері мен өкілеттіктердің бөлінуін білдіреді (мысалы, Ресейде Федерациясы субъектісінің президентінен басқа федералды округте Президенттің уәкілетті өкілі бар және т. б.);

4) федералды үкімет сыртқы саясатты жүргізуді ерекше бақылауға алады;

5) федералдық заңнаманың субъектілер құқығынан үстемдігі;

6) федерация субъектілеріне құрылтай күші, яғни федералдық ережелерге қайшы келмейтін өз конституциясын қабылдау құқығы беріледі;

---

⁷⁰ Орумбаев Ж.Б. Общество, государство и право: Учеб. пос. — Караганда: КарЮИ МВД РК им. Б. Бейсенова, 2006. — С. 70.

⁷¹ Кистяковский Ф. Лекции по общему государственному праву. — М., 1912. — С. 297.

7) федерация субъектілеріне өз құзыреті шегінде осы субъектінің аумағында ғана әрекет ететін өзіндік заңнамалық актілерін қабылдау құқығы беріледі;

9) федерация субъектілерінің өзіндік құқықтық және сот жүйелері болуы мүмкін;

10) мемлекеттің жоғары заң шығарушы органы, әдетте, елдің бүкіл халқы мен субъектілерінің өкілдігін қамтамасыз ететін екі палаталы құрылымға ие;

11) субъектінің әрбір азаматы бір мезгілде федерацияның азаматы болып табылады, ол қай субъектінің аумағында тұратынына қарамастан, әрбір азаматтың құқықтары мен бостандығының бірдей көлемін білдіреді;

12) Конституцияға өзгерістер енгізу федерация субъектілерінің мақұлдауымен ғана мүмкін;

13) федералды үкімет субъектілердің шекараларын біржақты өзгерте алмайды^{4, 61}.

Қазіргі уақытта әлемде 20-дан астам федералды мемлекет бар. Олардың қатарында АҚШ, Канада, Аргентина, Бразилия, Үндістан, Мексика, Австрия, Швейцария, Ресей, Германия және т. б. бар.

Конфедерация (лат. тілінен қауымдастық). А.М. Лушников атап өткендей, бұл мемлекеттік құрылымның нысаны емес, ең жақын мемлекетаралық одақтың нұсқасы. Конфедерация біртұтас мемлекет емес, ол қорғаныс сияқты белгілі бір мақсатқа жету үшін Біріккен егеменді мемлекеттердің одағын білдіреді. Олардың бірыңғай мемлекеттік органы, азаматтығы, заңнама жүйесі жоқ және мемлекеттердің әрқайсысы нуллификация құқығына ие (яғни «Конфедерациялық акт», сондай-ақ концессия (конфедерациядан еркін шығу) құқығы бар. Осылайша, конфедерация — бұл бірлескен әлеуметтік, экономикалық және әскери мақсаттарға жету үшін Біріккен тәуелсіз мемлекеттердің саяси одағы. Қазіргі уақытта әлемде конфедерацияның бір ғана мысалы бар — бұл Еуропалық одақ^{6, 34}. Конфедерацияның белгілі бір белгілерін Ресей, Қазақстан, Беларусь Одағы да иемденетінін атап өту қажет, алайда толыққанды конфедерация туралы айтуға әлі ерте.

Унитарлық мемлекет (лат. тілінен — «тұтас, бөлінбейтін»). Әкімшілік-аумақтық бірліктері мемлекеттік құрылымдар мәртебесіне ие емес, егемендігі жоқ, бұл біртұтас, орталықтандырылған мемлекет⁷².

---

⁷² Теория государства и права: Учебн. для вузов // Под ред. проф. В.М. Корельского и проф. В.Д. Первалова. — М., 2003. — С. 187.

Унитарлық мемлекет бүкіл ел үшін ортақ жоғары заң шығарушы органдардың, атқарушы органдардың, біртұтас сот жүйесінің және Конституцияның болуымен сипатталады.

Унитарлық мемлекеттер өз кезегінде қарапайым және күрделі болып бөлінеді. Қарапайым мемлекет тек әкімшілік-аумақтық бірліктерден тұрады (Қазақстан, Польша, Таиланд, Алжир, Колумбия және т. б.), күрделі мемлекет құрамында мемлекеттілік белгілері жоқ бір немесе бірнеше автономды құрылымдар бар (Дания, Қытай, жақында Украина, Никарагуа және т. б.). Мысалы, Қытайдың құрамына Сянжян-Ұйғыр автономиялық округі, Тибет кіреді. Алайда конституцияға сәйкес Қытай біртұтас мемлекет. Күрделі унитарлық мемлекеттер федерацияға өтпелі нысан болып саналады.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 2-бабында Қазақстан президенттік басқару нысанындағы біртұтас мемлекет болып табылады деп бекітілген. Республиканың егемендігі оның бүкіл аумағына таралады. Мемлекет өз аумағының тұтастығын, қол сұғылмауын және бөлінбеуін қамтамасыз етеді.

Қазақстан Республикасының әкімшілік-аумақтық құрылысы жүйесі, сондай-ақ өкілді және атқарушы органдардың өкілеттіктері «Қазақстан Республикасының әкімшілік-аумақтық құрылысы туралы» 1993 жылғы 8 желтоқсандағы № 2572-ХІІ Қазақстан Республикасының Заңында регламенттелген.

4. Мемлекеттік (саяси) режим

«Саяси режим» ұғымы мемлекет, қоғам және жеке тұлғалар субъект ретінде әрекет ететін әлеуметтік-саяси жүйеде билік қатынастарын жүзеге асырудың әдістері, нысандары, тәсілдері жүйесін білдіреді^{66, 56}.

А.М. Лушников атап өткендей, мемлекеттік (саяси) режим мемлекеттік билікті жүзеге асырудың ерекшеліктерін, осы билік жүзеге асырылатын әдістер, тәсілдер мен құралдар жүйесін көрсетеді^{10, 49}.

Сонымен бірге М.Б. Смоленский «мемлекеттік режим» және «саяси режим» ұғымдарының әртүрлі мағынаға ие екенін байқайды. «Саяси режим» ұғымы кеңірек, өйткені ол қоғамға мемлекеттік және мемлекеттік емес нысандармен әсер ету механизмін, мысалы, әртүрлі саяси партиялардың және басқа да жаппай мемлекеттік емес қоғамдық бірлестіктердің белсенді қызметін қамтиды. Есте сақтау керек, кез келген қоғамда белгілі бір күштер бар, олар мемлекеттік билікпен байланысты болмаса да, оған үлкен әсер етеді. Бұл әртүрлі өнеркәсіптік және қаржылық топтар, әскери-өнеркәсіптік кешен, қысым топтары, саяси партиялар, бұқаралық ақпарат

құралдары, сайып келгенде, шіркеу. Ал мемлекеттік режим, өз кезегінде, мемлекеттік билікті жүзеге асырудың құралдары мен әдістерінің жиынтығын тек мемлекеттік механизмнің көмегімен білдіреді^{4, 70}.

Тарихи тұрғыдан мемлекеттік режимнің екі негізгі түрі белгілі: демократиялық және антидемократиялық емес (антидемократиялық).

Демократиялық режим (грек. халық билігі) — азшылықтың көпшілікке бағынуы және азшылықтың құқықтары мен заңды мүдделерін құрметтеу негізінде мемлекеттік билікті жүзеге асыру тәсілдерінің жиынтығы^{16, 67}.

«Саяси және құқықтық ойдағы мемлекет нысаны туралы түсінік» мәселесінің аясында біз Платон, Аристотель және Сократ сияқты ежелгі авторлардың демократияның мағынасын түсінуге қатысты мәлімдемелер жасадық. Олар бұл құбылысты келесідей сипаттайды:

Демократия — бұл қызғанышты кедейлердің күші, кедей азаматтардың көпшілігінің билігі тек осы көпшіліктің мүддесі үшін. Бұл басқарудың ең нашар түрі, өйткені ерте ме, кеш пе, адамдардың мәдениеті төмен болғандықтан, охлократияға айналады.

Ежелгі философтардың демократияға қатысты мұндай тұжырымдары басқарудың мінсіз нысаны туралы ойлау тұрғысынан қарастырылды. Алайда қазір мемлекеттік (саяси) режимнің түрлері туралы мәселені тікелей қарастырған кезде әртүрлі тарихи дәуірлерде «демократия» ұғымына әртүрлі мағына берілгенін атап өткен жөн.

Сонымен, Ұлы француз революциясынан бері демократия монархия мен элитизмді қабылдамайтын әлеуметтік құрылым ретінде қарастырылды. Содан бері қоғамның демократиялық құрылымының көптеген теориялары пайда болды. XVIII-XIX ғасырларда демократия әлеуметтік және саяси құқықтар мен бостандықтардың жиынтығына кепілдік беретін режим ретінде қарастырылды: маңызды саяси шешімдерді қабылдауға қатысу; жиналыстар, одақтар құқығы; ар-ождан, пікір, қозғалыс, хат алмасу бостандығы. Бұл режим адамның өмірге, қауіпсіздікке, тұрғын үйге, еңбекке және т. б. табиғи құқықтарына кепілдік беруді білдіреді. Демократияның маңызды шарттары қалыптасып келе жатқан азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекет болды⁷³.

Қазіргі батыс саясаттанушылары демократия жүзеге асырылатын мемлекеттік саясаттың мәнін анықтайтын халықтың күші ретінде қарастырмайды. Олардың пікірінше, демократия — бұл билеуші элитаны сайлау кезінде көрінетін халықтың қалауымен есептелетін басқару жүйесі⁷⁴.

---

⁷³ <http://www.grandars.ru/college/sociologiya/demokratiya.html>

⁷⁴ Демократия: государство и общество / Н.В. Давлетшина, Б.Б. Кимлика, Р.Дж. Кларк, Д.У. Рэй. Уч. пос. — М.: Ин-т педагогических систем, 1995.

Қазіргі уақытта бұл саяси режим келесі белгілермен сипатталады:

1) азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын және олардың кепілдігін мойындау;

2) баршаның заң мен сот алдындағы теңдігі;

3) заңдылық пен құқық тәртібін сақтауға, конституциялылық принципін тану;

4) биліктің бөлінуі, көппартиялылық, идеологиялық плюрализм;

5) мемлекеттік биліктің жоғары органдарын жалпыға бірдей еркін сайлау, олардың сайлаушыларға кезең-кезеңімен ауысуы және есеп беруі арқылы жүзеге асырылады;

6) бұқаралық ақпарат құралдарында жариялылық пен цензураның болмауы;

7) азаматтық қоғамның болуы және т. б.

8) ең жоғары лауазымды адамдарды қоса алғанда, лауазымды адамдарды саяси және заңды жауаптылыққа тартудың нақты механизмдерінің болуы^{10, 50}.

Заң әдебиетінде айтылғандай, егер азаматтар мемлекетті өз еркімен басқарса, демократия тікелей деп аталады. Бұл ерік шешуші немесе консультативтік сипатта болуы мүмкін¹.

Тікелей демократияның нысаны сайлау болып табылады, яғни белгілі бір мерзім ішінде мемлекетті немесе жергілікті істерді басқаратын сайлаушылар-партиялар мен жалпы құзыретті лауазымды тұлғаларды дауыс беру арқылы анықтау, сайлаушылардың өз өкілін мерзімінен бұрын қайтарып алуы, шешуші референдум өткізу, шағын елді мекендердің азаматтарының жиналыстары мен жиындарында шешімдер қабылдау. Консультативтік тікелей демократия ұлттық және жергілікті талқылаулар арқылы жүзеге асырылады (мысалы, конституция жобасы, муниципалитеттің жарғысы, консультативтік референдум). Бұл мемлекеттің тиісті шешуші органдары мен лауазымды адамдар ескеруі мүмкін немесе ескермеуі мүмкін халық пікірінің көрінісі^{1, 204}.

Мысалы, Швейцария Конституциясының «федералды билі» бөлімінде Швейцария Федерациясындағы «Жоғары заң шығарушы билік» бүкіл-халықтық дауыс беру референдумдар арқылы өз еркін білдіретін адамдарға ие екендігі анықталды. Тікелей демократия осыдан басталады. Референдумдарға Конституцияны өзгерту мен толықтыру жөнінде ұсыныстар, Парламент қабылдаған заңдар, сондай-ақ Үкімет жасасқан халықаралық шарттар мен келісімдер және басқа да маңызды мәселелер шығарылады. 1848 жылдан бастап Швейцарияда федералды деңгейде көптеген референдумдар өтті. 521 референдумның 216 дауыс беру нысаны Конституцияны қайта қарау және 148 заң жобасын қабылдау немесе қандай да бір шартты

мақұлдау болды. Конституцияны қайта қарау мәселелері бойынша өзгерістер 156 жағдайда қабылданды, ал 60 жағдайда қабылданбады. Заң шығарушы және конвенциялық референдумдарда ел азаматтары 77 жағдайда, теріс — 71 жағдайда оң жауап берді.

Швейцарияда XIX ғасырдың аяғынан бастап халықтық бастама 200-ден астам рет қолданылды. 159 жағдайда бастама референдумға ұсынылды, 14 жағдайда халықтың шешімі оң, 144 жағдайда теріс болды. Олардың 70-ке жуығы кері қайтарылды (негізінен ел билігі «бастамашылардың» сұрақтарына «жауап бергендіктен») және 15-ке жуық бастама қарастырылуда⁷⁵.

Өкілдік демократияны халық тікелей емес, бүкіл халықтың атынан шешім қабылдайтын өкілдері арқылы жүзеге асырады. Ұлттық масштабта өкілді демократияның органы парламент болып табылады, тек ол жалпы ереже бойынша заңдар қабылдай алады, жергілікті жерлерде өкілді демократия органдары жергілікті сайланған алқалы органдар болып табылады.

Теорияда өкілді демократияның келесі негізгі белгілері келтірілген:⁷⁶

- барлық заңдарды, бюджетті қабылдау, өкілді органның (Парламенттің және т. б.) салықтар мен алымдарды белгілеуі. Көптеген мемлекеттерде заңдар мен бюджетті Парламент қабылдайды және оны атқарушы орган (президент немесе монарх) заң жобасын немесе бюджетті қайта қарау үшін жіберу құқығымен бекітеді. Сонымен қатар бірқатар мемлекеттерде заңдар қабылданатын мәселелер ауқымы шектеулі болуы мүмкін.

- өкілді органның атқарушы билікті (үкіметті) қалыптастыруы. Көптеген мемлекеттерде Парламент Президент немесе Монарх ұсынған Үкімет мүшелерінің немесе Үкімет төрағасының кандидатураларын бекітеді.

- заң шығару бастамасы құқығы көптеген мемлекеттерде тек депутаттар топтарына тиесілі, ал заң шығару бастамасы құқығы Президентке немесе монархқа да тиесілі, бірқатар мемлекеттерде заң шығару бастамасы жеке депутаттарға да тиесілі.

- Үкіметтің парламенттік бақылауы: Үкіметтің бағдарламасын Парламенттің бекітуін, Үкіметтің және/немесе министрлердің Парламент алдында тұрақты есеп беру міндетін және Парламенттің Үкімет пен оның мүшелерінен кезектен тыс есеп беруді талап ету құқығын және Парламенттің Үкіметке немесе министрге сенімсіздік жариялау құқығын қамтиды. Қазіргі уақытта көптеген мемлекеттерде (соның ішінде Ресейде) Үкімет пен министрлер Президенттің немесе монархтың Жарлығымен Парламенттің сенімсіздігі негізінде ауысады.

---

⁷⁵ <https://ru.wikipedia.org/wiki>

⁷⁶ Бернар Манен. Принципы представительного правления. — СПб, 2008. — 324 с.

- Осылайша, қазіргі көптеген елдерде секілді, Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік (саяси) режим өкілді демократия ретінде жіктелуі мүмкін. Алайда Президент пен Парламент депутаттарынан басқа біздің мемлекетте заң шығару бастамасы құқығы Конституцияға (61-бап) сәйкес Үкіметке де тиесілі екенін атап өткен жөн.

- Демократияның екі түрі (тікелей және өкілді) арасындағы аралық позицияны халықтық заң шығару бастамасы алады, онда сайлаушылардың белгілі бір саны ұлттық заң жобасын немесе жергілікті шешімді ұсынуға құқылы, тиісті өкілді орган бұл жобаны қарастыруға міндетті, бірақ ол шешім қабылдайды^{1, 204}.

Демократиялық емес режим — бұл көпшілік пен азшылықтың пікірін ескерместен, озбырлық негізінде мемлекеттік билікті жүзеге асыру тәсілдерінің жиынтығы^{16, 70}.

Мемлекеттің қоғамдық өмірге араласуының қатандығы тұрғысынан авторитарлық және тоталитарлық режимдер ерекшеленеді.

Өктемшіл (лат. — жеке билік режимін белгілеу), ол азаматтың құқықтары мен бостандықтарын шектеуге, биліктің өкілді органдарының өкілеттіктерін таратуға немесе шектеуге, билік органдарын және олардың нақты сайлануын бақылау болмаған кезде биліктің оның атқарушы тармағында немесе бір адамда шоғырлануына байланысты. Ол диктатурамен және азаматтық қоғамның болмауымен байланысты болуы мүмкін, саяси процестерге әкімшілік және күш әсерімен, оппозиция қызметіне тыйым салумен немесе шектеумен байланысты^{10, 50} (Узбекистан, Чили, Венесуэла, Ливия).

Авторитарлық режим үшін келесі белгілер тән:

1) барлық билік өкілеттіктерінің шектеулі адамдар тобының (билік элитасының немесе бір адамның) қолына шоғырлануы;

2) билік өкілеттіктерін атқарудың мерзімсіздігі, биліктің өзінің еркінен билікті беру;

3) билік құрылымдарының қабылданатын шешімдерге заңды жауапсыздығы;

4) идеялық-саяси саладағы қатаң мемлекеттік диктат;

5) құқыққа қарсы (азаматтардың субъективті құқықтары мен бостандықтарын бұзатын) әдістерді белсенді қолдану (әкімшілік және сот озбырлығы, саяси террор).

Тоталитарлық (фр. — жалпыға ортақ) қоғамдық өмірдің барлық салаларына биліктің максималды бақылауымен байланысты және бір билеуші партияны, бір идеологияны, бір көшбасшыны (диктаторды) қамтиды. Мемлекеттік басқару басқарудың тым орталықтандырылуымен, жазалау органдарының рөлін күшейтумен, азаматтық қоғамның қалыпта-

суының болмауымен немесе оларды жоюмен, адам өмірінің барлық салаларын толығымен ұлттандырумен сипатталады. Тоталитаризм әрқашан адам құқықтарын жаппай бұзумен және келіспеушілікті басумен байланысты. Оның саяси (фашизм, ұлттық социализм, сталинизм, маоизм) немесе діни бояуы (ислам фундаментализмі) болуы мүмкін (Гитлер Германия 1933–1945, Сталин КСРО 30-жылдардың басында — 1953, МАОИСТ Қытай XX ғасырдың 50-70 жж., қазіргі Иран, Түркменстан және т. б.)^{40, 51}.

Тарихта мемлекет авторитарлық және тоталитарлық болған кездегі мысалдар белгілі. Мысалы, Сталиндегі КСРО немесе Фидель Кастродағы Куба. Мемлекеттің идеологиясы-тоталитарлық мемлекетке тән коммунизм, ал көшбасшы (диктатор) — авторитарлық режимге тән Сталин немесе Кастро.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҮЛГІСІНДЕ ЖЕКЕЛЕГЕН КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ИНСТИТУТТАРДЫҢ ДАМУЫ

Дәріс сұрақтары:

1. Конституциялық құқық ғылымында және мемлекет пен құқық теориясында басқарудың республикалық нысанын жіктеу мәселесі
2. Жергілікті атқарушы билік органдарының басшыларын сайлау мәселесі.

1. Конституциялық құқық ғылымында және мемлекет пен құқық теориясында басқарудың республикалық нысанын жіктеу мәселесі

Қазіргі уақытта ғылыми ортада ғана емес, ғылыми ортада да үлкен пікірталастар туғызатын ең өзекті мәселелердің бірі — Қазақстан Республикасының қазіргі заманғы басқару нысанының конституциялық даму үрдісі туралы мәселе.

Өздеріңіз білетіндей, мемлекеттік басқару нысаны — бұл жоғарғы мемлекеттік биліктің ұйымдастырылуын, оның органдарының құрылу тәртібін және олардың халықпен қарым-қатынасын сипаттайтын мемлекет нысанының элементі. Басқару нысандарының түрлері — монархия және республика.

Республика (лат. — жалпы, қоғамдық іс). Республикадағы жоғарғы билік сайлаушылардың еркіне тәуелді, белгілі бір мерзімге сайланатын және алмастырылатын мемлекеттік органдарға (Парламентке, президентке және т. б.) тиесілі. Бұл ретте барлық билік органдары мен лауазымды адамдарды, соның ішінде Мемлекет басшысын белгілі бір мерзімге бүкіл халық сайлайды не оларды сайланған мемлекеттік органдар тағайындайды. Сонымен қатар биліктің дәйекті бөлінуі бар⁷⁷.

Мәселен, Конституцияның 2-бабының 1-тармағына сәйкес Қазақстан Республикасы президенттік басқару нысанындағы біртұтас мемлекет болып табылады. Н.В. Сидорова атап өткендей, Қазақстан Республикасындағы президенттік басқару нысаны, Президент, біріншіден, мемлекеттік биліктің бірде-бір тармағына жатпайды; екіншіден, оны халық таңдайды және Парламентке тәуелсіз; үшіншіден, кең өкілеттіктер берілген және Конституцияға сәйкес мемлекеттік биліктің барлық тармақтарына, олардың өзара

---

⁷⁷ Теория государства и права: Элементарный курс / А.М. Лушников. — М.: Эксмо, 2009. — С. 45.

қарым-қатынастарына сындарлы ықпал ете алады, бұл олардың өз өкілеттіктерін тиімді жүзеге асыруына ықпал етеді⁷⁸.

Өз кезегінде, мемлекет және құқық теориясында АҚШ президенттік республиканың ең қарапайым мысалы болып табылады^{3, 76}.

АҚШ-та Республика Президенті мемлекет пен Үкіметтің басшысы болып табылады. АҚШ конституциясында биліктің үш тармағы (Конгресс, Президент және Жоғарғы сот) арасында конституциялық шеңберде өз бетінше әрекет етуге мүмкіндік беретін ұйымдық бөліну болды.

Бұл елде Премьер-Министр лауазымы жоқ, АҚШ-тағы атқарушы билік мемлекет пен үкіметтің басшысы болып табылатын президентке тиесілі. Оның мемлекеттік қызмет саласындағы өкілеттіктері кең. Президенттің тікелей бағынысында бүкіл мемлекеттік басқару аппараты орналасқан.

АҚШ президенті аралас жолмен төрт жыл мерзімге сайланады. Бір адамды Президент екі реттен артық сайлай алмайды. Президент шет мемлекеттермен келіссөздер жүргізуге, халықаралық шарттар жасасуға құқылы, кешірім жасау, үкімдердің орындалуын кейінге қалдыру құқығы беріледі, медальдармен марапаттайды, оның алдында жауапты министрлерді тағайындайды.

Сонымен қатар Аргентина сияқты мемлекетте Президент мемлекет пен үкіметтің басшысы болып табылады⁷⁹. Яғни, президент биліктің атқарушы тармағын басқарады.

Қазақстанда, жоғарыда айтылғандай, президент биліктің бірде-бір тармағына жатпайды. Атқарушы билік тармағын премьер-министр басқарады.

Осылайша, мемлекет және құқық теориясы ғылымы ұсынатын теориялық жіктемеге сәйкес Қазақстан Республикасының Жоғары мемлекеттік органдарының құрылымы аралас немесе жартылай президенттік республикаға тән^{6, 70}.

Бұл қарама-қайшылықты Қазақстан Республикасының белгілі мемлекеттік қайраткері Б.А. Мұхамеджанов былай түсіндіреді: «Қазақстан мемлекеттілігінің дамуының тарихи дәстүрлері, тәуелсіз Қазақстанның мемлекеттік-құқықтық қалыптасуының жаңа тарихы елдің президенттік басқару нысанын таңдауына себепші болды, онда Президент мемлекет басшысы және атқарушы билік, оның ішкі және сыртқы саясатының негізгі бағыттарын айқындайтын ең жоғары лауазымды тұлғасы, ал шын мәнінде, жалпыұлттық көшбасшы болып табылады. Алайда Қазақстанның конституциялық

---

⁷⁸ Сидорова Н.В. Конституционное право Республики Казахстан: Учеб. пос. В 2-х ч. — Караганда: Карагандинская академия МВД РК им. Б. Бейсенова, 2017. — Ч. 1. — С. 43.

⁷⁹ Аргентина. https://kommentarii.org/strani_mira_eciklopediy/argentina.html

құрылысының демократиялық негіздерін дамыту мемлекеттік биліктің жоғары органдарын ұйымдастыру жүйесіндегі өзара қарым-қатынастарды одан әрі жетілдіру, атқарушы билік жүйесіндегі функциялар мен өкілеттіктерді қайта бөлу, атқарушы билікке парламенттік бақылауды күшейту қажеттігіне себепші болды, бұл Қазақстан Республикасының басқару нысанын президенттік-парламенттік республикаға айналдыруға әкеп соқты»⁸⁰.

Республиканың бұл түрі (аралас) парламенттік және Президенттік ерекшеліктерді біріктіреді. Әдетте президент пен парламентті бүкіл халық сайлайды, бірақ президент ресми түрде Үкіметтің басшысы емес. Президент Үкімет басшысы мен бірқатар министрлерді тағайындайды. Ол биліктің барлық тармақтарының өзара іс-қимылын жүзеге асырады. Президенттің Парламентті (немесе оның Палаталарының бірін) заңда белгіленген жағдайларда таратуға құқығы бар, ал импичмент нәтижесінде Президент биліктен шығарылуы мүмкін (Франция, Ирландия, Польша, Ресей)^{77, 46}.

Осыған байланысты, біздің ойымызша, Ресей Федерациясының негізгі Заңындағы басқару нысаны туралы тұжырым ең оңтайлы болып көрінеді. Конституцияның 1-бабына сәйкес Ресей Федерациясы республикалық басқару формасы бар демократиялық федералды құқықтық мемлекет⁸¹.

Өз кезегінде, АҚШ президенттік моделі жалпы ТМД елдері үшін ыңғайсыз деп санаймыз. Біріншіден, А. Арутюнян атап өткендей, американдық ғалымдардың пікірінше, бұл биліктің тұрақты кеңеюі «бостандық пен демократияға үлкен қауіп төндіреді». Дамушы елдердің әлі жетілмеген демократиялық институттары жағдайында Президенттің атқарушы билікті жалғыз басқару институты қандай да бір дәрежеде жеке диктатура режиміне айналуы кездейсоқ емес⁸². Екіншіден, басқарудың бұл нысаны Президенттің Парламенттен жетілген серіктес таба алуын талап етеді. Әйтпесе, жарылыс қаупі бар жағдай туындайды, онда парламент саяси көзқарастарға сүйенсе отырып, Президенттің барлық шешімдерін бұғаттайды, бірақ президентті импичмент арқылы биліктен біржолата алып тастай алмайды, ал Президенттің парламентті таратуға құқығы жоқ. Үшіншіден,

---

⁸⁰ Мухамеджанов Б.А. Форма правления Республики Казахстан: конституционная модель и практика государственного управления. Автореф.: дис. ... на соиск. ученой степени док-ра юрид. наук. — М., 2007 // <https://www.dissercat.com/content/forma-pravleniya-respubliki-kazakhstan-konstitutsionnaya-model-i-praktika-gosudarstvennogo-u/read>

⁸¹ Конституция Российской Федерации 1993 г. с изм. и доп. по сост. на 21.07.2014 г. // <http://www.constitution.ru/index.htm>

⁸² Арутюнян А. Институт президентства в постсоветских республиках: конституция и политическая реальность (Сравнительно-правовой анализ) // <http://hrlibrary.umn.edu/russian/hrtsbook/Rinstituteofpresident.html>

саяси партиялардың әлсіздігі жағдайында, тек дамып келе жатқан демократиялық дәстүрлер мен посттоталитарлық қоғамның менталитеті жағдайында, ешкімге бағынбаған диктатор алу қаупі жоғары. Бірақ күшті Президент күрделі экономикалық және саяси жағдайда мемлекетке үлкен пайда әкелетін жалғыз көшбасшы болып табылады және посткоммунистік елдер үшін мықты Президенттің болуы қажетті реформаларды жүзеге асырудың алғышарты деп болжауға болады, бірақ Парламенттің бақылауында қалады.

Қазақстанның Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев Қазақстанның саяси және сот жүйесінің толық заңды құраушысы, нарықтық экономиканы қалыптастырудың, мультимәдениеттілік пен еуразияшылдық идеясын дамытудың, сондай-ақ елдегі демократиялық институттарды жетілдірудің ұдайы бастамашысы болып табылады. Бұл әсіресе 2017 жылғы конституциялық реформалар аясында айқын көрінеді, олардың аясында Елбасы Президенттің заңнамалық өкілеттіктерін Парламентке тапсырды.

Елбасының еңбегінің арқасында халықаралық аренада сараланған және терең ойластырылған стратегия негізінде нақты белгіленген бағыт бойынша ілгерімелі қозғалыстан тұратын «қазақстандық даму моделі» деген ұғым кеңінен таралды. Тарихи өлшем бойынша қысқа уақыт ішінде Қазақстан дербес, саяси және экономикалық тәуелсіз мемлекетке айналды.

Осылайша, Қазақстан Республикасындағы мемлекеттің президенттік-парламенттік моделі (аралас) қазіргі кезеңде өте оңтайлы және өте тиімді. Бірақ қоғамның саяси жүйесі бір орында тұрмайды, ол дамып келеді, сондықтан алдағы конституциялық-құқықтық реформалар, біздің ойымызша, сөзсіз және қажет, соның ішінде басқару нысанына қатысты да.

Бірақ мұндай жағдайда Конституцияда белгіленген мемлекеттің тәуелсіздігін, біртұтастығын, аумақтық тұтастығын және оны басқару нысанын өзгертуге болмайтыны туралы айтылатын Қазақстан Республикасы Конституциясының 91-бабы 2-тармағының редакциясымен қалай болуға болады?

Бұл мәселеде профессор Э.Б. Мұхамеджанов сияқты көрнекті қазақстандық ғалыммен келісу керек. Президенттік басқару нысаны — бұл республикалық басқару нысаның туындысы. Басқаша айтқанда, басқарудың республикалық нысаны өзгеріссіз болуы керек, ал оның түрлері президенттік, парламенттік немесе аралас болуы қажет болған жағдайда өзгеруі мүмкін⁸³.

---

⁸³ Мұхамеджанов Э.Б. Конституционная реформа 2017 года Казахстане (плюсы, минусы и предложения) // <https://www.zakon.kz/4842313-konstitucionnaja-reforma-2017-goda-v.html>

Жоғарыда баяндалғанның негізінде профессор Э.Б. Мұхамеджанов Конституцияның 2-бабының 1-тармағына мынадай мазмұндағы өзгерістер енгізуді ұсынады: «Қазақстан Республикасы президенттік-парламенттік басқару нысанындағы біртұтас мемлекет». Осы нақтылаусыз, ғалымның пікірінше, орташа статистикалық азаматқа Қазақстанда басқарудың қандай нысаны бар екенін түсіну қиын және халықаралық қоғамдастыққа республикада жүргізіліп жатқан реформалардың бағыты айқын көрінетін болады⁸³. Алайда Ресей Федерациясының Конституциясында «президенттік» немесе «президенттік-парламенттік» сөздерінсіз республикалық басқару нысанын тұжырымдау ең оңтайлы/ұтымды болып көрінеді, өйткені белгілі бір перспективада біздің мемлекетіміздің республиканың парламенттік моделіне көшу мүмкіндігін жоққа шығаруға болмайды.

2. Жергілікті атқарушы билік органдарының басшыларын сайлау мәселесі

Егер тұжырымдамалық тұрғыдан пайымдайтын болсақ, жоғары мемлекеттік органдардан басқа кез келген елдің өмір сүру сапасына, қауіпсіздігі мен экономикасына жергілікті органдардың, атап айтқанда, әртүрлі деңгейдегі әкімдердің де зор әсерін тигізетінін байқамау мүмкін емес. Алайда, А. Стамқұлов атап өткендей, егер дамыған елдердегі әкімдердің, жергілікті атқарушы органдар басшыларының сайлануы көптеген мемлекеттердің институционалдық дамуындағы бұрыннан тексерілген негізгі қадам болып табылса, онда Қазақстанда әкімдерді сайлау тақырыбы зерттелмеген күйінде қалып отыр⁸⁴.

Барлық деңгейдегі әкімдер сайланған жағдайда қоғамдық өмір қалай өзгеруі мүмкін? Бұл мәселені салыстыру және модельдеу арқылы қарастыруға тырысайық.

Мәселен, Швецияда жергілікті билік органдарының жұмысын облыстық сайланған кеңестер басқарады, олар облыс басқармасын (шенеуніктерді) тағайындайды, бұл муниципалитетті басқаруды айтарлықтай жеңілдетеді, өйткені өкілді және атқарушы орган арасындағы қайшылықтар іс жүзінде туындамайды. Соңғысы құрылған кеңеске тікелей есеп береді. Басқа елдерде губернатор да, қала әкімдері де халық болып сайланады.

Біздің ойымызша, ол ең қолайлы нұсқа болып табылады, онда тек облыс басшысы (Республикалық маңызы бар қала) сайланады, ол қалалар мен аудандардың басшыларын тағайындайды.

---

⁸⁴ А. Стамқұлов. Конституционные основы выборности акимов // <https://www.zakon.kz/4923591-konstitutsionnye-osnovy-vybornosti.html>

Бұл жағдайда бізге 4 жыл мерзімге сайланған облыс әкімі бірінші кезекте плебисцит (халыққа сауал қою, референдум өткізбеу) өткізуі тиіс, оның мақсаты өңірдің дамуы туралы халықтың пікірін анықтау болып табылады. Плебисцит, өз кезегінде, аймақтың негізгі проблемаларының ішінде ең өткір екенін көрсете алады, мысалы, мыналар:

1. Жолдардың қанағаттанарлықсыз жағдайы;
2. Қоғамдық көлікте жол жүру құнының жоғары болуы;
3. Дәріханалардағы дәрілердің қымбат болуы;
4. ТКШ жоғары тарифтері;
5. Көшедегі қылмыс деңгейінің жоғары;
6. Облыстың немесе қаланың жекелеген аудандарын жеткіліксіз абаттандыру және көгалдандыру;
7. Медициналық қызмет сапасының төмен болуы;
8. Жергілікті шенеуніктер арасындағы жемқорлық;
9. Белгілі бір тұрғылықты жері жоқ адамдардың проблемалары;
10. Спорттық ойын түрлерін дамыту қажеттілігі, облыстық спорт клубтарының ең жоғары деңгейде өнер көрсетуі, инфрақұрылым мен логистиканы дамыту;
11. Өзгелері.

Қаражатты үнемдеу мақсатында плебисцит (ауқымды сауалнама) әкімнің сайтында электрондық форматта жүргізілуі мүмкін, ал оның нәтижелері оның басшысының өкілеттік мерзіміне әкімдіктің жол картасының негізі болуы мүмкін. Осылайша, төрт жылдық кезең өткеннен кейін жергілікті атқарушы органдар қызметінің негізгі нәтижелерінің бірі жоғарыда көрсетілген проблемаларды шешу қабілеті болып табылады.

Екінші мерзімге сайлана отырып, аймақ басшысы, мысалы, халық алдында келесі баяндама жасай алады:

«Құрметті жерлестер! Айта кетсек, облыстағы жолдардың барлығы бірыңғай жолға дейін жөнделді. Қоғамдық көліктерде жол жүру құнының жоғары болу мәселесін троллейбус пен трамвай парктерін жандандыру арқылы ішінара шешуге болады. Осы мақсатта жаңа қалалық трамвайлар мен троллейбустар сатып алынды, мысалы, Беларусь Республикасынан қаланың барлық аудандарын байланыстыратын трамвай жолдары салынды. Осылайша, жол жүру құнын жанар-жағармай материалдары бағаларымен байланыстыруды жоюға мүмкіндік туды. Келешекте серіктес қалалар мен аудан орталықтары арасында монорельсті жолдар салу және жапон (қытай) жүрдек трамвайларын сатып алу жоспарлануда. Мұның бәрі аудан орталығынан немесе спутник қаласынан облыс орталығына баратын жолды арзандатуға мүмкіндік береді, сапарды ыңғайлы әрі жылдам етеді.

Дәріханалардағы дәрілердің қымбат болу мәселесін шешу мақсатында біз қымбат дәрілердің сапалы арзан аналогтарын сататын «әлеуметтік дәріханалар» саласын ұйымдастырдық. Бұл аналогтар Ресейде, Украинада, Беларуссияда және Балтық елдерінде сатып алынады.

Айта кетейік, біз қымбат дәрілердің отандық аналогтарын өндіру үшін жағдай жасап жатырмыз. Облыста орналасқан барлық мемлекеттік медициналық мекемелерге қымбат дәрі-дәрмектермен қатар рецепттерге сапалы арзан аналогтарды қоса алғанда, емдеуді тағайындау ұсынылады. Әкімдіктің мемлекеттік-құқықтық бөлімі осы мәселе бойынша Денсаулық сақтау министрлігі мен республикалық денсаулық сақтауды дамыту орталығына тиісті ұсыныстар дайындады. Сонымен қатар облыстық ауруханаларға шетелден жоғары білікті мамандар шақырылды, олар үшін жағдайлар жасалған, оның ішінде тұрмыстық жағдайлар да бар.

Белгілі бір тұрғылықты жері жоқ адамдардың мәселелерін шешу мақсатында біз бірқатар іс-шаралар өткіздік. Атап айтқанда, ыстық суы бар жылы павильондар ұйымдастырылды. Қыста адамдар мұнда жылынуы мүмкін. Еріктілердің, немқұрайлы емес азаматтардың және дәстүрлі діни ұйымдардың белсенді көмегінің арқасында азық-түлік пен жылы киім жинау жүйелі түрде ұйымдастырылады. Мемлекеттік органдар мұндай адамдарға құжаттарды қалпына келтіруге көмек көрсетеді, аймақта ізгілікті насихаттау бойынша кең науқан басталды.

Шенеуніктер арасында сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы мәселе өткір болып отыр. Бұл туралы бізге көптеген шағымдар түседі. Мұндай қызметшілер жергілікті атқарушы органдарға, кір келтіреді. Есеп беру кезеңінде тергеу нәтижелері бойынша көптеген лауазымды тұлғалар жұмыстан шығарылды, өз ісінің мамандары қызметке тағайындалды, аймақтың дамуына жаны ашитын, өз міндеттерін адал орындай алатын және халықтың үмітіне сай келетін адамдарға басымдық беріледі.

Саябақтарды бөлу, көшелерді көгалдандыру және абаттандыру кезінде шығармашылық мамандықтағы адамдар арасында конкурстар ұйымдастырылады, қалалық кеңестерде әрбір идея талқыланады, әрбір бөлшек ойластырылады. Мысалы, «Махаббат аллеясы» алаңын ұйымдастырған кезде жылаған тал, салбыраған қайың, емен және үйеңкінің сәндік сорттары отырғызылды, өйткені бұл ағаштар көптеген романтикалық әдеби шығармалар мен өлеңдерде шырқалады. Алаңның тротуарлары XIX ғасырға дейін сәндік төселген тастармен жабылған. Жарықтандыру (көше шамдары) бірдей стильде жасалды, саябақтарға сәйкес мүсіндер орнатылды. Облыс орталығының түрлі аудандарында, серіктес қалалар мен аудан орталықтарында балалар алаңдары салынуда, ағаштардың сәндік сорттары отырғызылуда.

Облыстық бюджетті толықтыру мақсатында қалаларда қолайлы бағамен жалға берілетін бассейндер, спорт павильондары мен манеждер салынды. Біраз уақыттан кейін облыстың әр ауданының тұрғындары мұндай бассейндер мен спорт клубтарына жеке спорт кешендеріне қарағанда төмен бағамен бара алады.

Төрт жыл бұрын біз облыс тұрғындарына, соның ішінде спорттың ойын түрлерін дамыту мәселесі бойынша сауалнама жүргіздік. Жанкүйерлер мен ойын-сауық саны бойынша жетекші орынды хоккей сияқты ойын спорты алады. Осыған байланысты біздің өңірде спортты дамытуға көзделген үлкен қаражат осы салаға бағытталды, демеушілер де тартылды. Осылайша, ҰХЛ (Солтүстік Америка ұлттық хоккей лигасы) мұз ареналарының үлгісі бойынша барлық халықаралық стандарттарға сәйкес келетін 15 000 адамға арналған жаңа мұз аренасы салынды. Облыстың басты хоккей командасы Еуразия құрлығының ең беделді лигасына кірді. Жақын арада серіктес қалаларда Қазақстан Республикасының чемпионатына қатысу үшін тағы екі хоккей клубы құрылатын болады. Осы мақсатта бұл қалаларда 2 500 адамға арналған заманауи мұз ареналарының құрылысы жүзеге асырылуда, олар заманауи техникамен жабдықталатын болады. Қазіргі уақытта қаржылық және ұйымдастырушылық мәселелер шешілуде, демеушілер мен меценаттар тартылуда. Маусымаралық кезеңде Қазақстан Республикасы Президентінің кубогі сияқты беделді хоккей турнирін біздің облыста өткізу туралы ұсыныс жасаймыз. Сонымен қатар маусымаралық кезеңде Ресей, Беларусь, Латвия, Словакия, Германия және Австриядан хоккей клубтары шақырылатын «Облыс әкімінің кубогіне» турнирі ұйымдастырамыз.

Әрине, біз осы уақыт ішінде сіз атап өткен көптеген мәселелерді шеше алмадық, бірақ егер сіз мені екінші мерзімге қайта сайласаңыз, онда біз бар күшімізді саламыз, осы бағыттағы жұмысты жалғастырамыз. Рахмет қымбатты жерлестер!».

Азаматтардың көпшілігі облыстың мұндай басшысын екінші мерзімге қайта сайлай алады деп ойлаймын.

Басқа кандидат өзінің сайлау бағдарламасын ұсына алады. Мысалы, ауыл проблемаларына және ірі қалаларды айналып өтіп, облыстың елді мекендерінің инфрақұрылымын дамытуға басты назар аудару, осылайша, негізінен, ауыл тұрғындарының қолдауына сүйенеді. Үшінші кандидат бағдарлама ұсына алады, оның шеңберінде негізгі ереже қолданыстағы өнеркәсіптік объектілерді дамыту, зауыттарды, шахталарды жөндеу, қызметкерлерді қосымша әлеуметтік кепілдіктермен және жеңілдіктермен қамтамасыз ету және т. б. болып табылады.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде жергілікті билік органдарының қызметінде демократия қағидатын іске асырудың ең тиімді құралы ретінде плебисцит (сауалнама) жүргізу практикасын атап өткіміз келеді. Мысалы, Швеция қауымдастықтарында (коммуналарында) бұл тұрақты тәжірибе. Швеция коммунасы (қауымдар, муниципалитеттер) — Швецияның жергілікті өзін-өзі басқару органдары. Муниципалды билік жергілікті деңгейде көрсетілетін қызметтердің көп бөлігі үшін жауап береді, мысалы, мектептер, құтқару қызметтері және қала құрылысы. Швед заңнамасына сәйкес муниципалитеттер әлеуметтік қызмет көрсету, қарт адамдарға күтім жасау, мүгедектерді қолдау, денсаулық сақтау және қоршаған орта, қала құрылысы, санитария және т. б. үшін жауап береді. Азаматтар сауалнамаларда билікке, мысалы, белгілі бір ауданда спорт кешенін салу, Аула футбол алаңын жасанды көгалмен жабу, шағын аллеялар мен тротуарларға көше жарығының шамдарын орнату, ағаштардың белгілі бір сорттарын отырғызу, автожолды жөндеу және т. б. қажеттілігін көрсетеді. Егер азаматтардың мәселелері назардан тыс қалса, онда жергілікті билік органдары халықтың сенімін жоғалтады және соның салдарынан қайта сайланады.

Бұдан басқа, Қазақстан Республикасы Парламентінің Сенатын құру тәртібі де екі емес, әрбір облыс пен республикалық маңызы бар қаладан бір өкілдің пайдасына қайта қаралуы мүмкін еді. Сенат депутатын мәслихат депутаттары емес, нақты өңірдің тұрғындары сайлай алар еді.

Сонымен қатар отандық ғылыми-заң әдебиетінде әкімдерді сайлау мәселесі демократиялық негіздерді одан әрі дамыту контекстінде ғана емес, сондай-ақ мемлекеттік институттардың операциялық тиімділігін дамыту туралы мәселені шешу контекстінде де қаралуда. Атап айтқанда, А. Стамқұлов осы мәселені талқылай отырып, әкімдерді тағайындаудың қолданыстағы жүйесінің мынадай кемшіліктерін көрсетеді:

1 жағдай. Белгілі бір кенттің әкімі жыл сайын сумен қамтамасыз ету бағдарламасымен жұмыс істейді. Жыл сайын автокөлікпен су жеткізуге тендер өткізеді. Бюджет жыл сайын 100 % игеріледі. Жергілікті тұрғындар автокөлікпен су жеткізу әрдайым уақытында бола бермейді деп шағымданады. Жергілікті компаниясы кент үшін скважина жасап, ауылды сумен қамтамасыз етуді ұсынды. Әкім жергілікті тұрғындардың мүддесі үшін болса да, қызығушылық танытпады. Осыған қарамастан, бір кәсіпкер ауыл үшін өз есебінен құдық жасап, су құбырын өткізді, өйткені жергілікті тұрғындардың ақшасы болмады. Әкімдік әлі де жүк көлігімен су жеткізу үшін тендер өткізіп жатыр. Бюджет жыл сайын 100 % игеріледі. Бюджеттік шығыстар әлеуметтік мемлекеттік көмекке арналған шығыстарды қысқарта отырып, жыл сайын салынады⁸⁴.

2 жағдай. Шағын бизнес кәсіпкері шағын зауыт салғысы келеді. Оған жер керек. Ол мемлекеттен жер сатып алуға дайын. Облыс әкімінің орынбасары кәсіпкермен кездеседі, оған көмектесуге уәде береді, бірақ көмек көрсетпейді. Кәсіпкер әкімдікке барудан шаршады, өйткені әкім мен оның аппараты көмек көрсетпейді. Кәсіпкер жарты жыл бойы нәтижесіз күтті, әкім мен оның командасын «қамдағысы келмегендіктен» Ресейде Қазақстанмен шекаралас аумақта жеке меншік иелерінен жер сатып алып, сол жерде өз зауытын іске қосты. Көршінің экономикасы өндірістен түсетін кірістер мен өндіріс қызметкерлерінің кірістерінен салық алады. Көршінің экономикасы жұмыс орындары, инвестициялар және салық түсімдері арқылы біршама жақсарды⁸⁴.

3 жағдай. Әр көктемде құтқару қызметтері ауыл тұрғындарын көктемгі су тасқынынан құтқарады. Су құрылыстары жөніндегі жапондық мамандар тасқын суларды бұрумен бетон бөгеттер жасауды ұсынды, өйткені мұндай құрылыс жыл сайын су тасқынынан құтылудан гөрі экономикалық жағынан тиімді. Осыған қарамастан, аудан әкімі жыл сайын көктемде ауылды су баспауы үшін тасқын сулардан бөгет салу жұмыстарын сатып алуға тендер өткізеді. Бөгет жыл сайын трактор мен экскаватордың көмегімен қиыршықтас пен үйіндіден жасалады. Жыл сайын мұндай уақытша бөгетті жаңбыр жауып тұрады. Сатып алуда бұзушылықтар жоқ. Бюджет жыл сайын 100 % игеріледі. Алайда бюджеттік шығындар ескерілгенде, Денсаулық сақтау, білім және ғылым министрліктерінің шығындары бір уақытта азаяды⁸⁴.

Осылайша, автормен келісу керек, егер әкімдерді жергілікті тұрғындар тікелей таңдаса, онда оларды ынталандыру жүйесі айтарлықтай өзгереді. Сайланбалы болған жағдайда әкімдер халық үшін барынша қолжетімді болады, тұрғындардың шағымдарын тыңдауға дайын болады. Егер әкім популизммен айналысса және жұмыс істемесе, онда мұндай әкім келесі сайлауда жеңіске жете алмайды, өйткені сайлаушылар оған енді сенбейді.

А. Стамқұлов дұрыс атап өткендей, әкімдердің сайлануы ерте ме, кеш пе ауданды, ауылды немесе қаланы жақсарту жөніндегі ұсыныстарда саяси бәсекелестік тудырады. Үміткерлер халықтың проблемалары мен қажеттіліктерін түсінуге тырысады. Олар мұндай мәселелерді қалай шешуге болатынын ойлайды, не істеуге болады? Сайлауға дейін әкім лауазымына әрбір саяси үміткер 4 жылдық даму және проблемаларды шешу бағдарламасының өз нұсқасын ұсынатын болады. Жергілікті тұрғындар ең танымал бағдарламаларды ұсынатын кандидатты таңдайды. Әзірге халықтың мұқтаждықтарын анықтаудың мұндай механизмі жоқ, әкімдер күнделікті және қоғамдық мәселелерді шешуден алшақтап, жай ғана орындарында калуға тырысатын болады.

Көріп отырғанымыздай, автор Қазақстан Республикасы Конституциясының 87-бабының 4-тармағына сілтеме жасай отырып, қалалар мен ауылдар әкімдерінің сайланбалылығы туралы мәселені ғана қарайды. Негізгі Заңның осы нормасында облыстардың, республикалық маңызы бар қалалардың және астананың әкімдерін қызметке тиісінше облыстардың, республикалық маңызы бар қалалардың және астананың мәслихаттарының келісімімен Республика Президенті тағайындайды делінген. Өзге әкімшілік-аумақтық бөліністердің әкімдері заңда айқындалатын тәртіппен қызметке тағайындалады, сондай-ақ қызметтен босатылады. Яғни, А. Стамқұлов мемлекеттік институттардың барлық басқа әкімдердің сайланбалылығына көшуіне жүзінде тыйым салулар мен шектеулер жоқ екендігіне негізделеді⁸⁴.

Біздің пікірімізше, егер бұл жүйе облыстардың, республикалық маңызы бар қалалардың және астананың әкімдері деңгейінде іске асырылса, жергілікті атқарушы органдар басшыларының сайлануы барлық мағынаға ие болады. Әйтпесе, әртүрлі деңгейдегі әкімдердің арасында қарама-қайшылықтар мен іс-қимылдардың түбегейлі сәйкессіздігі туындауы мүмкін. Мысалы, халық сайлаған қала әкімі облыс әкіміне бағынбауы мүмкін. Осындай қарама-қайшылықтар мен іс-қимылдардың келісілмеуі барлық деңгейдегі (облыс, қала, аудан және т. б.) әкімдер сайланған жағдайда да туындауы мүмкін. Тек ауылдық деңгейдегі әкімдердің сайланбалылығы ғана ерекше бола алады.

Осылайша, облыс қалалары мен аудандарының тұрғындары облыс әкімінің жұмысын тиісті қалалар мен аудандар әкімдерінің қызметін бағалау арқылы да бағалай алатын тәртіп ең дұрыс болып көрінеді. Өз кезегінде Қазақстан Республикасы Конституциясының 91-бабы негізгі заңға осындай өзгерістер енгізуге тыйым салмайды. Бұл мәселе референдумда немесе Қазақстан Республикасының Парламентінде қаралуы мүмкін еді.

КОНСТИТУЦИЈАЛЫҚ ЭВОЛЮЦИЯ КЕЗЕҢДЕРІ

1. Конституциялық эволюция кезеңдері

Заң әдебиеттерінде конституциялық дамудың әртүрлі кезеңдері ұсынылады. Кейбір авторлар төрт кезеңді атап өтеді. Бізге А.В. Якушевтің кезеңділігі көбірек әсер етеді, ол алты Конституциялық дәуірді тудырған конституцияларды қабылдаудың алты «толқынын» анықтайды⁸⁵.

Бірінші («ескі») Конституция (XVIII ғасырдың соңы — бірінші дүниежүзілік соғыстың соңы)

«Бірінші толқын» конституцияларының құрылу тарихы. Бірінші дәуір ең ұзақ болды, шамамен 130 жыл. Ол алғашқы конституцияларды қабылдаудан басталды: АҚШ – 1787 жылы, Польша – 1791 жылы, Франция – 1791 жылы, содан кейін конституциялар әлемнің және Еуропаның барлық жетекші мемлекеттерінде қабылданды (Бельгия – 1831 жылы, Люксембург – 1868 жылы, Швейцария – 1874, Голландия – 1887, Жапония – 1889, Германия – 1871, Италия – 1848, Португалия – 1911 жылы және т. б.).

Алғашқы конституциялардың келесі ұқсас белгілерін атап өтуге болады:

- олардың барлығы дерлік өте қысқа болды (мысалы, АҚШ Конституциясы тек 7 баптан тұрды);
- ескірген тілде жазылған;
- революцияның немесе қандай да бір жанжалдың нәтижесінде қабылданды;
- саяси билікті ұйымдастыру мәселелеріне баса назар аударылды;
- жеке меншікке қол сұғылмаушылық бекітілді;
- монархтардың билігі шектелді немесе республика жарияланды;
- билікті заң шығарушы, атқарушы және сот болып бөлу принципі бекітілді;
- сайланған органдар — парламенттер құрылды;
- Конституциялық мәтіннің аз бөлігі құқықтар мен бостандықтарға арналды, тек маңызды құқықтар бекітілді.

Алайда А.В. Якушев атап өткендей, алғашқы парламенттер көбінесе жетілмеген, аз өкілеттіктерге ие болған, жоғары мүліктік цензура негізінде көп сатылы сайлау арқылы сайланған. Әйелдердің сайлау құқығы жоқ^{85, 13}.

А.В. Якушевтің пікірінше, конституция эволюциясының «екінші толқыны» бірінші дүниежүзілік соғыстың нәтижесінде әлемдегі өзгерістерге

---

⁸⁵ Конституционное право зарубежных стран (конспект лекций в схемах). — М.: А-Приор, 2007. — С. 12.

себеп болды. Сонымен, ағылшын тілді мемлекеттер (Ұлыбритания, АҚШ) неміс тілділерімен (Австрия-Венгрия және Германия) жеңіліске ұшырады, бейбітшілік картасын өз пайдасына өзгертті, олар әлем мен Еуропада өз тәртібін орнатты (1919 ж. Версаль шарты, ол жеңімпаз елдер арасындағы мандаттық жүйе бойынша неміс отарларын бөлуді, ұлттар лигасын құруды қарастырды). Соғыс нәтижесінде әлемдегі ең үлкен төрт империя ыдырады — Германия, Австрия-Венгрия, Ресей және Түрік. Осы уақытта Еуропада көптеген жаңа мемлекеттер пайда болды (олар «Версаль» деп аталды): Латвия, Литва, Эстония, Веймар Германия, шағын Австрия Республикасы, Венгрия, Чехословакия, Югославия, Польша, Финляндия. Сонымен қатар көптеген елдерде (Ресей, Германия, Мексика және т. б.) анти-империалистік төңкерістер болды⁸⁶, халықтық және социалистік революциялар. Адамгершілік құндылықтар да өзгерді (Конституцияға, адам құқықтарына, парламентаризмге құрмет артты)^{85, 14}.

Бұрынғы, алғашқы конституциялардан айырмашылықтар:

- «Екінші толқын» конституциялары сауатты және кәсіби түрде жазылды;

- өз реттеу нысанасын айтарлықтай кеңейтті, көлемі ұлғайды;

- адам құқықтары мен бостандықтарына көбірек көңіл бөлінді (мысалы, 1919 жылғы Веймар конституциясы, 1920 жылғы Австрия конституциясы, 1920 жылғы Чехословакия конституциясы және т. б.). Бұған бірінші дүниежүзілік соғыстың салдары ықпал етті;

- олар әлеуметтік құқықтар мен нормаларды бекіте бастады (мысалы, 1919 жылғы Веймар конституциясы меншік бүкіл қоғамға пайда әкелуі керек және қажет екенін көрсетті);

- парламентаризмді жетілдірді (сайлау құқығы жалпыға ортақ болды, цензурасыз);

- Австрияның 1920 жылғы конституциясы алғаш рет конституциялық сот құрды.

Конституцияны қабылдаудың «үшінші толқыны».

Конституциялар қабылданған екі бағыт:

- жеңілген елдерде жаңа конституциялар қабылданды және жеңімпаз елдерде жаңартылды;

---

⁸⁶ *Антиимпериализм* — термин, применимый к той или иной форме оппозиционного империализму движению. Антиимпериализм выступает против завоевательных войн, особенно против завоеваний народов с иным языком и культурой. Антиимпериалистами можно считать, таким образом, республиканских сенаторов в Римской империи или членов Антиимпериалистической Лиги США, выступавших против оккупации Филиппин во время испано-американской войны.

- бүкіл әлемде халықтық-демократиялық және социалистік конституциялар тарала бастады.

Соғыста жеңілген бұрынғы агрессор елдерінде қабылданған түбегейлі жаңа конституциялар пайда болды (Италия конституциясы 1947, Жапония конституциясы 1947, Германияның негізгі заңы 1949):

- олар жеңімпаз елдердің (ең алдымен АҚШ) «айтуы бойынша» жасалды және жеңілген мемлекеттердің сипатын түбегейлі өзгертуді мақсат етті;

- мемлекеттіліктің негізін қайта құрды (Германия Негізгі Заңмен бір уақытта пайда болған жаңа мемлекет болды, Италия монархиядан республикаға, Жапония дуалистік монархиядан парламенттік монархияға айналды);

- адам құқықтары мен бостандықтарының кең спектрін бекітті;

- Италия уақытында өз азаматтарының әлеуметтік-экономикалық және еңбек құқықтарын революциялық түрде қалыптастырды;

- олар соғыстан бас тартуды бекітті, ал Жапония Қарулы Күштерден мүлдем бас тартты;

- демократияның, көппартиялықтың және парламентаризмнің негізін қалады;

- фашизмді айыптап, болашақта фашизм мен милитаризмді жандандыруды болдырмау үшін алғышарттар жасады^{85, 15}.

Төртінші «**Конституциялық толқынның**» конституцияларының ерекшеліктері:

- конституцияларды қабылдаудың «төртінші толқыны» 1950 жылдардың соңы мен 1960 жылдардың басында Африка елдері өздерінің ұлттық конституцияларын қабылдаған кезде отаршылдық жүйесінің құлдырауынан туындады;

- олардың кейбірін азат етілген елдер дербес әзірледі;

- көбінесе олар бұрынғы мегаполистердің (Ұлыбритания, Франция) қатысуымен қабылданды немесе оларға берілді;

- отаршылдық жүйесінің күйреуі 1958 жылғы Францияның жаңа, «Деголев» конституциясын қабылдауға ықпал етті^{85, 16}.

Мысалы, Алжир конституциясы 1954 жылы 1 қарашада қабылданды. 1996 жылы 28 қарашада референдумда өзгерістер қабылданды. Габонның конституциясы 1961 жылы қабылданды (1975, 1991 және 2003 жылдары өзгерді). Бұл елдер Францияның отарлары болды.

Бесінші «Конституциялық толқын» конституцияларының ерекшеліктері:

- Жаңа конституциялардың «Бесінші толқыны» Еуропада-Грецияда, Португалияда (1974) және Испанияда (1975) соңғы фашистік режимдердің құлдырауына байланысты болды.;

- бұл елдерде (Грецияда – 1975, Португалияда – 1976 және Испанияда – 1978) адам құқықтары мен бостандықтарын, парламентаризмді, жаңа конституциялық жүйені және демократиялық саяси режимді бекітетін жаңа, демократиялық конституциялар қабылданды;

- жаңа конституциялар (1976 жылғы португал үлгісінде) 1974–1975 жылдары тәуелсіз болған колонияларда қабылданды.;

- 1970 жылдардың екінші жартысында және 1980 жылдары отаршылдық езгіден бас тартқан жаңа мемлекеттердің (мысалы, Оңтүстік Родезия), сондай-ақ төңкерістер болған немесе басқа жолмен өзгерген мемлекеттердің (Иран) конституциялары қабылданды.

Сонымен, Испания конституциясында ұлттық егемендік мемлекеттің өкілеттіктері пайда болатын испан халқына тиесілі екендігі реттеледі. Испан мемлекетінің саяси нысаны — парламенттік монархия. Патша — Испан мемлекетінің басшысы, оның бірлігі мен тұрақтылығының символы. Өкілетті орган — депутаттар конгресі мен сенаттан тұратын Бас Кортес. Атқарушы билікті төраға басқаратын үкімет жүзеге асырады. Саяси плюрализм принципіне сәйкес саяси партиялар халық пікірін қалыптастыру мен білдіруде бәсекелеседі және саяси қызметтің негізгі элементі болып табылады⁸⁷.

Сонымен бірге, парламенттік монархияға балама ретінде дуалистік монархияны да мысал ретінде келтіру керек (біз төменде «басқару нысаны» мәселесі аясында монархия түрлерінің егжей-тегжейлі жіктелуін қарастырамыз). Мысалы, Жапония 1945 жылға дейін немесе Кайзер Германия. Абсолютті монархиядан айырмашылығы, қазірдің өзінде өкілді орган бар — парламент, бірақ монарх әлі де үстемдік етеді, Парламенттің кез келген заңын (абсолютті veto құқығы) жоя алады немесе тіпті тарата алады.

Айта кету керек, бүгінгі таңда конституциялық (парламенттік) монархия мен дуалистік монархия арасындағы аралас басқару нысанын бөліп көрсетуге болады. Басқарудың осы нысанының мұндай аралас түрі конституцияларды дамытудың «алтыншы толқыны» аясында дәл көрінеді.

Мысалы, конституцияға сәйкес Марокко Корольдігі конституциялық монархия, парламенттік басқару нысаны және зайырлы билік жүйесі бар демократиялық мемлекет. Парламентте көппартиялықтың болуы да парламенттік монархияға тән белгісі болып табылады.

Сонымен бірге, бұл мемлекетте патша Үкімет басшысы мен мүшелерінен тұратын Министрлер кеңесінің төрағасы ретінде әрекет етеді, яғни

---

⁸⁷ Конституции 16 стран мира: Сб. конституций стран-членов СНГ, Балтии и ряда др. государств мира / Сост. Ж. Баишев, К. Шакиров. — Алматы: Жеті жарғы, 1995. — С. 78

монархтың өзі дуалистік монархияға тән биліктің атқарушы тармағын басқарады. Сонымен қатар патша Дахирдің негізінде Парламенттің екі палатасын немесе олардың біреуін таратуға құқылы. Палата таратылғаннан кейін, егер жаңа өкілдер палатасы Үкімет мүшелерінің көпшілігінің дауыстарымен қабылданса, келесі палата тек бір жылға сайланады⁸⁷. Бұл жағдай (атқарушы биліктің үстемдігі) дуалистік монархияға да тән.

Алтыншы «**Конституциялық толқын**» конституцияларының ерекшелігі — КСРО социализмнің құлдырауы және Югославияның ыдырауы нәтижесінде әлем картасында өз конституцияларын қабылдаған жаңа мемлекеттер пайда болды^{85, 16}.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, біз мұндай кезеңдеу мемлекет нысандарын жіктеу мәселесіне қатысты қазіргі ғылыми көзқарастардың қалыптасуына тікелей әсер еткенін тағы бір рет атап өтеміз.

Конституциялық эволюция аясында Президенттік және парламенттік ерекшеліктерді біріктіретін аралас республикалар, сондай-ақ конституциялық және дуалистік ерекшеліктерді біріктіретін монархиялар сияқты гибридті басқару нысандары дамыды.

2. Биліктің бөліну қағидасы

Қазіргі ғылымда жалпыға бірдей танылған басқару нысанын абсолютті және шектеулі монархияларға, парламенттік және президенттік республикаларға жіктеу биліктің бөліну принципіне негізделгенін атап өткен жөн. Бұл принцип мемлекеттік (саяси) режим сияқты мемлекет нысанының осындай элементін жіктеудің негізіне де жатады. Теорияда демократиялық саяси режим және авторитарлық, тоталитарлық болып бөлінетін демократиялық емес режим ерекшеленеді.

Билікті бөлу принципі бүгін де барлық демократиялық мемлекеттердің негізгі конституциялық принциптерінің бірі болып табылады. Қазіргі уақытта ол әлем елдерінің басым көпшілігінің негізгі заңында бекітілген. Оның мәні мемлекеттік билікті бір-бірінен тәуелсіз (бірақ қажет болған жағдайда бір-бірін басқаратын) филиалдар арасында бөлуде: заң шығарушы, атқарушы және сот.

Бұл саяси және құқықтық теорияны алғаш рет ағылшын Джон Локк «Адамның ақыл-ойы туралы тәжірибе» және «Үкімет туралы екі трактат» еңбектерінде негіздеді, ал «билікті бөлу принципі» терминін француз Чарльз-Луи Монтескье осы принципті дамытқан «Заңдар рухы туралы»

еңбегінде енгізді. Осылайша, XVIII ғасырдың соңы – XIX ғасырдың басынан бастап биліктің бөліну принципі көптеген мемлекеттерде мойындалды⁸⁸.

Сонымен бірге, Джон Локтың биліктің бөліну принципін жүзеге асыру теориясы Чарльз-Луи Монтескьенің ұқсас теориясынан концептуалды түрде ерекшеленетінін атап өткен жөн.

Осы екі теорияның айырмашылықтары қандай? Олардың айырмашылығы қазіргі мемлекеттердің нысандарының жіктелуіне қалай әсер етуі мүмкін?

Тарихқа аздап жүгініп, осы аспектілерді толығырақ қарастырайық.

Чарльз-Луи Монтескье (1689-1755) ағартушылықтың көрнекті ойшылдарының бірі болды. Оның еңбектері саясат, мемлекет және құқық туралы қазіргі заманғы түсініктің көптеген ережелерін болжады. Оның ең маңызды еңбектері: «Парсы хаттары», «заңдардың рухы туралы» және «Римдіктердің ұлылығы мен құлауының себептері туралы ойлар».

Ш.Л. Монтескье басқарудың тек үш түрін болып көрсетті: республика, монархия және деспотизм билеушілер мен басқарылатындар арасындағы саяси және басқа қатынастардың сипатына, дәлірек айтсақ, ол «басқару табиғаты» деп атаған басқарушыларға бағыну сипатына қарай бөлді. Монтескьенің пікірінше, республикалар мен монархияларда — басқарудың қалыпты нысандарында азаматтар мен субъектілерді басқару деспотизмге қарағанда заңдар арқылы жүзеге асырылады, мұнда мемлекет азаматтары құл болып табылады және олардың билеушісі болады⁸⁹.

Монтескьенің пікірінше, заңдарға азаматтық жағдайда құрылған үкіметтің табиғаты мен қағидасы шешуші әсер етеді.

Өртүрлі басқару нысандарының табиғатынан тікелей туындайтын заңдар туралы айта отырып, Монтескье демократияға қатысты бұл жерде халық тек өз еркін білдіретін дауыс беру арқылы ғана егемен екенін айтады. Сондықтан ол дауыс беру құқығын анықтайтын заңдарды демократия үшін негізгі деп санайды. Оның айтуынша, адамдар басқа адамдардың қызметін басқара алады, бірақ бизнесті өзі жүргізе алмайды. Осыған сәйкес демократия жағдайындағы заңдар халықтың өз комиссарларын (мемлекеттің лауазымды тұлғаларын) сайлау және олардың қызметін бақылау құқығын көздеуі тиіс. Демократиядағы негізгілердің қатарына бюллетеньдерді

---

⁸⁸ <http://all-politologija.ru/knigi/osnovy-sociologii-i-politologii-kozyrev/principi-razdeleniya-vlasti>

⁸⁹ Ш. Монтескье. Избранные произведения / Под ред. М.П. Баскина. — М.: гос. изд-во Политической Литературы, 1955. — С. 27.

ұсыну нысанын анықтайтын заң, соның ішінде ашық немесе жасырын дауыс беру туралы сұрақтар және т. б.⁹⁰.

Ол ақсүйектердің негізгі заңдарына халықтың бір бөлігінің заңдар шығару және олардың орындалуын бақылау құқығын анықтайтындарды жатқызады. Жалпы алғанда, Монтескье ақсүйектер демократияға жақындаған сайын жақсырақ болатынын айтады, әрине, бұл оның пікірінше, ақсүйектер заңнамасының негізгі бағытын анықтауы керек⁹⁰.

Кез келген саяси және азаматтық биліктің қайнар көзі егемендіктің өзі болатын монархияда негізгі Монтескье «билік қозғалатын делдалдық арналардың болуын», яғни «делдал, бағынышты және тәуелді» биліктің, олардың өкілеттіктерінің болуын анықтайтын заңдарды қамтиды. Олардың ең бастысы дворяндардың күші, сондықтан дворяндарсыз монарх деспотқа айналады. «Монархияда сеньорлардың, дінбасылардың, дворяндардың және қалалардың құзыреттерін жойыңыз, сонда сіз көп ұзамай халықтық немесе деспотикалық мемлекет аласыз»⁹⁰.

Деспотикалық биліктің негізгі заңы, онда іс жүзінде заңдар жоқ, олардың орнын деспоттың озбырлығы мен қыңырлығы, дін мен әдет-ғұрып алады, бұл толық егеменді Вази́р лауазымының болуы.

Республикада (әсіресе демократияда) мұндай принцип ізгілік, монархияда-абырой, деспотияда-қорқыныш^{90, 287}.

Билікті бөлудің басты мақсаты — билікті теріс пайдаланудан аулақ болу. Мұндай мүмкіндікті тоқтату үшін Монтескье «әртүрлі билік бір-бірін өзара ұстай алатын заттардың тәртібі қажет» дейді. Биліктің мұндай өзара ұсталуы олардың заңды түрде белгіленген шекараларда заңды және келісілген жұмыс істеуінің қажетті шарты болып табылады. «Профессор Нерсеянц Монтескьенің айтуынша». Бұл үш билік тыныштық пен әрекетсіздікке келуі керек. Бірақ заттардың қажетті ағымы оларды әрекет етуге мәжбүр ететіндіктен, олар келісілген түрде әрекет етуге мәжбүр болады»^{90, 288}.

Биліктің бөлінуі және өзара ұсталуы, Монтескьенің пікірінше, оның мемлекеттік құрылымға деген қарым-қатынасында саяси бостандықты қамтамасыз етудің басты шарты болып табылады. «Егер, заң шығарушы және атқарушы билік бір адамға немесе мекемеге қосылатын болса, онда ешқандай еркіндік болмайды, өйткені бұл монарх немесе сенат оларды қатыгез түрде қолдану үшін зорлық-зомбылық заңдарын жасайды деп қорқуға болады. Егер сот билігі заң шығарушы және атқарушы биліктен бөлінбесе, ешқандай еркіндік болмайды. Егер ол заң шығарушы билікпен

---

⁹⁰ История политических и правовых учений: Учебн. для вузов / Под общ. ред. акад. РАН, д.ю.н., проф. В.С.Нерсеянца. — 3-е изд., стереотип. — М.: Издательство НОРМА. — М., 2001. — С. 286.

байланысты болса, онда азаматтардың өмірі мен бостандығы озбырлықтың билігінде болады, өйткені судья заң шығарушы болады. Егер сот билігі атқарушы билікпен байланысты болса, онда судья езгі болуға мүмкіндік алады. Егер осы үш билік атақты адамдардан, дворяндардан немесе қарапайым адамдардан тұратын бір адамда немесе мекемеде біріктірілсе, бәрі өліп кетуі мүмкін: заңдар жасау күші, ұлттық сипаттағы ережелерді орындау күші және жеке тұлғалардың қылмыстары мен сот істерін қарау күші»⁹⁰.

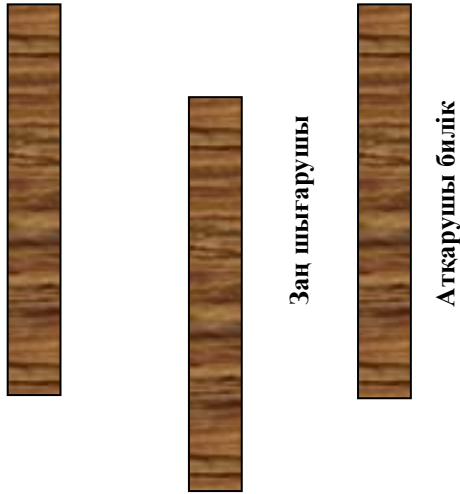
Джон Локк (1632–1704) мемлекет оны құрған адамдардан саяси қоғамдастықтың басты мақсатына жету үшін қажет және жеткілікті күш алатындығын атап өтті. Бұл әркім (және әрқайсысы) өздерінің азаматтық мүдделерін: өмірді, денсаулықты, бостандықты қамтамасыз ете алады, сақтай алады және жүзеге асыра алады және Ақша, жер, үй, тұрмыстық заттар және т. б. сияқты сыртқы тауарларға иелік етеді^{90, 272}.

Бостандық режимін сақтау, саяси қоғамдастықтың «басты және ұлы мақсатын» жүзеге асыру, әрине Джон Локктың пікірінше, мемлекеттің жария-билік өкілеттіктерінің нақты бөлінуін және оның әртүрлі органдары арасында бөлінуін талап етеді. Заңдар қабылдау құқығы (заң шығарушы билік) бүкіл ұлттың өкілді мекемесі — Парламентке ғана тиесілі. Заңдарды іске асыру құзыреті (атқарушы билік) монархқа, Министрлер кабинетіне сәйкес келеді. Олардың ісі де шет мемлекеттермен қарым-қатынас жасауда. Алайда Джон Локк саяси теорияға «мемлекеттің жекелеген бөліктерін әр түрлі қолдарға салу арқылы оның күшін теңестіру» қажеттілігі туралы ойдан гөрі көп нәрсе әкелді.

Кез келген адамның мемлекеттік биліктің барлық толықтығын иемденуіне жол бермеуді, осы билікті деспотикалық пайдалану мүмкіндігін болдырмауды ескере отырып, «оның жекелеген бөліктерінің» байланысы мен өзара әрекеттесу принциптерін белгіледі. Мемлекеттік-билік қызметінің тиісті түрлерін ол иерархиялық тәртіппен орналастырады. Бірінші орын заң шығарушы билікте (бірақ абсолютті емес). Басқа билік оған бағынуы керек. Алайда олар заң шығарушы биліктің пассивті қосымшалары емес және оған белсенді әсер етеді^{90, 274}.

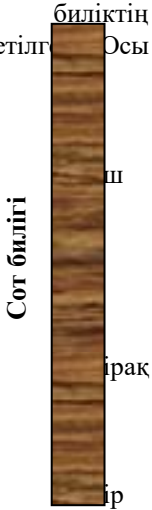
Сонымен, Джон Локк теориясының Шарль-Луи Монтеスキё теориясынан басты айырмашылығы — биліктің заң шығарушы тармағы басым мәнге ие және биліктің атқарушы тармағы оған бағынады. Осы теориялардың негізінде басқару нысандарының заманауи жіктелуі құрылды. Мұны сызба түрінде бейнелеуге тырысайық.

Ш.Л. Монтескье бойынша биліктің тармақталуы

2-сурет. Джон Локк бойынша биліктің тармақталуы

№ 1 суретте биліктің үш тармағы көрсетілген. Осы қазіргі әлемде республикалар рөлі басым. биліктің осы тепе-теңдік Қазақстан халық ең жоғары табылады, ол жатпайды, қимылды Қазақстан биліктің үш қатысты белгілі келесіде Конституцияға сәйкес Президенті Парламентке кезекті

бөлінген және «қиылыспайтын» модель бойынша (Француз) Президенттік және аралас нысанда, онда Президенттің билігі, қазіргі Қазақстанда билігі арасында тежемелік әрі билікті жұмыс істейді. Қазақстанның Президентін билігіне ол мемлекеттің билігіне ұласты болып биліктің бір тармағына билігі мен өзара іс-қимылға асырады. Яғни Қазақстанның Президенті билігінің билігіне билік өкілеттіктеріне ие. Бұл көрінеді. Қазақстан Республикасының билігі мен кезектен тыс сайлау

тағайындайды, Сенатта мемлекеттің ұлттық-мәдени мүдделерін білдіру үшін Сенаттың 15 депутатын тағайындайды, Қазақстан Президенті жанындағы консультативтік-кеңесші орган — Қазақстан халқы Ассамблеясы Мәжілістің 9 депутатын сайлайды. Бұдан басқа Қазақстан Республикасының Президенті Парламент Мәжілісінің келісімімен Премьер-Министрді қызметке тағайындайды. Үкіметті Президент Конституцияда көзделген тәртіппен құрады. Өз кезегінде, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының Төрағасы мен судьяларын Жоғары Сот Кеңесінің кепілдемесіне негізделген Республика Президентінің ұсынуы бойынша Сенат сайлайды. Жергілікті және басқа да соттардың төрағалары мен судьяларын Жоғарғы сот кеңесінің кепілдемесі бойынша республика Президенті қызметке тағайындайды.

№ 2 суретте биліктің үш тармағы көрсетілген, бірақ бірінші жағдайдан айырмашылығы, биліктің атқарушы тармағы заң шығарушыға тікелей тәуелді. Бұл ағылшын моделі деп аталады. Қазіргі әлемде парламенттік республикалар мен конституциялық монархиялар осылай ұйымдастырылған. Әдетте, мұндай мемлекеттерде президент лауазымы жоқ немесе оның кішігірім өкілеттіктері бар (біз оны басқару нысаны аясында төменде қарастырамыз). Үкіметті парламент құрады, ал Премьер-Министр басқарады, әдетте, парламенттік сайлауда жеңіске жеткен партияның жетекшісі.

Мысалы, Германияда заң шығарушы билікті бір палаталы парламент-бундестаг, сондай-ақ жер өкілдігінің арнайы органы-бундесрат жүзеге асырады. Атқарушы билікті Бундестаг құрған үкімет жүзеге асырады, оны үкіметтің басшысы және іс жүзінде мемлекеттің бірінші тұлғасы болып табылатын маңызды өкілеттіктерге ие канцлер басқарады. Федералды президентті арнайы колледж сайлайды және таза салтанатты рөл атқарады^{85, 103}.

Алайда, Д. Локк пен Ш.Л. Монтескьенің билікті бөлу принципі туралы саяси және құқықтық теориясы іс жүзінде оңай жүзеге асырылды. Жоғарыда келтірілген қазіргі мемлекеттердің үйлесімді басқару нысандарының мысалдары Конституциялық эволюцияның күрделі процесі болды.

Бұл апробацияның арқасында мемлекеттік құрылым нысандары мен мемлекеттік саяси режимнің түрлерін жіктеудің заманауи критерийлері де қалыптасты.

3. Парламентаризм институтын дамыту — сыбайлас жемқорлық проблемаларын шешудегі басты аспект

Республиканың парламенттік моделі де өте тартымды және тиімді болып көрінеді: Германия, Швейцария, Канада, Чехия, Израиль,

Финляндия, Сингапур және Австралия сияқты мемлекеттерге назар аударған жөн. Жоғарыда айтылғандай, бұл модельдің мәні келесідей: халық сайлаған парламент, әдетте, сайлауда жеңіске жеткен партияның жетекшісі басқаратын үкіметті құрады. Үкімет Парламент алдында жауапты. Аткарушы билікті кең өкілеттіктері бар премьер-министр басқарады. Үкімет Парламенттің қолдауына ие болғанша билікте болады^{77, 45}.

Сонымен бірге бұл модельді іс жүзінде жүзеге асыру қоғамның жеткілікті дамыған саяси жүйесінің жұмыс істеуін, бірнеше күшті саяси партиялардың болуын талап етеді. Мысалы, Финляндияда 2019 жылғы парламенттік сайлаудың нәтижелері бойынша ең күшті төрт партияны бөлуге болады — Финляндияның Социал-демократиялық партиясы (парламентте 40 орын), шынайы финдер (39 орын), ұлттық коалиция (38 орын), Финляндия орталығы (31 орын). 2019 жылғы 6 маусымнан бастап Финляндияның премьер-министрі — Финляндияның социал-демократиялық партиясының көшбасшысы Ринне Антти болып табылады⁹¹. 2015 жылдан 2019 жылға дейін Финляндиядағы билеуші партия Финляндия орталығы болды, ал премьер-министр оның жетекшісі Юха Сипилия болды⁹².

Осындай бәсекелестік ортада билеуші саяси партияның сәтсіздіктері басқа саяси партиялардың жеңісіне ықпал етеді. Өз кезегінде, жаңа билеуші партияның алдындағы адамдардың тағдырын қайталаудан қорқуы мемлекеттік басқарудың тиімділігіне және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылға жағымды әсер етеді, сондай-ақ билікті өз қызметінде бюрократизм көріністерін болдырмауға қызықтыра алады. Мұндай жағдайда талантты және адал мамандарға деген сұраныс одан әрі артады, шенеуніктер арасындағы сыбайлас жемқорлықтың көрінісі тиімсіз болады, өйткені ол партияның беделіне нұқсан келтіріп, келесі парламенттік сайлауда бәсекелестердің жеңісіне әкеп соғуы мүмкін. Мұны Transparency international халықаралық үкіметтік емес ұйымының рейтингі де растап отыр. Осылайша, осы ұйым жасаған сыбайлас жемқорлықты қабылдау индексіне сәйкес 2018 жылы сыбайлас жемқорлықтан таза он елдің қатарына Дания, Жаңа Зеландия, Финляндия, Швеция, Швейцария, Сингапур, Норвегия, Нидерланды, Канада және Люксембург кірді. Егер сіз осы елдердің басқару нысанына назар аударатын болсаңыз, онда ол парламенттік (конституциялық) монархия немесе парламенттік республика түрінде көрінеді.

---

⁹¹ Парламентские выборы в Финляндии (2019) // [https://ru.wikipedia.org/wiki/Парламентские_выборы_в_Финляндии_\(2019\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Парламентские_выборы_в_Финляндии_(2019))

⁹² Политические партии Финляндии // https://ru.wikipedia.org/wiki/Политические_партии_Финляндии

Президенттік-парламенттік басқару нысаны бар Франция бұл рейтингте тек 21-орында, ал Президенттік басқару нысаны бар АҚШ 22-орында⁹³.

2017 жылы сыбайлас жемқорлықтан таза он елдің қатарына Жаңа Зеландия, Дания, Финляндия, Норвегия, Швейцария, Сингапур, Швеция, Канада, Люксембург және Нидерланды кірді⁹⁴ бұл елдер. 2014 жылы сыбайлас жемқорлыққа ең аз ұшыраған мемлекеттердің ондығына кірді⁹⁵.

2018 жылғы рейтингке сәйкес ең жемқор мемлекеттер-Венесуэла, Йемен, Сомали, Ресей, Гвинея, Сирия, Оңтүстік Судан, Ливия, Ауғанстан және Солтүстік Корея⁹⁶. Бұл ретте Финляндияда сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылға бағытталған арнайы заңдар мен жеке алынған сыбайлас жемқорлыққа қарсы мемлекеттік құрылымдар жоқ екенін атап өтуге болады. Финляндия басшылығы сыбайлас жемқорлықтың көріністері, ең алдымен, мемлекеттік басқару тиімділігінің төмендігін, шенеуніктердің заң аясында жұмыс істеуге деген ынтасының нашарлығын білдіреді деп санайды⁹⁷.

Финляндияның Қылмыстық кодексінің 40-тарауының 1-бөліміне сәйкес қоғамдық лауазымды тұлға қызмет кезінде жасаған әрекеттері үшін өзіне немесе басқа біреуге сыйлық немесе басқа заңсыз пайда сұраса немесе осындай пайда алу үшін бастама көтерсе; әсер ететін немесе әсер етуге арналған, сондай-ақ сыйлықпен немесе басқа артықшылықпен келісетін сыйлықты немесе басқа пайданы қабылдаса, мұның бәрі екі жылға дейін айыппұлмен немесе бас бостандығынан айырумен жазаланады⁹⁸.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың ең тиімді әдісі қоғамның саяси өміріндегі демократиялық процестерді жетілдіру деп қорытынды жасауға болады.

Осылайша, мемлекеттік-құқықтық дамудың халықаралық тәжірибесін зерделеу кезінде парламенттік республика сияқты басқару нысанының

---

⁹³ Список стран по индексу восприятия коррупции // https://ru.wikipedia.org/wiki/Список_стран_по_индексу_восприятия_коррупции

⁹⁴ Индекс восприятия коррупции 2017 // <https://theworldonly.org/indeks-vospriatiya-korrupsii-2017/>

⁹⁵ Индекс восприятия коррупции 2014 года // <https://gtmarket.ru/news/2014/12/03/7004>

⁹⁶ Уровень коррупции в странах мира в 2018–2019 гг. // <https://visasam.ru/emigration/vybor/strany-po-urovniu-korrupcii.html>

⁹⁷ Аблаев Ю.М. Начальный этап борьбы с коррупцией в Финляндии: Научное мнение. — 2011. — № 4. — С. 23–28.

⁹⁸ Уголовный кодекс Финляндии [Электронный ресурс]. — М., [2019]. — Режим доступа: <http://www.finlex.fi/pdf/saadkaan/E8890039.pdf>. — Загл. с экрана (дата обращения: 05.04.2019).

артықшылықтарын атап өтуге болмайды. Сондықтан Қазақстан Республикасының мемлекеттің парламенттік моделіне көшу мүмкіндігін белгілі бір болашақта жоққа шығаруға болмайды. Өз кезегінде Қазақстанның Тұңғыш Президенті-Елбасы Н.Ә. Назарбаев мемлекетте парламентаризм институтын одан әрі дамыту үшін барлық жағдайды жасады және саяси тұрақтылықтың, ұлтаралық және конфессияаралық келісімнің негізін қалап, транспарентті мемлекет құру бағытын жариялады. Қазіргі кезде Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың идеялары мен мақсаттары барлық қазақстандықтардың жалпыұлттық құндылықтарына айналды, олар қазақстандық өмір салтының негізі бола отырып, қоғамдық санаға нық енді. Онсыз қазіргі уақытта мемлекеттің парламенттік моделінің қалыптасуының сәтті перспективасын елестету қиын. Мемлекеттің осы түріне мерзімінен бұрын көшу әртүрлі саяси және әлеуметтік катаклизмдер мен дағдарыстарды тудыруы мүмкін.

ӘЛЕУМЕТТІК МЕМЛЕКЕТ: РӘСІМДЕРДІҢ ӨРТҮРЛІЛІГІ ЖӘНЕ ІСКЕ АСЫРУ МӘСЕЛЕСІ

1. Саяси плюрализм және идеологиялық әртүрлілік

Әлеуметтік мемлекеттің құрылуы қоғамның саяси жүйесінің дамуына, саяси плюрализмнің болуына және саяси идеологиялардың жетілуіне тікелей байланысты.

Идеология — бұл адамдардың шындыққа, бір-біріне қатынасы танылатын және бағаланатын, ұлттардың, нәсілдердің, әлеуметтік топтардың ережелері, олардың мүдделері көрініс табатын көзқарастар мен идеялар жүйесі. И.А. Иванников атап өткендей, идеологиясыз саналы түрде саяси және құқықтық идеалды таңдау мүмкін емес⁹⁹.

«Идеология» терминін алғаш рет 1796 жылы француз философы Д.де Траси қолданған. Бұл термин адамдардың ойларының пайда болуын зерттейтін жаңа «идеялар туралы ғылымды» білдіреді. Алайда объективтіліктің болмауына байланысты идеология ғылым емес. Бастапқыда бұл терминге К. Маркс түсінік берді: билеуші таптың идеялар жүйесі. Содан кейін «идеология» ұғымы кез келген әлеуметтік институттың саяси идеялар жүйесіне таралды¹⁰⁰.

Осылайша, саяси идеология — бұл қоғамның даму бағытын негіздейтін және әлеуметтік қайта құру бағдарламасы қалыптасатын кез келген әлеуметтік ұйымның идеялар жүйесі¹⁰⁰.

Саяси партиялардың алуан түрлілігі мемлекетте саяси идеологиялардың плюрализмін тудырады.

Саяси партиялар — бұл халықтың бір бөлігінің мүдделерін білдіретін және саяси билікке қол жеткізуді немесе оған қатысуды мақсат ететін пікірлестердің ұйымдасқан топтары^{77, 65}.

Сол және оң бағыттағы партиялар әртүрлі саяси ағымдар. Сол және оңшыл саясаткерлерге бөліну 1789–1794 жылдардағы Ұлы Француз төңкерісінен басталады. Бас штаттардың депутаттары қолдау көрсететін патшаға (оң жақта) және оның қарсыластарына (сол жақта) бөлінген кезде¹⁰¹. Егер Францияда оңшылдар жеңіске жетсе, қазір бұл мемлекеттегі

---

⁹⁹ И.А. Иванников. Политология: краткий курс. За три дня до экзамена. — Ростов н/Д: Феникс, 2010. — С. 69.

¹⁰⁰ Политическая идеология // <http://www.grandars.ru/college/sociologiya/politicheskaya-ideologiya.html>

¹⁰¹ Политология: Энциклопедический словарь / Общ. ред. и сост.: Ю.И. Аверьянов. — М.: Изд-во Моск. коммерч. Ун-та, 1993. — С. 150.

басқару нысаны Ұлыбританиядағы сияқты парламенттік монархия болар еді¹⁰². Сол жақтар өзгеруге, оң жақтар дәстүрге, сол жақтар теңдікке, оң жақтар қоғамның иерархиясына бағытталған, болжалды және шынайы бостандықты қамтамасыз етеді деп саналады. Негізінен солшыл партиялардың мақсаттары эмоциялармен, бостандық, теңдік, бауырластық мұраттарымен және т. б. байланысты, мысалы, коммунистік партия, жасыл партиялар, феминистер¹⁰¹.

Центристік партиялар орташа, ымыраға бейім деп аталады. Мұндай күштер радикалды шешімдер мен әрекеттерге теріс көзқараспен ерекшеленеді. Әлеуметтік база — орта топтар, яғни жұмысшылар, әртүрлі еңбек кәсіпқойлары, орташа ауқатты интеллигенция. Күшті орталық — саяси тұрақтылықтың кепілі және негізінен орталық Парламенттегі сол және оң топтарды оппозиция рөліне дейін төмендетеді^{101, 392}.

Өз кезегінде, сол жақ центризм — социалистік немесе социал-демократиялық мұраттарға бағдарланған және эгалитаризм тұжырымдамасын ұстанатын саяси көзқарастар мен әрекеттер жүйесі. Сондай-ақ кейбір мәселелер бойынша центристермен біріктіріліп, солшыл саяси көзқарастар мен әлеуметтік қайта құру әдістерінің үйлесімі ретінде түсіндірілуі мүмкін. Бастапқыда левоцентризм әлеуметтік реформизм идеяларымен және саяси партияларға айналған кәсіподақ қозғалыстарымен байланысты¹⁰³.

Бүгінгі таңда әлемнің көптеген елдерінде саяси плюрализм бар, әртүрлі саяси ағымдар билік үшін және заң шығарушы органда кең өкілдік ету үшін күресуде. Мұны Австрия мысалында қарастырыңыз^{102, 90}.

1. Бұл мемлекетте келесі ірі партиялар ресми түрде жұмыс істейді:

2. Австрияның социал-демократиялық партиясы — қазіргі уақытта сол жақта орналасқан. Бұрын бұл партия Австрияның социалистік партиясы деп аталды және марксизмнің «солшыл» идеяларын насихаттады.

3. Австриялық халық партиясы. Бұл партия өзінің бағыты бойынша орталық-оңшыл (консервативті), өйткені ол дәстүрлерді сақтауды, жеке меншікті дамытуды, мораль туралы католиктік идеяларды ұстануды, экономикалық неолиберализмді және әлеуметтік бағдарламаларды қысқартуды жақтайды.

Австрияның бостандық партиясы да орталық-оңшыл, өйткені ол иммиграцияны бақылауды күшейтуді қолдайды, ұлттық либерализм, ұлттық консерватизм, оңшыл популизм және еуроскептицизм идеяларын уағыздайды.

---

¹⁰² Джиембаев Р.К. Концептуальные основы теории права и государства: Учеб. пос. — Карагандинская академия МВД РК им. Б. Бейсенова, 2017. — С. 89.

¹⁰³ Левоцентризм // <https://ru.wikipedia.org/wiki/Левоцентризм>

Жасыл балама. Бұл партия солшыл орталық болып табылады, әлеуметтік-экологиялық реформаларды, ынтымақтастықты, феминизмді және өзін-өзі анықтауды жақтайды. Партия гомосексуалдық жұптарға некеге тұру құқығын беру үшін немесе кем дегенде азаматтық одақ үшін белсенді күресуде¹⁰⁴.

Австрияның болашағы үшін Альянс. Бұл партия өзінің бағыты бойынша «оң», «өте оң» деп айтуға болады, өйткені ол ұлтшылдық, оң популизм және еуроскептицизм идеяларын уағыздайды.

7. Фриц Динкгаусердің тізімі. Идеология — центризм, регионализм. Партия саяси күрестің қарама-қайшы түрлерінен аулақ болады.

8. Австрия коммунистік партиясы — сол жақта, әлеуметтік теңдік пен бауырластық идеяларын уағыздайды.

9. NEOS-Жаңа Австрия. Классикалық либерализмді уағыздайды және оның бағыты бойынша орталық-оңшыл.

Революцияға дейінгі Қазақстанда да әртүрлі бағыттағы саяси партиялар өз қызметін жүзеге асырды. Мысалы, «Алаш» либералдық — демократиялық партиясы өзінің бағыты бойынша оңшыл. Қазақ ұлттық буржуазиясының бұл жас ұйымы мынадай талаптар қойды: қазақ жерін қазақтардың меншігі деп жариялайтын заң шығару, қазақ балаларына арналған мектептер, медресе және университет ашу туралы заң шығару; ішкі Ресейден қазақ далалы өлкесіне қоңыс аудару процесін шектеу¹⁰⁵.

Қазақ феодалдық бай элитасының, буржуазиялық интеллигенциясының өзінің «Алаш» саяси партиясы мен «Алаш-Орда» үкіметін құруына жауап ретінде Омбы жұмысшы және солдат депутаттарының "революциялық ой" кеңесі органында хабарланғандай, өлкеде жаңа «Үш жүз» қазақ социалистік партиясы дүниеге келді.

Өзінің әлеуметтік құрамы бойынша «Үш жүз» сол партиясы негізінен шағын буржуазиялық, революциялық-демократиялық ұйым болды. Оның пайда болуына қазақ зиялылары мен оған жақын өлкенің саяси белсенді шағын буржуазиялық топтары арасында әлеуметтік және идеялық межелеудің күшеюі ықпал етті. Бір сөзбен айтқанда, ол революциялық интеллигенцияның бір бөлігін-мұғалімдерді, студенттерді, фельдшерлерді, мекеме қызметкерлерін, сондай-ақ ұсақ малшыларды, шаруа-диқандарды, қолөнершілерді, жұмысшылар өкілдерін біріктірді. Оған феодалдық-бай шыңының кейбір өкілдері уақытша қосылды¹⁰⁵.

---

¹⁰⁴ 2Wiener Zeitung: Homo-Ehe: Die Zeit drängt

¹⁰⁵ Партия «Үш жүз» и ее деятельность в период установления советской власти в Казахстане // <http://bibliotekar.kz/istorija-kazahstana-belye-pjatna/partija-ush-zhuz-i-ee-dejatelnost-v-peri.html>

«Үш-жүз» партиясы алашордалықтардың контрреволюциялық «автономиясын» айыптар, оның орнына Ресей құрамындағы Қазақстан-Орта Азия автономиясын, яғни Түркістан федерациясын ұсынды.

Қазіргі Қазақстанда центристік ағым барынша дамыған, оның жақтаушылары елдегі тұрақтылықты сақтауды, экономикалық және саяси реформаларды кезең кезеңімен жүргізуді, экономиканың стратегиялық салаларына, атап айтқанда мұнай мен газ өндіруге, энергетикаға мемлекеттік бақылауды сақтауды жақтайды және Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың саясатын қолдайды. Бұл саяси тұрақтылықты және қоғамның саяси жүйесінде шиеленістің болмауын тудырады. Осы мәселеге қатысты А. Тастенов атап өткендей, халықтың дәл осы екі тобы, центристер мен социалистер, қазіргі уақытта қазақстандық қоғамның әлеуметтік-саяси құрылымының негізін құрайды¹⁰⁶.

Социалистер, өз кезегінде, экономика саласындағы мемлекеттік бақылауды күшейтуді, ірі өнеркәсіпті және ірі ауылшаруашылық кәсіпорындарын мемлекет меншігіне қайтаруды, халықты әлеуметтік қорғаудың жоғары деңгейін, мемлекеттің жұмысқа кепілдік беруін, жалақының, зейнетақылардың, стипендиялардың, жәрдемақылардың және басқа да әлеуметтік төлемдердің жеткілікті деңгейін, тегін білім беруді, денсаулық сақтауды және т. б. енгізуді жақтайды¹⁰⁶. Қазіргі Қазақстанда социалистер орталық-сол жақ қозғалыс болып табылады.

Украинада жағдай басқаша. Бұл мемлекетте радикалды идеяларды, соның ішінде орыс тілінің толық күшін жоюды, Еуропалық Одаққа кіруді, Кеден одағымен және Ресеймен барлық интеграциялық байланыстардың үзілуін жариялайтын «оңшыл сектордың» оңшыл саяси бағыты жоғары дамыған. Украина халқының гетерогенді екенін ескере отырып, сол және сол жақ орталық сияқты саяси күштер оң жаққа агрессивті түрде қарсы тұра бастады, осылайша азаматтық соғысқа Донбастағы нақты әскери әрекеттермен көшкен саяси қақтығыс басталды^{102, 92}.

Осылайша, күшті орталық екі келісілмейтін саяси қарсыластарды — оң және сол жақтарды теңестіретінін тағы бір рет атап өтеміз. Дамыған саяси орталығы бар мемлекеттерде қанды саяси қақтығыстар мен төңкерістер іс жүзінде болмайды, центристер бір жағынан да, екінші жағынан да дұрыс идеяларды қабылдай алады. Бұл объективті факт.

---

¹⁰⁶ А. Тастенов. Основные политические ориентации казахстанцев и текущее позиционирование ключевых политических субъектов Казахстана // <http://kisi.kz/ru/categories/politicheskaya-modernizaciya/posts/osnovnye-politicheskije-orientacii-kazahstancsev-i-tekusc>

Сонымен, көптеген саясаттанушылардың пікірінше, Египетте, Ливияда және Сирияда төңкерістер ұйымдастырған батыстың арнайы қызметтері күшті орталықтың жоқтығы оңтайлы рөл атқарды.

2. Жалпыға бірдей әл-ауқат мемлекетінің идеясын жүзеге асырудағы орталық солшыл күштердің рөлі

Кез келген азаматтың қажеттіліктеріне басымдық берілетін гүлденген мемлекет құру мәселесіндегі әртүрлі саяси идеологиялардың рөлін бағалай отырып, мынаны атап өткім келеді.

Әлеуметтік әл-ауқат — адамзаттың өмірлік мүдделері байланысты ең жоғары әлеуметтік құндылық. Бастапқыда бұл тұжырымдама әл-ауқат тұрғысынан қарастырылды, яғни негізінен экономикалық, материалдық қауіпсіздік. Зерттеушілер теңсіздік қоғамында табысты біркелкі бөлу арқылы әл-ауқатқа қалай қол жеткізуге болатындығын қарастырды. Қазіргі уақытта бұл ұғым қауіпсіздік талаптарын, лайықты тұрғын үй және экологиялық жағдайларға құқықты, өзін-өзі жүзеге асыру еркіндігін де қамтиды¹⁰⁷.

Мемлекет пен құқық ғылымында «жалпы мемлекеттік әл-ауқат жағдайы» ұғымы кеңінен қолданылады. Германияда, Италияда және посткеңестік кеңістіктегі елдерде «әлеуметтік мемлекет» термині қолданылады, Францияда — «қамқоршы мемлекет», «қорғаушы мемлекет», Скандинавия елдерінде «халық үйі» ұғымдары қолданылады¹⁰⁸.

Мемлекет пен құқық теориясында әлеуметтік мемлекеттің бірнеше модельдері ерекшеленеді, олардың негізгілері: патерналистік көзқарас, либералды және скандинавиялық.

Мұндай мемлекеттің идеясын іс жүзінде жүзеге асыру туралы мәселені қарастыра отырып, Кеңес одағының негізін қалаған және мемлекеттің еңбек қатынастары мен өндірісті қатаң бақылауымен, әлеуметтік маңызы бар тауарлар мен сәнді тауарлар тізімін анықтаумен сипатталатын әлеуметтік мемлекет құру мәселесіне патерналистік көзқарас қазіргі кезде өзекті емес болып көрінетінін атап өтеміз. Әрине, бұл тәсілде белгілі бір артықшылықтар бар.

---

¹⁰⁷ Социальное благополучие, социальная безопасность и социальная сплоченность как философско-аксиологические основы социальной работы // URL:https://studme.org/130005279390/sotsiologiya/sjtialnaya_splochennost_filosofs_ko-aksiologicheskie (дата обращения 25.05.2018 года)

¹⁰⁸ URL:https://ru.wikipedia.org/wiki/Государство_всеобщего_благосостояния (дата обращения 25.05.2018 года)

Өз кезегінде, АҚШ ұсынған және көптеген көрші елдер, атап айтқанда Ресей таңдаған либералды тәсіл, біздің ойымызша, Платонның идеалды мемлекеті тұжырымдамасының әлеуметтік әділеттілік идеяларынан алыс және скандинавиялық модель сияқты эгалитаризмді емес, элитаризмді қолдайды.

Элитаризм — бұл қоғамды элита мен массаға (қалған халыққа) бөлу қажеттілігі туралы түсінік. Осы тұжырымдамаға сәйкес мұндай бөлінудің болмауы қоғамның дамымауының белгісі болып табылады. Элита бұл мағынада жабық, оның мүшелері бейтаныс адамдарды қабылдамайды. Элитаризм — жақсылықты жаманнан бөлу тұжырымдамасы, өмірдің жоғары мақсаттары үшін өмір сүру тұжырымдамасы, жоғарғы күш иесі сияқты жоғары адамның даму тұжырымдамасы¹⁰⁹.

Өз кезегінде, эгалитаризм — бұл қоғамның барлық мүшелерінің тең саяси, экономикалық және құқықтық мүмкіндіктері бар қоғам құруды көздейтін идеяға негізделген тұжырымдама. Элитаризмге қарама-қайшы. Оны әлеуметтік өмірдің негізі ретінде әмбебап «тендеуге» негізделген утопиялық социализмнің бір түрі ретінде қарастыруға болады¹⁰⁹.

Либералды тәсіл мемлекеттік меншікті азайтуды және жеке меншікті абсолютті студі болжайды, бұл мемлекеттің әлеуметтік функцияларының қысқаруымен байланысты. Бұл тәсіл қоғамды экономикалық күшті және экономикалық әлсіз деп бөлу принципіне негізделген (Дж. Локк). Қоғамның міндеті әлсіздерге қамқорлық жасау және экономикалық мықтыларға жағдай жасау болып табылады. Мұнда эквиваленттілік, жазалау принципі қолданылады. Либералды көзқарас «Егер сіз кедей болсаңыз, онда сіз өзіңіз кінәлі боласыз»¹¹⁰ деген сөзге негізделген, бұл өз кезегінде әл-ауқат мәселесіндегі әмбебаптылық принципіне толық сәйкес келмейді.

Біздің ойымызша, скандинавиялық модель — әлеуметтік мемлекеттің барлық модельдерінің ішінде жалпы әл-ауқат пен өркендеу принципіне сәйкес келетін нысаны. Оны толығырақ қарастырсақ, «Халық үйі» (швед. Folkhemmet) Швецияның социал-демократиялық партиясының ұранынан да көреміз. Ұранның жалпы мағынасы бар — бүкіл көпшілікті қол жетімді баспанамен қамтамасыз ету керек. Бұл тұжырымдаманы Пер Альбен Ханссон 1928 жылы 19 қаңтарда енгізді. Тұжырымдамаға сәйкес әлеуметтік мемлекет пен капиталистік экономика біріктірілген кезде функционалды социализм деп аталатын нәрсеге негізделді. Оның мәні патерналістік

---

¹⁰⁹ Про элитаризм и эгалитаризм в собственной голове // <https://xommer.livejournal.com/386545.html>

¹¹⁰ Модели социального государства в мировой практике // <URL:https://studopedia.org/6-17008.html> (дата обращения 25.05.2018 года)

модельдегі мемлекеттік меншікке немесе либералды модельдегі мемлекеттік емес ұйымдардың толық тәуелсіздігіне қарағанда, бизнесті реттеу арқылы басқаруға болатындығында. Үкімет жеке тұлғаларды бақылауға алар еді, бірақ азаматтардың әл-ауқатын арттыру үшін қажетті көлемде ғана. Нәтижесінде Швеция әлемдегі барлық деңгейлерде тегін білім беретін алғашқы елдердің бірі болды. 1947–1955 жылдары мемлекет басқа да әлеуметтік қызметтермен қатар тегін міндетті медициналық сақтандыруды енгізді¹¹¹.

Бүгінгі таңда әлеуметтік мемлекеттің Швед (скандинавиялық) моделі келесі белгілермен сипатталады:

- байлар мен кедейлер арасындағы қарама-қайшылықтың болмауы;
- мемлекеттің әлеуметтік қолдауын талап ететін әлеуметтік тәуекелдерді кеңінен қамту;
- ынтымақтастық қағидаты;
- өте жоғары салықтар (жалақы неғұрлым көп болса, салық соғұрлым жоғары болады, жалақы неғұрлым төмен болса, әлеуметтік қауіпсіздік соғұрлым жоғары болады);
- әлеуметтік қызметтерге елдің барлық тұрғындарына кепілдік беріледі;
- әлеуметтік қорғау үздіксіз және адам өмірінің барлық салаларын қамтиды;
- тегін денсаулық сақтау және білім беру;
- әлеуметтік-экономикалық саясаттың басым саласы халықты толық жұмыспен қамту болып табылады¹¹⁰.

Әлеуметтік мемлекеттің швед моделінің негізінде фин моделі құрылды, сондықтан мұндай тәжірибе жалпы скандинавиялық модель деп аталады. Финляндияда әл-ауқатты мемлекеттің құрылыс кезеңі 1960 жылдан 1990 жылға дейінгі уақытты қамтыды деп атауға болады. Жоғары дамыған азаматтық қоғам елдің экономикалық және әлеуметтік дамуына оң әсер ететін күш болды деп есептеледі, сондықтан Суоми тіпті «қауымдастықтар елі» деген лақап атқа ие болды. Қазіргі кезеңде Финляндияның әлеуметтік дамуын жоспарлаудағы маңызды құжаттардың бірі — әлеуметтік даму стратегиясы — 2020. Стратегияда үш тармақ түйінді болып табылады: әл-ауқат базисі — әлеуметтік саясат және денсаулық сақтау саласындағы саясат, еңбек жағдайларын жақсарту, халықты әлеуметтік қорғауды қаржыландыру; барлық игіліктерге қол жеткізу — әл-ауқат пен денсаулық сақтау саласындағы әлеуметтік айырмашылықтарды жою; салауатты және қауіпсіз мекендеу ортасы. Мысалы, жұмыс орнындағы еңбек жағдайларын

---

¹¹¹ Дом для народа // URL:https://ru.wikipedia.org/wiki/Дом_для_народа (дата обращения 25.05.2018 года)

жақсарту арқылы жұмыс өмірінің тартымдылығын арттыруға ықпал ету жоспарлануда. Тиісінше, адамдар жұмыста өздерін неғұрлым жақсы сезінсе, жұмыс соғұрлым нәтижелі болады¹¹².

Мысалы, Швецияда отбасыларды әлеуметтік қолдау келесідей жүргізіледі. Бала туылғанға дейін бірнеше ай бұрын швед ата-аналары босануға арналған тегін курстарға қатысады. Егер болашақ ананың жұмысы қауіпті жағдайлармен байланысты болса (құрылыс, физикалық белсенділік), ол уақытынан бұрын ақылы жүктілік демалысын алуға құқылы. Бұл шығындарды мемлекет жүктіліктің үшінші айынан бастап өз мойнына алады. Жәрдемақы жалақының 80 % құрайды және оны Швецияның әлеуметтік сақтандыру агенттігі төлейді. Ақылы декреттік демалыстан басқа, ата-аналар ай сайын балалар жәрдемақысын алады, ол баланың 16 жасқа толғанға дейінгі шығындарының бір бөлігін жабады. 2018 жылы әрбір отбасы бір баламен айына 1250 швед кронасын алды (шамамен 40500 теңге). 20 жасқа дейінгі балалар мен жастарға арналған барлық дерлік медициналық қызметтер, соның ішінде стоматология тегін. Ересектерге келетін болсақ, егер адам медицинаға жылына 1100 крон (35500 теңге) жұмсаса, онда оған барлық медициналық қызметтер тегін көрсетіледі¹¹³. Швецияда орташа жалақы 25000 кронды (825000 теңге) құрайды¹¹³. Ірі қалаларда ата-аналар баласымен тегін автобустарды пайдалана алады. Швецияда үйсіз болу мүмкін емес.

Осылайша, әлеуметтік мемлекеттің скандинавиялық моделінің барлық артықшылықтары саяси бағыты бойынша сол жақта орналасқан елдердің әлеуметтік-демократиялық партиялары қызметінің нәтижесі екенін атап өткен жөн. Жалпы Скандинавия елдерінде дәстүрлі түрде сол жақ орталық саяси ағымдар, соның ішінде сол жақ ағымдар өте күшті. Мысалы, Финляндияда «Финляндияның сол жақ одағы», «Финляндияның жасыл одағы», «Финляндияның социал-демократиялық партиясы» сияқты партиялар кеңінен танымал. Оңшыл саяси күштердің болуына қарамастан, олардың барлығы негізінен қалыпты және саяси орталыққа жақын. Сонымен қатар бүгінгі таңда Еуропалық социалистер партиясы, еуропалық жасыл партия және еуропалық солшыл партия сияқты еуропалық солшыл партиялар ЕО мүше мемлекеттерде жұмыс істейтін ықпалды ұлттық партиялардың басым бөлігін құрайтыны қызықты.

---

¹¹² Бондаренко В.А., Ушакова В.Г. Планирование социального развития как неотъемлемая часть государства «северной модели»: пример Финляндии. URL:<https://nauchforum.ru/studconf/social/ii/435> (дата обращения 25.05.2018 года)

¹¹³ Путешествия и эмиграция. URL:<https://e-migration.ru/shveciya/medicina-vshvecii.html> (дата обращения 25.05.2018 года)

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында саяси плюрализм және көппартиялылық бар. Кез келген қазақстандық кез келген қоғамдық және саяси бірлестіктерге еркін кіре алады. Ұлт Көшбасшысы Н.Ә. Назарбаев Республика Парламенті көппартиялы болуы тиіс екенін бірнеше рет атап өтті¹¹⁴. Алайда, 2016 жылғы Парламент Мәжілісіне сайлау нәтижелері бойынша сол және сол орталық күштер аз дауыс жинады: ҚРКП – 7,14 %, экосоциализм идеяларын жариялайтын «Бірлік» партиясы – 0,29 %, ЖСДП – 1,18 % және «Ауыл» – 2,01 %. Бұл аталған партиялар қызметінің негізінде әлі де «Нұр Отан» партиясының бағдарламасымен бәсекеге түсе алатын нақты бағдарлама жоқ екенін көрсетеді. Бұл жағдай азаматтардың орталық солшыл саяси көзқарастарының мағынасын толық түсінбеуіне және олардың ескірген коммунистік бағытымен байланысты әлеуметтік мемлекет құру мәселесіндегі рөлін бағаламауына әкеп соғады.

Сонымен бірге әлеуметтік демократия мен коммунизм, іс жүзінде бірдей әлеуметтік негізде және бірдей идеологиялық көзқарастардан бастау алғанымен, әлемдік тәртіптің маңызды мәселелері бойынша әртүрлі позицияны ұстанатынын атап өткен жөн. Нақты тәжірибе әлеуметтік демократияның басшыларын ескі әлеуметтік жүйеден жаңа жүйеге революциялық көшудің пайдасыз болуына, қажет болған жағдайда оны эволюциялық жолмен өзгертуге және жетілдіруге мәжбүр етті. Әлеуметтік демократияның реформистік қанатының жетекшілері демократиялық социализмді құруды мақсат етті¹¹⁵.

Қоғамды біртіндеп реформалауға бағытталған демократиялық социализмнің іргелі ұстанымдарының дамуы Э. Бернштейннің есімімен байланысты. Оның басты еңбегі марксизмнің капитализм түрінде ескі әлемнің негізін қалауға, пролетариат диктатурасын орнатуға, шешілмейтін таптық күреске, ескі тәртіпті құлатудың жалғыз мүмкін жолы ретінде әлеуметтік революцияға деген көзқарастарынан бас тарту болды және т. б.¹¹⁵

Э. Бернштейн пролетариат диктатурасы идеясын қабылдамай, әлеуметтік демократияны «парламенттік қызметтің негізіне» көшіру қажеттілігін негіздеді. Әлеуметтік демократия неғұрлым жетілдірілген әлеуметтік құрылымға көшудің зорлық-зомбылық, конвульсиялық түрлерінен бас тартады. Э. Бернштейн «Таптық диктатура төменгі мәдениетке жатады», — деп атап өтті. Ол социализм тек уақыт бойынша ғана емес, сонымен бірге ішкі мазмұны бойынша да «либерализмнің заңды мұрасы» деп санады. Біз

---

¹¹⁴ Назарбаев обещает многопартийный парламент // URL:<https://Yk.kz/news/show/10086> (дата обращения 25.05.2018 года)

¹¹⁵ Социал-демократическая идеология. <https://all-politologija.ru/knigi/politologiya-uchebnoe-posobie/social-demokraticeskaya-ideologiya>

жеке тұлғаның бостандығы, жеке тұлғаның экономикалық тәуелсіздігі, оның іс-әрекеті үшін қоғам алдындағы жауапкершілігі және т. б. сол сияқты екі бағыт үшін де маңызды мәселелер туралы айтып отырмыз¹¹⁵.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, біздің мемлекетіміздегі қоғамның саяси жүйесінің жан-жақты дамуы үшін уақыт өтуі керек деп есептейміз. Саяси демократияны сәтті жүзеге асыру қоғамның белгілі бір дәрежеде жетілуін және оның құқықтық санасының жоғары деңгейін талап етеді. Осыған байланысты Қазақстанның Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың рөлі орасан зор. Ол жүргізіп отырған саясат саяси катаклизмдерді еңсерудің және көппартиялылық пен саяси плюрализмді біртіндеп дамытудың тиімді құралына айналды.

ҚҰҚЫҚ НЫСАНДАРЫ МЕН ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДІ ЖІКТЕУ КРИТЕРИЙЛЕРІ

1. Құқық қайнар көздерінің нысандары

Д.А. Керимов атап өткендей, құқық формаларының әртүрлілігі олардың жалпы түсінігін анықтауды қамтиды, соның негізінде олардың әрқайсысының ерекшеліктері мен мақсатын ашуға болады¹¹⁶.

«Форма» сөзінің ұғымын талдап көрейік. С.И. Ожеговтың орыс тілі сөздігіне сәйкес форма. 1) мазмұнның болу тәсілі; 2) заттың сыртқы пішіні, сыртқы түрі; 3) қандай да бір пішін беруге арналған құрал¹¹⁷.

Үлкен заң энциклопедиясы «құқық нысаны» ұғымын келесідей түсіндіреді. Құқық нысаны — белгілі, ресми танылған актілерде оның бекітілуіне байланысты мемлекеттік ерік-жігердің сыртқы көрінісі¹¹⁸.

Қайнар көз бұл бір нәрсе пайда болатын нәрсені тудыратын нәрсе деген мағына береді^{117, 258}.

Осылайша, «құқық нысаны» және «құқық қайнар көзі» ұғымдары бір-бірімен тығыз байланысты, бірақ сәйкес келмейді. Егер құқық нысаны заңның мазмұны қалай ұйымдастырылғанын және сыртқы жағынан көрсетілгенін көрсетсе, онда құқықтың қайнар көзі — құқықтың қалыптасуының бастауы, оның мазмұны мен формасын алдын ала анықтайтын факторлар жүйесі.

Жалпы құқықтың нысаны (қайнар көзі) — бұл құқықтық нормаларды білдіру, оларға формальдылық пен міндеттеме беру тәсілі.

Сонымен бірге құқық көздерінің мәселесін қарастыра отырып, құқықтың ең алдымен, тиісті сала екенін ұмытпаған жөн. Сондықтан бастапқыда ол қоғам дамуының, оның экономикалық, әлеуметтік детерминанттарының нәтижесі (салдары) болғандықтан, ол құқықтан тыс негізге ие бола алады. Материалдық құндылықтарды өндіру әдісі, оларды бөлу формалары, мемлекеттің қызметі, қоғамдағы саяси қатынастар, таптық күштерді орналастыру, қоғамда үстемдік ететін идеология, қоғамның әлеуметтік құрылымы құқықтың заңнан тыс (заңға дейінгі) көздері болып табылады. Осылайша, заңның құқықтық шоғырлануды талап ететін экономикалық, саяси, идеологиялық, әлеуметтік көздері бар, яғни құқық нормаларын қабылдауға итермелейді және олардың құқықтық мазмұнына әсер етеді. Бұл ретте

¹¹⁶ Керимов Д.А. Методология права. Предмет, функции, проблемы философии права. — М., 2000. — С. 113.

¹¹⁷ Ожегов С.И. Словарь Русского языка. — М., 1989. — С. 853.

¹¹⁸ Большая юридическая энциклопедия. — М.: Эксмо, 2005. — С. 648

ескеретін жайт құқыққа әлеуметтік табиғат тиісті; яғни адами қоғамнан тыс құқық жоқ. Сондықтан экономикалық қайнар көз көз келген зат емес, өйткені құқық табиғи құбылыс емес, ол адамдардың экономика саласындағы қызметі, құқықтық реттеуді қажет ететін адамдар үшін экономикалық құндылықтар осы қызметтің нәтижесі¹¹⁹.

Профессор Т.Н. Радьконың пікірінше, келесі ережеге сүйену дұрысырақ: мемлекеттік ерік білдіру нысаны — бұл құқықтың тікелей көзі. Бұл ереже, егер сіз оған көпше қолдансаңыз, нақты расталады: нысандар-құқықтың қайнар көздері. Бұл нақтылаудың мәні — «құқық нысаны» ұғымы «құқық қайнар көзі» ұғымының алмастырушысы ретінде қолданылмауы, тиісінше, заң әдебиетінде бұл тақырып «құқық қайнар көздері-нысандары» деп аталуы үшін керек^{119, 293}.

Қазіргі заманғы құқық қайнар көздерінің -нысандарының алуан түрлілігі

Құқықтық әдебиеттерде келесі құқықтық қайнар көздері нысандарға бөлінеді:

- Құқықтық әдет-ғұрып.
- Заңды немесе сот прецеденті.
- Нормативтік құқықтық акт.
- Нормативтік шарт.

Өз кезегінде, құқықтық отбасы — бұл құқықтың бір түрі шеңберіндегі ұлттық құқықтық жүйелердің жиынтығы.

Заңды отбасылардың жіктелуін (романо-германдық құқықтық отбасы, англо-саксондық құқықтық отбасы, діни құқықтық отбасы, дәстүрлі құқықтық отбасы, социалистік құқықтық отбасы) белгілі француз ғалымы Рене Давид ұсынған. Бұл жіктеу заң техникасы ұғымдарының ұқсастығының ресми критерийлеріне ғана емес, сонымен бірге белгілі бір құқық жүйесі қолданылатын қоғамның түрін анықтайтын «философиялық, саяси және экономикалық принциптерге» негізделген. Осы критерийлердің барлығын қолдану Рене Дэвидке социалистік құқықты роман-германдық құқықтық отбасынан бөлуге мүмкіндік берді¹²⁰.

Құқықтық әдет-ғұрып және құқықтың діни көздері

Құқықтық әдет-ғұрып дегеніміз — қоғамда мемлекеттік билікке қарамастан қалыптасқан және қоғам санасында міндетті мәнге ие болған нормалар. Бұл мемлекеттің қорғауына алынған тарихи қалыптасқан әдет-

---

¹¹⁹ Радько Т.Н. Теория государства и права: Учебн. — 2-е изд. — М.: Проспект, 2011. — С. 291.

¹²⁰ Р. Давид. Основные правовые системы современности // Пер. с французского. — М., 1967. — С. 31.

тегі мінез-құлық. Әдет-ғұрыптар қоғам өмірінде қалыптасады. Егер әдет-ғұрыптар мемлекеттің мойындауына ие болса және оның күшімен қамтамасыз етілсе, онда олар заңды әдет-ғұрыптар деп аталады. Құқықтық әдет-ғұрыптар әдеттегі құқықты құрайды¹²¹.

Құқықтық әдет-ғұрып көптеген мемлекеттердің, әсіресе Тропикалық Африка елдерінде (Нигерия, Заир және т. б.) ұлттық құқықтың қайнар көздері арасында ерекше орын алатындығын атап өткен жөн. Мысалы, «әдеттегі құқық» ұғымы Танзания заңнамасында қолданылатын мағынада заңды ережені немесе әдет-ғұрыпқа негізделген ережелерді білдіреді. Сонымен, 1963 жылғы Танзанияның магистраттық соттары туралы заңымен түзетілген және толықтырылған түсіндіру тәртібі мен жалпы мақалаларға сәйкес әдеттегі құқық (customary law) «Кез келген Африкалық Танганьика қауымдастығында қалыптасқан және осы қауымдастықта заңды күші бар нормалар ретінде танылған құқықтар мен міндетті ережелер немесе ережелер жиынтығын білдіреді; бұған сондай-ақ жергілікті басқару органдарының талаптарына сәйкес қабылданған кез келген декларация немесе әдеттегі құқықтың модификациясында кіреді, бірақ күші жойылған, тыйым салынған, жазаланатын, құқыққа қайшы деп жарияланған қандай да бір ереже қолданысқа енгізілмейді немесе жазбаша заңмен ауыстырылады».

Әдеттегі құқық ұлттық жазба құқығына қарағанда, жеке және ішінара сипатқа ие: қауымдастыққа жататын кез-келген адам өзінің әдеттегі құқық жүйесінің субъектісі болып табылады. Қауымға мүшелікті тоқтату жергілікті әдеттегі құқықтың юрисдикциясынан шығуға да әкеп соғады. Бұдан басқа, әдеттегі құқық тек субсидиарлық мәнге ие, яғни оның нормалары тиісті арнайы заң қаулылары болмаған жағдайларда қолданылады.

Елде бірыңғай әдет-ғұрыптардың жинақтары шығарылады, оған еуропалық үрдістегі нормалар да кірді (мысалы, жесір әйелге куәлік беру, жер учаскелерімен белгілі бір мәмілелерді тіркеу туралы талап және т. б.). Бұл кәдімгі құқықтың эволюциясы, сондай-ақ оның формасының өзгеруін көрсетеді, ауызшадан жазбаша нысанға айналуы.

Тәуелсіздік кезеңінде Танзанияның құқықтық жүйесі 1980 жылдардың аяғына дейін жүргізілген саясатқа қарамастан, түбегейлі өзгерістерге ұшыраған жоқ. Танзания Үкіметінің күш-жігері елдің құқықтық жүйесін, оның ішінде мұсылман құқығы саласын реттеуге, әдеттегі құқықты біріздендіру

---

¹²¹ Смоленский М.Б. Теория государства и права: Учебн. — М., 2010. — С. 180.

жұмыстарын жүргізуге бағытталды (1990 ж. Танзания барлық танганык тайпаларының әдеттегі құқығын біріздендіру жұмыстары аяқтады)¹²².

Әдеттегі құқық нормалары бірқатар араб елдерінің көшпелі тұрғындары арасында да таралған. Мысалы: Иордания, Сирия, Ирак, Сауд Арабиясы және т. б.¹²³ Араб зерттеушісі А. Абу Хасан атап өткендей, бедуиннің өміріндегі құқықтық әдет-ғұрыптар ресми Конституцияның баптарына қарағанда одан да маңызды рөл атқарады¹²⁴.

Құқықтық әдет — ғұрыптар Азияның кейбір елдерінде — Үндістан, Индонезия, Бирма, Шри-Ланка және Малайзияда үлкен маңызға ие. Құқықтық әдет-ғұрыптар қоғамдық қатынастарды реттеу үшін және Океания-Папуа-Жаңа Гвинея, Фиджидің жекелеген елдерінің құқықтық жүйелерінде қолданылады.

М.А. Супатаев осыған байланысты құқықтық әдет-ғұрып ұғымы кейбір дамушы елдердің құқығында қолданылатын мағынада көбінесе «әдет» және «әдеттегідей» терминдерімен байланысты екенін айтады. Сонымен қатар осы терминдер арасында нақты айырмашылық жоқ, олар бір-бірін алмастырады. Сонымен, 1955 жылғы үнділік неке туралы заңның 7-бабы «әде» және «әдеттегідей» деген тіркестер ұзақ уақыт бойы үздіксіз және біркелкі сақтағаннан кейін қандай да бір елді мекенде, тайпада, қоғамдастықта, топта немесе отбасында индуизмді ұстанатын адамдар арасында мұндай ереже белгілі және ақылға қонымды немесе мемлекеттік саясатқа қайшы келмейтін болғандықтан, құқықтық күші бар ережеге айналды¹²³.

Рене Дэвид өз кезегінде құқықтық әдет-ғұрыпты келесідей жүйелейді. Біріншіден, құқықтық әдет-ғұрыптар адамдардың салыстырмалы түрде шағын әлеуметтік топтары аясында қолданылады. Демек, құқықтық әдет — бұл жергілікті әдет. Екіншіден, құқықтық әдет-ғұрып аумақтық емес, жеке сипатта болады. Ол жеке тұлғаның топтық (этникалық, діни, әлеуметтік) тиістілігінен бөлінбейді. Топқа мүшеліктің тоқтатылуы жоғарыда айтылғандай, жергілікті әдеттегі құқықтың юрисдикциясынан шығуға әкеледі. Үшіншіден, заңды әдет-ғұрыптар дінмен тығыз байланысты. Мысалы, Үндістанда құқықтық әдет-ғұрып Үндістан құқығының құрамына кіреді. Соңғысы әлі құқық бір жүйеге келтірілмеген жерлерде «жартылай діни, жартылай меншік құқығының сипатын сақтайды»^{120, 427}.

---

¹²² http://files.school-collection.edu.ru/dlrstore/11ea82bb-e33e-47ed-966d-de02b146e5d8/polit_system/source/TANZANIYA.htm

¹²³ Источники права // Государство и право в развивающихся странах. Ред. колл. С.А. Сосна, В.Е. Чиркин, Ю.А. Юдин. «Наука». М. 1985. С. 47

¹²⁴ Abu-Hassan M. Beduin Customary

Ежелгі Римде әдет-ғұрыптар (Морес) қоғамның этикалық ережелерінің жиынтығы болған. Олар міндетті заңды күші болмаса да, оны барлық мүшелері мойындаған.

Ульпиан олардың мәні туралы былай деді: «Мораль — бұл ежелгі әдет-ғұрыппен расталған халықтың үнсіз келісімі».

Сол және ерте мемлекеттік дәуірде мораль нормалары, әдет-ғұрыптар діни бұйрықтармен тығыз байланысты болды және жазылмаған құқықтың біртұтас құқықтық мәдениетін қалыптастырды (*jus non scriptum*)¹²⁵.

«Құқықтық» талаптардың жасаушылары, сақтаушылары және қалыптастырушылары алқалы діни қызметкерлер (жрецы-пontiфики) болды. Олар өздерінің жазбалары мен кітаптарын қауымдастыққа кірмеген тайпалардың қол жетімділігінен қызғанышпен қорғады. «Аңыз бойынша діни қызметкерлер құқықты халықтан жасырып, ақыр соңында оның әділ наразылығын тудырды. Күнгізбе мен формулалар папалардың ерекше меншігі болды; тек олар соттың қай күнде болатынын және осы жағдайда қандай формуланы қолдану керектігін дәл білді. Формулаларға ие болу арқылы барлық құқыққа ие болды. Халықта pontификтермен тұжырымдалған ойлардан басқа нақты құқықтық идеялары болған жоқ, ал соңғыларының идеялары формулаларда көрініс тапты; формулалар идеялардың көрінісі болды; формулаларды білмейтін адам, құқық туралы нақты білімі жоқ» деп есептелді¹²⁶. Бір қызығы, бұл құбылыс ежелгі барлық қоғамдарға тән болды.

Кейінірек, 5-11 ғасырларда Еуропада әдет-ғұрып үлкен рөл атқарды, өйткені оны патша және шіркеу соттары мойындады және бұрын болған қанды төбелестер, от немесе су сынақтары, анттар үшін келтірілген залалды өтеу ақшалай өтемақыға алмастырылды. Ортағасырлық Еуропада әдеттегі құқықтың маңыздылығы мен таралуы тарихи құқық мектебін қалыптастыруға негіз болды. Міне, Маркстің ертедегі заң шығарушысы заңды ережелерді ашады және тұжырымдайды, алайда оларды жасамайды деген идеясы осыдан шыққан. Құқықтық әдет — бұл қоғамда жұмыс істейтін қарапайым, құқықтық емес әдет-ғұрыпқа оны құқық қолдану мемлекеттік органында (мысалы, сотта) нақты істі шешу үшін пайдалану арқылы ресми құқықтық күш беру. Құқықтық әдет-ғұрып пен сот прецедентінің айырмашылығы құқықтық әдет-ғұрып бұрыннан белгілі қолданыста болса, сот шешімі — оны білдіру формасы. Әр жолы бұл әдет өзінің растауын қажет

---

¹²⁵ Морев М.П. Римское право: Учеб. пос. — М., 2010. 2-е изд. — С. 28.

¹²⁶ Дождев Д.В. Римское частное право. — М., 2005. — С. 97.

етеді, бірақ ол алдыңғы соттың шешіміне емес, тиісті әдет-ғұрыпқа сілтеме жасайды. Құқықтың бұл көзі субсидиарлық (қосымша) мәнге ие¹²⁷.

Қазіргі уақытта бір құқықтық актіде жинақталған әдет-ғұрыптардың классикалық үлгісі 1963 жылы Таганикте (Африканың шығысындағы мемлекет) қабылданған әдеттегі құқық декларациясы бола алады. Декларацияның кем дегенде I бөлігін алыңыз, онда қалыңдық үшін төлем туралы айтылады. Атап айтқанда, I-тармақта «қалыңдық үшін төлемді күйеу жігіт қалыңдықтың әкесіне немесе оның сенімді адамына мал немесе басқа да мүлікпен төлейді» делінген. Әдет-ғұрыптарға толық сәйкес декларацияның бірқатар басқа ережелері де тұжырымдалған¹²⁸.

Осылайша, құқықтық әдет-ғұрыптар қазіргі уақытта өз мағынасын жоғалтқан архаикалық құбылыс деп есептемеу керек. Соңғы зерттеулер көрсеткендей, құқықтық әдет-ғұрыптар Африка, Азия және Латын Америкасы мемлекеттеріндегі қоғамдық қатынастарды (әсіресе жер, тұқым қуалайтын, отбасылық және неке) реттеуде кеңінен қолданылады. Белгілі бір елдің ежелгі заңдарына енген жекелеген әдет-ғұрыптар әлі күнге дейін өзгеріссіз қолданылады. Мысалы, Таиландта бүгінгі күнге дейін әдет-ғұрыптарды қалыптастыру процесінде дамыған ерлі-зайыптылардың ажырасу шарттарын анықтайтын заң бар. Күйеуі мен әйелі куәгерлердің қатысуымен бір уақытта бірдей шам жағады. Шам бірінші болып жанып біткен ерлі-зайыпты үйден мүліктен ештеңе алмастан кетуі керек. Сонымен бірге, Кенияда қазіргі уақытта колония кезінен қалған отбасылық — неке саласында ағылшын құқығының нормалары және сол құқықтық қатынастар саласында жұмыс істейтін ежелгі ру-тайпалық әдет-ғұрыптар бар. Егер осы екі құқықтық жүйенің арасында қақтығыстар туындаса, қандай нормаларды қолдану керек және қайсысын жоқ, сот шешеді¹²⁷.

Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында әдет-ғұрыптар Орта Азия мен Кавказдың жекелеген аймақтарындағы құқық көздерінің бірі болғанын атап өткен жөн. Сонымен бірге, кеңестік қылмыстық заң жазалау қаупімен жергілікті әдет-ғұрыптардың қалдықтары болып табылатын кейбір әрекеттерді жасауға тыйым салды (өндіріп алуды қабылдау немесе төлеу, екі немесе көп әйел алу және т. б.). Бұрын қазақ қоғамында әдет-ғұрыптар құқықтың негізгі қайнар көзі болған. Құқықтық әдет-ғұрыптар шоғырланған негізгі акт Тәуке ханның «Жеті Жарғы» заңдар жинағы болды^{6, 96}.

Қазіргі уақытта әдет-ғұрыпқа сілтеме көптеген елдердің заңнамасында орын алады. Мысалы, Қазақстан Республикасы Азаматтық Кодексінің

---

¹²⁷ <http://www.kazreferat.info/read/pravovoy-obychay-MjA1MDQ=>

¹²⁸ Правовой портал «На страже закона» / Правовой обычай как источник права // www.lawguard.net / pravovoy-obychay-kak-istochnik-prava-2.html

(2015 ж.) 3-бабының 4-тармағында азаматтық қатынастар, егер олар Қазақстан Республикасының аумағында қолданыстағы азаматтық заңнамаға қайшы келмесе, әдеттегі құқықтармен, оның ішінде іскерлік айналымдағы әдеттегі құқықтармен реттелуі мүмкін екендігі айтылған.

Немесе, мысалы, Ресей Федерациясының сауда мақсатында теңізде жүзу кодексінің 130-бабы: «Тасымалдаушының жүкті тасымалдау үшін кемені ұсынатын мерзімі тараптардың келісімімен, мұндай келісім болмаған жағдайда, әдетте тиеу портында қабылданған мерзімдермен анықталады»⁶.

Қорытындылай келе, осы құқықтың қайнар көзіне тағы бір рет анықтама береміз.

Құқықтық әдет-ғұрып — бұл қоғамда тарихи қалыптасқан мінез-құлық ережесі және ол мемлекетпен қорғалады.

Құқықтық әдет — бұл мемлекет қорғайтын тарихи қалыптасқан ереже.

Бірінші жағдай бейресми, яғни құқықтық қатынастардағы әдет-ғұрып қолданыстағы заңнамаға қайшы келмеген жағдайда ғана орын алуы мүмкін. Екінші жағдайда, әдет-ғұрып ресми түрде заңды күшке ие, яғни нормативтік актіде бекітілген.

Діни құқықтың отбасына Иран, Пәкістан, Судан және т. б. сияқты мұсылман елдерінің құқықтық жүйелері, сондай-ақ Үндістан, Сингапур, Бирма, Малайзия қауымдастықтарының үнді құқығы және еврей құқығы кіреді.

Ерекшеліктері:

- Құқықтың негізгі жаратушысы — бұл қоғам, мемлекет емес — Құдай, сондықтан заңды ережелер бір рет беріледі, оларға сену керек және сәйкесінше қатаң сақтау керек;

- құқықтың қайнар көздері — бұл діни және моральдық нормалар мен құндылықтар, атап айтқанда Құранда, сүннетте, иджмада және мұсылмандарға немесе Шастраларда, Ведаларда, Ману заңдарында және т. б. қолданылатын және үнділерге қатысты;

- заңды ережелердің діни, философиялық және моральдық постулаттармен, сондай-ақ жергілікті әдет-ғұрыптармен өте тығыз араласуы жалпы мінез-құлық ережелерін құрайды;

- құқықтың жеке және жария болып бөлінбеуі;

- нормативтік құқықтық актілер (заңнама) екінші реттік маңызға ие;

- сот практикасы сөздің мағынасында құқықтың қайнар көзі емес;

- құқық көбінесе адам құқықтары емес, міндеттер идеясына негізделген (роман-германдық және англо-саксондық құқықтық отбасылардағы сияқты).

Мұсылмандық құқықтық жүйенің негізгі 4 қайнар көзі бар^{10, 119}:

1) Құран-мұсылмандардың қасиетті кітабы, сүрелерден тұрады;

2) сүннет-хадистерден тұратын мұсылмандық қасиетті дәстүр (Мұхаммед пайғамбардың өмірі туралы аңыз). Құран мен Сүннеттің тікелей заңды мәні жоқ, бірақ бүкіл мұсылман құқығының идеологиялық негізі болып табылады;

3) Иджма — беделді дінбасылардың ислам нормаларын түсіндіруі. Негізінен мұсылман құқығының қайнар көзі болып табылатын мұсылмандық рухани билік құрған келісілген қорытындылар (Құран мен Сүннеттен алынған заңды үзінділер);

4) Қияс — басқа көздерде көзделмеген жаңа жағдайларға қатысты ұқсас пайымдаулар, мұсылман құқығы прецеденттерінің өзіндік жинағы.

Дәстүрлі құқықтық отбасына Мадагаскардың, Африка мен Қиыр Шығыстың бірқатар елдерінің құқықтық жүйелері кіреді.

Ерекшеліктері:

- құқық көздері жүйесінде әдетте жазылмаған және ұрпақтан-ұрпаққа берілетін әдет-ғұрыптар мен дәстүрлер басым орын алады;

- әдет-ғұрыптар мен дәстүрлер жеке адамдардың емес, ең алдымен топтардың немесе қауымдастықтардың қарым-қатынасын реттейді.

- ережелер (жазылған заңдар) екінші реттік мәнге ие, дегенмен соңғы уақытта көбірек қабылданған;

- сот практикасы (прецедент) құқықтың негізгі көзі ретінде әрекет етпейді;

- оның көптеген салт-дәстүрлері архаикалық.

Нормативтік құқықтық акт және сот прецеденті

Сот прецеденті — бұл төменгі соттардағы ұқсас істер үшін жалпыға бірдей міндетті болып табылатын нақты іс бойынша сот шешімі. Мемлекет жалпыға міндетті күш беретін, ұқсас істерді шешу кезінде үлгі болып табылатын нақты іс бойынша сот шешімі^{9, 424}.

Сот прецеденті англо-саксондық құқықтық отбасы елдеріндегі (Ұлыбритания, АҚШ, Канада, Австралия, Жаңа Зеландия және т. б.) құқықтың негізгі қайнар көзі болып табылады.

Мысал ретінде 1950 жылдары АҚШ әйгілі «Оливер Браун және Топика білім беру кеңесі» ісін атап өтуге болады.

Оливер Браун — қара нәсілді адам. Оның қызы, мектеп оқушысы Линда Браун Канзас штатындағы Топика қаласындағы қара түсті мектепке үйінен жиырма ауданнан астам аумақта орналасқан мектепке баруға мәжбүр болды, дегенмен жеті аудандақ арақашықтықта ақ нәсілді балаларға арналған мектеп болған. Канзас штатының соттары Браунның шағымын қабылдамады, өйткені қара және ақ нәсілді балаларға арналған мектептерге бөлінуін орынды деп санады.

Маршалдың талап қою стратегиясы әлеуметтік ғылымдардың мәліметтеріне сүйенді. Ұлттық қауымдастықтың құқықтық қорғау қоры түрлі-түсті халықтың дамуы үшін тарих, экономика, саясаттану және психология сияқты түрлі салалардағы сарапшылар тобын құрды. Африкалық американдық негрлердің өзін-өзі бағалауы мен психикалық тепе-теңдігіне қалай әсер ететінін анықтауға тырысқан психологтер Кеннет пен Эмми Кларктың зерттеуі ерекше маңызды болды.

1954 жылы 17 мамырда Жоғарғы Сот Маршалдың дәлелдерін бірауыздан қолдады. Кларктың баяндамасына және талапкерлер ұсынған басқа зерттеулерге сілтеме жасай отырып, Жоғарғы Сот келесідей шешім қабылдады:

... мемлекеттік білім беру саласында «бөлек, бірақ тең» доктринасына орын жоқ. Бөлек оқу орындары өз мәні бойынша теңсіз. Сондықтан біз талапкерлер мен осындай жағдайдағы басқа адамдар деп есептейміз... талап-арыздың мәні болып табылатын сегрегация себебінен олар АҚШ Конституциясының 14-бабындағы түзетулернен кепілдендірілген заңның тең қорғалуынан айырылды»¹²⁹.

Бұл жерде істің мүлдем ұқсас жағдайлары прецедентте міндетті емес екендігі, бастапқы шешім немесе үкім шығарған соттың құқықтық ұстанымының мәні ғана маңызды екенін атап өткен жөн.

Жағдайлар әртүрлі болуы мүмкін, мысалы, егер қара ересек адам кез келген ойын-сауық мекемесіне (клуб, казино, мейрамхана) жіберілмесе, себебі ол тек ақ нәсілді азаматтарға арналған болса. Бұл іс бұрыннан бар прецедент (Оливер Браунның ісі) негізінде, яғни құқықтық ұстаным негізінде шешілетін болады.

Немесе, мысалы, өндіруші микротолқынды пеште үй жануарларын кептіру жағдайларына жол бермеу туралы ескертуді көрсетпегені туралы тұтынушының шағымын қанағаттандыру. Кейіннен барлық осындай шағымдар (микротолқынды пешке байланысты емес) дәл осы прецеденттің мәніне сүйене отырып, қанағаттандырылады (өндіруші сатып алушыны ескертуі керек...).

Қазіргі уақытта прецеденттік құқық туралы ғылыми заң әдебиетінде мыналар атап өтілген.

Прецеденттік (жалпы) құқық әрқашан нақты нормалармен емес, табиғи құқықтармен, ақыл-ой өрнегімен байланысты болды.

Сонымен бірге англо-саксондық құқықтық отбасы елдерінде құқықтың қайнар көзі ретінде танылғанына қарамастан, сот прецеденті құқықтық

---

¹²⁹ http://iipdigital.usembassy.gov/st/russian/publication/2009/02/20090220155530_jmnamdeirf0.4234735.html#axzz1jdMaeqEU

доктринада біржақты бағалауға ие емес. И.Ю. Богдановская атап өткендей, заңгерлер арасында сот төрешілерінің алдында шешімдерді прецедент тәжірибесі бойынша орындау міндеттілігі туралы бірыңғай анықтама жоқ. Тек Үндістан Конституциясы Жоғарғы сот шешімдерінің міндетті екенін анықтайды. Негізінен соттардың өздері прецедент принципінің сипаты қандай болуы керек екенін шешеді. Сонымен, Альберта провинциясындағы (Канада) судьялардан прецедент принципі туралы не ойлайтындарын сұрағанда, судьялардың көпшілігі бұл принциптің заңды норма, әдет-ғұрып немесе заңмен (дәстүрмен) қабылданған шартты норма екенін мойындады. Осылайша, судьялардың алдыңғы шешімдерді орындау міндеті туралы мәселе, ең алдымен, сот практикасының практикалық ыңғайлылығымен түсіндіріледі. Соттардың бұрынғы шешімдерімен мұндай үндеуі судьялар қабылданған прецеденттерді бағалайды және әділеттілік пен парасаттылық қағидаттарын басшылыққа ала отырып, нақты жағдайда қайсысын ұстануды тандайды¹³⁰.

Сонымен бірге, ғалымдар бүгін де англо-саксондық құқықтық отбасы елдеріндегі судьялар негізінен ережелерді (жазбаша құқықты) түсіндірумен айналысады және олардың қызметі романо-германдық құқықтық отбасы елдеріне тән құқық қолдану сияқты болады деген қорытындыға келеді. Бұл ХХ ғасырдың басында англо-саксондық құқықтық отбасы елдерінде ережелер саны едәуір артқандығымен түсіндіріледі (Парламент қабылдаған заңдар) және қазіргі уақытта қатынастардың көпшілігі олармен реттеледі. Нормативтік құқықтың жағдайын нығайту нәтижесінде сот істерінің көбеюі прецеденттер негізінде емес, заң негізінде шешіледі¹³⁰.

Ережені сот арқылы оқу өз кезегінде тек «түсіндіру прецеденті» деп аталады. Түсіндіру прецеденттері заңға негізделгендігімен ерекшеленеді. Осылайша, қазіргі құқықтық прецедент негізінен «таза» соттық прецеденттер емес, дәл түсіндіру прецеденттері арқылы дамиды деп қорытынды жасауға болады.

Қазақстан Республикасында сот прецеденті құқықтың қайнар көзі болып табылмайды.

Нормативтік құқықтық акт

Жалпы алғанда, нормативтік құқықтық акт деп мемлекеттің құзыретті органдары қабылдаған және жалпыға міндетті заң нормаларын қамтитын ресми құжат түсініледі.

---

¹³⁰ Богдановская И.Ю. Судебный прецедент — источник права // Гос. Право № 12. — 2002. — С. 7.

Нормативтік құқықтық акт романо-германдық құқықтық отбасы елдеріндегі (континенталды Еуропа, бұрынғы КСРО елдері) құқықтың негізгі көзі болып табылады. Әйтпесе, заңнама «заңды құқық» деп аталады.

Нормативтік құқықтық актілер мынадай ерекшеліктерге ие:

- мемлекеттің еркімен пайда болады және жұмыс істейді;
- жазбаша түрде берілген;
- мінез-құлық ережелерінен тұратын мазмұны бар;
- қабылдаудың белгілі бір (күрделі) рәсімінен өтеді;
- қатаң иерархияға бағынады¹³¹.

Құқықтық күшіне байланысты нормативтік құқықтық актілер заңдарға және заңға тәуелді актілерге бөлінеді.

Басқа нормативтік актілер жүйесінде заңдар басым болады. Оларды елдің жоғары заң органдары (Парламент) шығарады не оларды референдум тәртібімен тікелей халық қабылдайды. Сондықтан олардың қоғамдағы беделі мен нормативтік құқықтық актілер иерархиясы арасындағы орны ерекше жоғары («Нормативтік құқықтық актілер туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 4-бабы). Заң ең жоғары күшке ие: ешқандай басқа мемлекеттік органдардың заңға қайшы келетін, не оның мазмұнын өзгертетін нормативтік актілер шығаруға құқығы жоқ. Заңдар қоғам дамуының осы кезеңіндегі ең маңызды қоғамдық қатынастарды реттейді. Заң шығарушы органдар экономикалық және әлеуметтік-саяси өмірдің негізгі салаларындағы заңдардың сапалық жағдайына үнемі назар аударуы керек, қажет болған жағдайда оларды толықтыруы немесе жоюы керек¹³².

Осылайша, *заң — бұл заң шығарушы орган қабылдаған немесе референдум арқылы қабылданған, ең жоғары заңды күшке ие және ең маңызды әлеуметтік қатынастарды реттейтін нормативтік акт.*

Конституция мемлекеттің негізгі заңы ретінде ерекше орын алады. Ол нормативтік құқықтық актілер жүйесінде басты орын алады, бүкіл заңнаманың құқықтық базасы болып табылады.

Конституция референдум арқылы қабылданады.

А.С. Ибраева заңдардың заңды күші бойынша конституциялық және ағымдағы заңдарға бөлінуіне назар аударады.

Конституциялық заңдар қоғамдық және мемлекеттік жүйенің негіздерін бекітеді, ағымдағы заңдардың құқықтық базасы ретінде қызмет етеді (оларға Конституцияға өзгерістер мен толықтырулар енгізетін заңдар да жатады).

---

¹³¹ Мақуев Р.Х. Теория государства и права: Учебн. — 3-е изд., изм. и доп. — М.: Норма: Инфра-М, 2010. — С. 375.

¹³² Хутыз М.Х. Энциклопедия права: Учеб. пос. — Кубань, 1995. — С. 22.

Ағымдағы (жай) заңдар конституциялық заңдар негізінде және оларды орындау үшін қабылданады, ағымдағы заңнаманы құрайды және елдің экономикалық, саяси, мәдени өмірінің әртүрлі салаларын реттейді^{99, 81}.

Заңға тәуелді нормативтік құқықтық актілер – бұл заңдардың негізінде және оларды орындау үшін мемлекеттің атқарушы органдары қабылдайтын актілер. Оларға мыналар жатады:

- Президенттің жарлықтары;
- Үкіметтің қаулылары мен шешімдері;
- министрліктердің, ведомстволардың, комитеттердің нұсқаулықтар, ережелер, бұйрықтар түріндегі нормативтік актілері;
- жергілікті атқарушы органдардың нормативтік актілері;
- жергілікті нормативтік актілер, яғни ұйымдар, кәсіпорындар, мекемелер қабылдайтын актілер.

«Құқықтық актілер туралы» Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 6 сәуірдегі Заңының 10-бабын талдай отырып, Қазақстан Республикасындағы нормативтік құқықтық актілер сатысының мынадай тәртібін ұсынуға болады:

1. Қазақстан Республикасы Конституциясының (елдің Негізгі заңы) ең жоғары заңды күші бар.

2. Қазақстан Республикасының Конституциясына, конституциялық заңдарына және Қазақстан Республикасы Президентінің конституциялық заңды күші бар Жарлықтарына өзгерістер мен толықтырулар енгізетін заңдар.

3. Қазақстан Республикасының кодекстері;

4. Қазақстан Республикасының заңдары, сондай-ақ Қазақстан Республикасы Президентінің заңды күші бар Жарлықтары.

5. Қазақстан Республикасы Парламентінің және оның Палаталарының нормативтік қаулылары.

6. Қазақстан Республикасы Президентінің нормативтік жарлықтары.

7. Қазақстан Республикасы Үкіметінің нормативтік қаулылары.

8. Қазақстан Республикасы министрлерінің және орталық мемлекеттік органдардың өзге де басшыларының нормативтік құқықтық бұйрықтары және Қазақстан Республикасы Орталық сайлау комиссиясының нормативтік қаулылары.

9. Орталық мемлекеттік органдардың ведомстволары басшыларының нормативтік құқықтық бұйрықтары.

10. Мәслихаттардың нормативтік құқықтық шешімдері, әкімдердің нормативтік құқықтық шешімдері.

Төмен деңгейде тұрған нормативтік құқықтық актілердің әрқайсысы жоғары тұрған деңгейлердегі нормативтік құқықтық актілерге қайшы келе алмайды.

Қазақстан Республикасы Конституциялық кеңесінің, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының нормативтік қаулылары көрсетілген сатыдан тыс екенін атап өту қажет. Бұл нормативтік құқықтық актілер сатыдан тыс болады, өйткені олар нормаларды (мінез-құлық қағидаларын) жоғарыда аталғандар ретінде белгіленбейді, бірақ түсіндіру сипатында болады. Мысалы, Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің нормативтік қаулылары Конституцияның және конституциялық заңдардың нормаларын қалай дұрыс түсіну керектігін түсіндіреді, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының нормативтік қаулылары қылмыстық, қылмыстық-процестік, азаматтық, азаматтық-процестік және басқа да заңнаманың нормаларын қалай дұрыс түсіну және қолдану керектігін түсіндіреді.

Нормативтік шарт — бұл жалпыға міндетті маңызы бар, мемлекеттің күшімен кепілдік берілетін екі немесе одан да көп тараптардың шешімі.

Нормативтік шарт Қазақстан Республикасындағы құқық көзі болып табылады.

Нормативтік келісім жеке тұлғалардың мүдделерін қамтамасыз ететін жеке құқықтық келісімнің артықшылығын дәстүрлі түрде жалпы реттеуші әдістермен сәтті үйлестірді. Оған қатысушы тараптар бір-бірімен өзара келісілген құқықтар мен міндеттермен ғана емес, сонымен бірге қоғамдық мойындауды және құқықтар мен міндеттердің кепілдігін қамтамасыз ететін мемлекеттік ерік-жігермен де байланысты^{6, 99}.

Кез келген нормативтік шарт келесі қасиеттермен сипатталады:

- а) мазмұнның нормативтілігі (ереже);
- б) келісімшарттың барлық маңызды аспектілері бойынша тараптардың келісімі, ерікті түрде жасалуы;
- в) тараптардың теңдігі;
- г) қызығушылықтың ортақтығы;
- д) шартты орындамағаны немесе тиісінше орындамағаны үшін өзара жауапкершіліктің баламалылығымен (тең бағамен) қамтамасыз етіледі^{10, 140}.

Қазіргі уақытта мемлекеттегі демократиялық жүйенің дамуымен шарттың құқық көзі ретіндегі рөлі өте өзекті болып отыр. Соңғы саяси-экономикалық оқиғалар аясында, мысалы, Қазақстан, Ресей және Беларусь арасында Кеден одағының құрылуы осы құқық көзінің (Шарттың) рөлі одан әрі арта түседі, өйткені кедендік, экономикалық және саяси қызметтің нәтижесінде өзара қатынастардың шарттық нысаны жүзеге асырылады.

Бүгінгі таңда бұрын (кеңестік режимдегі әкімшілік-командалық жүйе туралы айтып отырмыз) басым рөлге ие болған заңға тәуелді, ведомстволық актілерге қарағанда келісімшарттарға басым рөл беріледі. Заңгерлердің айтуынша, қазір заңның өзі шарттық нысандарды дамытудың бастапқы кезіне айналып, балама құқықтық іс-қимыл нысаны ретінде келісімшарттар үшін берік құқықтық негіз құрып, олардың шеңберін кеңейтуге ықпал етеді¹³³.

Мәселен, Қазақстан Республикасы Конституциясының 4-бабының 1-бөлігінде Қазақстан Республикасында қолданылатын құқық Конституцияның, соған сәйкес заңдардың, өзге де нормативтік құқықтық актілердің, халықаралық шарттардың және республиканың өзге де міндеттемелерінің нормалары, сондай-ақ республиканың Конституциялық кеңесі мен Сотының нормативтік қаулылары болып табылады деп айтылған.

Ал сол баптың 3-бөлігінде республика бекіткен халықаралық шарттардың республика заңдарынан басымдығы болады деп айтылған.

Осылайша, мемлекеттің заңнамасы шарттық қатынастардың дамуына ықпал етеді. Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарын жасасу, орындау, өзгерту және тоқтату тәртібі «Қазақстан Республикасының халықаралық шарттары туралы» Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 30 мамырдағы заңымен реттеледі.

Оның айқын мысалы ретінде «Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы қылмыстық кірістерді заңдастыруға және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл туралы шартты ратификациялау туралы» Қазақстан Республикасының заңы, «Еуразиялық экономикалық одақтың Еуразиялық соты мәртебесін ратификациялау туралы» Қазақстан Республикасының Заңы және т. б. болып табылады.

Қатынастардың шарттық нысаны тек халықаралық құқыққа ғана емес, шарттық қатынастар тұрмыстық деңгейде де орын алады. Атап айтқанда, шарттың жалпы ережелері, талаптары мен ұғымы туралы Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінде (22-тарау.), «Неке және отбасы туралы» Қазақстан Республикасы Заңында және т. б. бекітілген.

Ю.А. Тихомиров атап өткендей, шарттардың қатысушылары болып мемлекет қана емес заңды тұлғалар, азаматтар, еңбек ұжымдары да бола алады. Субъект және қолдану саласы бойынша шарттарды шаруашылық (жеткізу, мердігерлік, ғылыми-техникалық және өзге де шығармашылық өнімдерді өндіру және беру (авторлық, лицензиялық және т. б.), жалға беру,

---

¹³³ Тихомиров Ю.А. Договор как регулятор общ. отношений // Правоведение. — 1990. — № 5. — С. 27–35.

кредит беру, еңбек саласындағы, қоғамдық (республикалардың, қалалардың тұрғындары арасында және т. б.) шарттар деп жіктеуге болады¹³³.

2. Кейбір мемлекеттердің құқықтық жүйелерін жіктеудің теориялық мәселелері

Кейбір мемлекеттердің құқықтық жүйелерін жіктеуге қатысты біршама түсініксіз пікірлер бар. Атап айтқанда, Скандинавия мен Үндістан елдерінің құқықтық жүйелерін жіктеуге қатысты үлкен пікірталастар туындайды.

Үндістанның құқықтық жүйесі

Жоғарыда айтылғандай, қазіргі Үндістанның қандай заңды отбасына жататындығы туралы мәселе өте даулы. Мемлекет және құқық теориясы ғылымында бұл туралы бірқатар түсініксіз пікірлер бар. Ғалымдардың бір тобы қазіргі Үндістанды англо-саксондық құқықтық отбасы (жалпы құқық отбасы) деп атайды, ал басқа ғалымдар тобы қазіргі Үндістанды дәстүрлі діни құқықтық жүйесі бар елдер деп атайды.

Бір қызығы, бұл мәселе заң әдебиетінде үлкен танымалдыққа ие болды. Мысалы, жас зерттеуші А. Христоробовтың келесі пікірлері осы мәселе бойынша өте қызықты¹³⁴:

М.Н. Марченко 1485 жылдан 1832 жылға дейінгі аралықты жалпы заңның (англо-саксондық құқықтық отбасы) гүлдену кезеңі және оны Англиядан тыс басқа елдерге таратудың басталуы деп атап өтті¹³⁵. Осындай елдердің бірі Үндістан болды, ол кейіннен ағылшын тәжінің колониясына айналды. Бастапқыда жалпы заң негізінен колонизаторларға қатысты болды, бірақ жергілікті тұрғындар мен олардың біртіндеп «өркеніеті» игерілген сайын, жалпы құқықтың әртүрлі нормалары мен институттары жергілікті тұрғындарға да кеңінен таралды. Нәтижесінде, В.Д. Перваловтың айтуынша, касталық дискриминацияға байланысты ескі үнді құқығының ережелері жойылды (Үндістан Конституциясының 15-бабы), әйелдердің қабілетсіздігі туралы ережелер, сондай-ақ жесірлердің өзін-өзі өртеуіне тыйым салынды¹³⁶. Үндістердің касталарға бөлінуі (брахминдер, чудралар және т. б.) Үнді құқығының басты ерекшеліктерінің бірі болып табылатынын атап өту керек және осы ережелердің жойылуы

¹³⁴ Джиембаев Р.К., Христоробов А. Актуальные проблемы юридических и общественных наук в Республике Казахстан // Мат-лы междунаод. науч.-теорет. конф., посвященной 20-летию Независимости РК, 2011. — 295 с.

¹³⁵ Марченко М.Н. Источники права: Учеб. пос. — М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006. — С. 547.

¹³⁶ Теория государства и права: Учебн. для вузов / Под ред. В.М. Карельского и проф. В.Д. Первалова. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Норма, 2001. — С. 98.

ескі құқықтың нақты (тиімді) жаңғыруы, ондағы жалпы құқық элементтерінің пайда болуы туралы айтады.

Мысалы, заң мен сот прецеденті ресми түрде осы елдегі құқықтың негізгі көздеріне айналды. Сонымен, қазіргі Үндістанның Конституциясында соттар Жоғарғы Сот құрған прецеденттерді ұстануы керек деп белгіленген (141-бап). Өз кезегінде Үндістан аумағы жоғарғы соттар деп аталатын иерархияға бағынатын штаттарға бөлінді. Мемлекеттік Жоғарғы соттың шешімдері тиісті штаттағы барлық төменгі соттар үшін міндетті болып табылады. Бір штаттың Жоғарғы Сотының шешімі өзге штаттың Жоғарғы соты үшін міндетті емес. Сонымен қатар елде 1984 жылғы заң бойынша «отбасылық соттар» құрылды, олар діни көзқарастарына қарамастан, тараптардың отбасылық-неке дауларын шешуі керек¹³⁶.

Жалпы соңғы уақытта бұл елде ұлттық құқықты кодификациялау және қайта өңдеу бойынша үлкен жұмыс атқарылды.

Алайда, ескі діни және құқықтық әдет-ғұрыптардың ауқымы күрт төмендеуіне қарамастан, Үнді құқығының толық репрессиясы болған жоқ.

Осыған байланысты салыстырмалы құқықтың белгілі зерттеушісі Г. Либеснның айтуынша, құқықтық жүйелерді жіктеудің нақты критерийлері әлі де белгілі бір елдің халықтарының құқықтық санасы, дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары сияқты құбылыстар мен санаттар болып табылады. Автордың айтуынша, кез келген құқықтық жүйе, ең алдымен, «кез келген ел мәдениеттің ажырамас бөлігі» болып табылады және олардың бір-бірін терең түсінуі оның маңызды ерекшеліктерін түсіну арқылы анықталады¹³⁷.

Осыған байланысты Үнді қауымдастықтарында Үнді заңы танымал және қазіргі кезеңде өте архаикалық болып табылатын екенін атап өткен жөн. Үнді әдебиетінің ең көне шығармаларының бір бөлігін заң анықтамасы ретінде сипаттауға болады және ол «смрити» деп аталады, бұл санскрит тілінен аударғанда ескі діни қызметкерлер мен ғалымдардың «берілген» даналығын білдіреді, олардың әсерін сақтап қалды. Өйткені, «смрити» құру шамамен б. з. д. 800-ден 300-ге дейінгі кезеңге жатады¹³⁸.

Жалпы, үнді заңы-бұл діни-құқықтық жүйе, Үндістанда және Оңтүстік-Шығыс Азия мен Африканың бірқатар елдерінде индуизмді ұстанатын қауымдастықтың құқығы және Үндістан елінің қазіргі ұлттық құқығы болып табылатын Үнді құқығынан ерекшеленеді. Мұсылман құқығы сияқты, үнді құқығы дінмен байланысты және бастапқыда индуизмді ұстанатын

---

¹³⁷ Н. Liebesny. Foreign Legal System: A Comparative Analysis. — Washington, 1981. — Р. 1.

¹³⁸ Давид Р., Жоффре-Спинози. Основные правовые системы современности. — М.: Международ. отношения, 1996. — С. 330.

адамдардың қоғамдық өмірінің барлық аспектілерін реттеуге бағытталған. Кең мағынада, «индуизм» ұғымы Индуизмді ұстанатын адамдарды ғана емес, сонымен бірге осы дінді ұстанбай, өз өмірінде Үнді заңын басшылыққа алуға келісетіндерді де қамтиды (алайда олар христиан, мұсылман, парсылар немесе яһудилер емес)¹³⁹.

Сонымен, кейбір ғалымдар қазіргі уақытта ескі үнді заңы неке мен ажырасуға, кәмелетке толмағандарды тәрбиелеу мен қамқоршылыққа, отбасылық мүлікті бөлуге, алимент төлеуге және мұрагерлікке қатысты мәселелерді шешуде әлі де қолданылатынын атап өтті. Үнді идеялары мемлекеттік жер иелену тұжырымдамасында да сақталған. Ескі үнді құқығының көптеген жойылған нормалары іс жүзінде бүгін де әдет-ғұрып, дәстүр ретінде, әсіресе ауылдық жерлерде қолданыла береді. Мысалы, әр түрлі касталардың мүшелері арасындағы неке өте сирек кездеседі, ал неке туралы мәселені болашақ ерлі-зайыптылар емес, олардың ата-аналары шешеді. Дәстүрлердің беделі өте жоғары болып қала береді, оны осы елдің қоғамының басым бөлігі мойындайды және құрметтейді.

Үнді әлеуметтанушысы Д.П. Мукерджидің пікірінше: «Егер дәстүрлер арасындағы шешілмеген қақтығыс болмаса, Үндістан Заңның дамуында әлдеқайда көп нәрсе істей алар еді. Олар халықты біріктіруде маңызды рөл атқарады, олар тәжірибені ұрпақтан-ұрпаққа жинақтау және беру функциясына ие. Олар идеологияның, мемлекеттік басқару жүйесінің, әлеуметтік құрылымның және мәдени өмірдің қалыптасуына әсер етеді»¹⁴⁰.

Ислам сияқты индуизм өзінің ізбасарларын әлемді белгілі бір көзқарастар арқылы түсінуге міндеттейді. Жоғарыда айтылғандай, бұл түсінік белгілі бір әлеуметтік құрылымды және ерекше өмір салтын білдіреді; осылайша, діни ережелер қоғамның басқа түрлерінде заңға жататын рөл атқарады. Сондықтан Үндістан тұрғындарының басым көпшілігі бұл ілімге адал болып қала береді^{136, 320}.

Әрине, қазіргі уақытта бұл құқықты ұлттық заңға ауыстыруға деген ұмтылыс бар, оны қолдану азаматтардың діни көзқарасына байланысты емес, сондықтан Үндістанның қолданыстағы құқығы «үнділік» («индийское») емес, «үндістік» («индусское») деп аталады деген қорытынды жасауға болады. Бірақ шетелдік зерттеушілер атап өткендей, заң шығарушы касталар режимін бір норма қабылдау арқылы жойып, әртүрлі

---

¹³⁹ Тихомиров Ю.А. Курс сравнительного правоведения / Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ. — М.: Норма, 1996. — 260 с.

¹⁴⁰ Индия 1980. Ежегодник. — М.: Главная редакция и 60 восточной литературы, издательство «Наука», 1982. — С. 235–250.

касталарға жататын адамдар арасындағы некеге тұруға рұқсат беріп, дәстүрлі касталар жиналыстарын ауыл жиналыстарымен алмастыра алады. Елдің дамуы үшін бұл қажет қызмет түрі және мақұлдауға лайық. Бірақ заң шығарушы діни нанымдармен байланысты ғасырлар бойы қалыптасқан әдеттер мен дүниетанымдарды бір күнде өзгерте алмайды.

Ауылдарда тұратын үндістердің 80 %-ы жаңа заңдарды мүлдем ұстанбайды, олар ата-бабалары өмір сүргендей өмір сүреді; оларды басқару және әділеттілік ресми органдардан басқа дәстүрлі және танымал институттар негізінде жүзеге асырылады.

Бұл туралы әйгілі Индира Ганди айтқандай, «Біз ежелгі мәдениеттің мұрагерлеріміз. Оның көптеген мұраттары мен құндылықтары мәңгілік. Бірақ олар біздің өмірімізге сәйкес келуі үшін біз оларды үнемі жаңартып отыруымыз керек және ғасырлар бойы жинақталған діни наным-сенімдер мен мағынасыз рәсімдердің мұраларынан тазартуымыз керек. Біз нені қалдыру керектігін және өлі жүктеме деген не екенін білуіміз керек»¹⁴⁰.

Осылайша, Үндістанның құқықтық жүйесі өзінің мәдениетін ескере отырып дамып, мәні мен тарихында ерекше болып табылады деген қорытынды жасауға болады. Әртүрлі заманауи ғалымдар оны қандай заңды отбасына жатқызса да, ол әлі күнге дейін ғасырлар бойғы тарих пен мәдениетке негізделген өзіне ғана тән белгілер мен ерекшеліктерге ие болады. Осыған байланысты біз Үндістанның құқықтық жүйесі туралы англо-саксондық және дәстүрлі діни құқықтық отбасына сілтеме жасамай, оның бірегейлігі мен оқшаулануын баса көрсете отырып, құқықтық және ғылыми әдебиеттерде неғұрлым орынды деп санаймыз.

Скандинавия елдерінің құқықтық жүйесі

Цвейгерт сияқты ғалым сегіз заңды шеңбердің жіктелуін ұсынады, ол Скандинавия елдерін «скандинавиялық құқықтық шеңберге» жатқызады¹⁴¹. Басқа ғалымдар Скандинавия мемлекеттерінің құқығын «Солтүстік құқық» деп атайды.

О.Ф. Скакун Скандинавия елдерінің құқықтық жүйелерін бір топқа біріктіру, ең алдымен, олардың генезисінің ортақтығымен байланысты екенін айтады, дегенмен географиялық тұрғыдан олар роман-герман отбасы елдеріне жақын, бірақ, бұл топ Рим құқығының терең әсеріне ұшыраған жоқ¹⁴². Скандинавия елдерінің көптеген заңгерлері құқықтық мәдениеттің даралығын баса көрсете отырып, өздерінің құқықтық жүйесін «Скандинавия заңы» деп атайды.

---

¹⁴¹ Цвайгерт К. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права. Т. 1. — М., 1998. — С. 300.

¹⁴² Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебн. — Харьков, 2000. — С. 69.

Скандинавия мемлекеттері заңнаманы біріздендірумен сипатталады. Мәселен, 1980 жылдан бастап Швеция, Дания, Норвегия аумағында «Вексель туралы» Кодекс (айналым құжаттары) күшіне енді, сауда белгілері, сауда тізілімдері туралы бірыңғай заңдар, теңіз құқығы туралы заңдар және т. б. қабылданды.

Скандинавия елдерінің қазіргі заманғы құқықтық жүйелерін талдау романо-германдық заңмен кейбір ортақтықты көрсетеді. Ең алдымен, бұл құқықтық реттеу көздерінің ұқсастығында көрінеді. Құқық роман-германдық құқықтық отбасы сияқты, құқықтың негізгі көзі болып табылады, ал соттар ресми түрде құқықтық нормалар жасай алмайды. Бұл айтылғанға қарағанда скандинавия елдері құқықтық жүйенің англосаксондық құқықтық жүйеден басты айырмашылығы заң шығарушы органына байланысты.

Романо-германдық құқықтық отбасы елдеріндегі сияқты заңға тәуелді нормативтік құқықтық актілер де маңызды. Құқық жүйесінің құрылымы романо-германдыққа ұқсас (институттарға бөлінеді).

Сонымен бірге Скандинавия елдеріндегі судья заңдар мен шарттардағы ережелерді түсіндіруде үлкен еркіндікке ие. Сонымен, Швецияда 1971 жылғы реформаға сәйкес Жоғарғы сот құқық қолдану қызметінің белгілі бір бағыттарын белгілеу тұрғысынан қызығушылық тудыратын істерді қарайды және бұл жағдай өз кезегінде дәстүрлі роман-германдық тұжырымдамаға қайшы келеді. Дания мен Норвегияда сот прецедентінің рөлі ерекше маңызды, өйткені азаматтық айналым саласындағы кейбір институттар заңды түрде реттелмеген. Сонымен қатар скандинавия елдері Германия мен Францияға ұқсас азаматтық құқықтың кодификациясын қабылдамады. Скандинавия елдерінің құқықтық жүйесінде құқық жеке және жария болып бөлінбейді, сондай-ақ салаларға бөлу жоқ. Мұндағы кодекстердің жалпы бөліктері жоқ, азаматтық және қылмыстық процесс бірдей ережелермен реттеледі. Бұл заңдардың жаңа кодификациясының болмауына байланысты.

Бұл мемлекеттердегі құқықтың көптеген көздері архаикалық. Мысалы, Данияда құқықтың негізгі көздерінің бірі 1683 жылы қабылданған, V Христиан королі кодексі. Кейіннен бұл Кодекс Норвегияда «Норвегия Заңы» (Nors Low) деген атпен қолданыла бастады. Швецияда 1734 жылғы «Швед мемлекетінің заңдар жинағы» (Sveriges ri Kes Lag) заң жинағы әлі де қолданылуда етуде¹⁴³.

Скандинавия елдеріндегі құқықтық жүйе дамуына Рим құқығы Франция мен Германияға қарағанда, маңызды рөл атқарған жоқ, өйткені Наполеон

---

¹⁴³ Комаров А.С. Источники права Швеции // Советское государство и право. — 1986. — № 6.

кодексіне немесе Германияның Азаматтық кодексіне ұқсас кодекстер болған жоқ. Скандинавия елдерінің әрқайсысында қоғамдық қатынастардың барлық түрлерін реттейтін бір ғана кодекс шығарылды: 1683 жылы Данияда, 1687 жылы Норвегияда, 1734 жылы Швеция мен Финляндияда.

Осылайша, Скандинавия елдерінің құқықтық жүйелері континенталды және жалпы құқыққа ұқсас белгілері бір, бірақ оларға ғана тән кейбір ерекшеліктерге ие деп қорытынды жасауға болады. Бұл туралы әйгілі неміс ғалымы Ф. Шмидт Еуропалық құқық скандинавиялықтарға қарағанда догматикалық, ал англо-саксондық заң, керісінше, прагматикалық болып табылатынын атап өтті¹⁴⁴.

---

¹⁴⁴ Решетников Ф.М. Правовые системы стран мира: Справочник. — М., 1993. — С. 117.

ҚҰҚЫҚТЫҚ НОРМАЛАРДЫ ТҮСІНДІРУ: ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ПРАКТИКА

1. *Нормативтік құқықтық актілерді түсіндіру: түсінігі, түрлері және әдістері*

В. Даль «түсіндіру» сөзінің мағынасы арқылы ойлау, сөйлесу, талқылау, бөлшектеу, кеңес беру, түсіндіру және т. б. сияқты терминдерді білдіреді¹⁴⁵.

С.И. Ожеговтың көзқарасы бойынша, түсіндіру дегеніміз — «бір нәрсенің түсіндірмесі бар мәлімдеме, ал түсіндіру дегеніміз — бір нәрсені түсіндіру, бір нәрсенің мағынасын анықтау; ол бір нәрсені түсінуге мәжбүр етеді және түсіндіреді»¹¹⁷.

Құқық нормаларын түсіндіру — бұл құқықтық нормаларды неғұрлым дұрыс қолдану мақсатында олардың мәні мен мазмұнын түсіну және түсіндіру жөніндегі зияткерлік-ерікті қызметі.

Үлкен заң энциклопедиясы құқық нормаларын түсіндіруді келесідей түсіндіреді.

Құқық нормаларын түсіндіру — мемлекеттік органдардың құқық нормаларының мазмұнын белгілеуге, олардағы заң шығарушының ерік-жігерін ашуға бағытталған қызметі.

Жаңа заңды талаптарды әзірлеу құқық нормаларын түсіндірместен бұрын мүмкін емес. Бұл соттар мен басқа да мемлекеттік органдардың құқықтық нормаларды іске асыруы кезінде сөзсіз қажет.

Мақсаты — заңды дұрыс және дәл түсіну, қолдану.

Құқық нормаларын түсіндіру қолданыстағы нормаларға түзетулер мен толықтырулар енгізбейді.

Ол:

- норманың мағынасын түсінуді және оны түсіндіруді;
- норманың мазмұнын түсіндіруді көздейді¹⁴⁶.

Түсіндіру мыналарды қамтиды:

- өзіңіз үшін құқықтық норманың мазмұнын түсіну. Ол субъектінің санасында жүретін ішкі ойлау процесі ретінде әрекет етеді және сыртқы көрінісі жоқ;

- құқықтық норманың мазмұны туралы бірдей түсінік қалыптастыру және барлық мүдделі тұлғаларға түсіндіру^{10, 209}.

Ол тек қолданыстағы түсіндіру нормаларын талдау, зерделеу керек, көбінесе түсіндіретін адамдардың құқықтық санасының деңгейіне; олардың

¹⁴⁵ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка в 4-х томах. — Т. 4. — М., 1980. — С. 411–412.

¹⁴⁶ Большая юридическая энциклопедия. — М., 2005. — С. 598.

кәсіби дайындығына, құзыреттілігіне, эрудициясына байланысты. Дәл сол заңды кім, қалай және қандай мақсатта түсіндіретініне байланысты әртүрлі түсіндіруге болады.

Түсіндіру құқық қолдану процесінің міндетті кезеңі болып табылады. Кез келген құқықтық норманы қолданбас бұрын оны жан-жақты түсіндіріп, ондағы заң шығарушының ерік-жігері дұрыс түсінілгеніне көз жеткізу керек, сонымен қатар уақыт, кеңістік және адамдар шеңберіндегі норманың әрекеттерін білу керек.

Түсіндіру құқық қорғау органдарының қызметкерлері үшін өте маңызды, олардың негізгі міндеті — құқық қолдану. Бірақ бұл қарапайым азаматтар үшін үлкен маңызға ие. Заңды білмеу, егер ол тиісті қоғамдық нысанда жария етілсе, жауапкершіліктен босатпайды. Құқықты білместік қана емес, оны дұрыс түсінбеуге де сілтеме жасауға болмайды.

Көбінесе заңды түсіндірудің және шешілуге жататын істің нақты жағдайларын зерттеудің бір-бірімен тығыз байланысы жеке құқықтық ережелер мен терминдердің мағынасын, олардың істердің жеке санатына қолданылуын толық түсінуге мүмкіндік береді. Мысалы, «жеке және ауыр отбасылық жағдайлардың жиынтығы», «дәлелді себептер», «ерекше зиянды

сипат», «үлкен өлшемдер» және т. б.

Түсіндіру қажеттілігі:

- *абстрактілік*, нормативтік жазылымдардың типі (яғни, ережелердің психикалық, теориялық құрылысы...). Басқаша айтқанда, құқық нормалары белгісіз адамдар мен жағдайларға қатысты қолданылады. Сонымен қатар құқық нормалары нақты жағдайда қолданылады, яғни құқық субъектілерінің нақты әрекеттерінде жүзеге асырылады. Сондықтан белгілі бір норманы жүзеге асыру кезінде абстрактілі түрде көрсетілген белгілі бір заңның мазмұнын нақтылау қажет болады. Басқаша айтқанда, заңның үстемдігі өмірдің белгілі бір саласындағы қоғамдық қатынастарды реттейді. Алайда бұл қатынастар барлық түрлерге тән жалпы белгілерге қарамастан, өте көп және бірқатар жеке белгілер мен ерекшеліктерге ие, бұл заңды қолдану кезінде сұрақтар туғызады.

- *құқықтың жүйелік қасиеттері*, әр ұйғарым басқа ұйғарыммен, көптеген функционалды қасиеттермен байланысты болған кезде (мысалы, ұғымдар мен терминдерді түсіндіретін басқа нормаларсыз бір норманың мағынасын түсіну мүмкін емес). Басқаша айтқанда, заң нормалары қоғамдық қатынастарды белгілі бір жиынтықта реттейді, олардың арасында мамандандырудан туындайтын белгілі бір байланыстар бар. Осыған байланысты көбінесе белгілі бір заңның мазмұны басқа нормаларға байланысты болады. Соңғысы, өз кезегінде, түсіндірілген заңның мазмұнын кеңейте немесе

тарылта алады. Сондықтан заң нормаларының функционалды байланыстарын елемеу түсіндірілген нормалардың мазмұнын дұрыс түсінбеуге әкеп соғуы мүмкін. Түсіндіруді қажет ететін себептердің бірі — заң шығарушының ерік-жігерінің жетілдірілмегендігі. Құқықтық техниканың құралдары әрқашан оның идеясын жеткілікті түрде жеткізе бермейді. Құқықтық актілердің тұжырымдамасы кейде түсініксіз болады. Сондықтан оларды дұрыс түсіндіру қажет;

- құқықтық ойды ауызша-логикалық түрде ұсыну, өзіндік терминологияны қолдану; заңдарды түсіндіру өнері Е.В. Васковскийдің пікірінше, адамның сөйлеуін түсіну қабілетімен байланысты деген. Заңдарды түсіндіру кезінде кез келген әдеби шығарманы түсіну үшін қажетті ережелер сақталуы керек. Заңның кез келген нормасы, жоғарыда айтылғандай, заң шығарушының белгілі бір идеясын білдіреді. Кез келген ой сөздер мен тіркестер түрінде қалыптасады, бекітіледі және беріледі. Ойларды қалыптастыру, бекіту және беру тілдің көмегімен жүзеге асырылады. Құқық нормаларын білдіру үшін әртүрлі сөздер, сөз тіркестері және сөйлем түрлері қолданылады. Сонымен бірге «логикалық формалар грамматикалық формалармен бірдей емес, логика грамматикамен біріктірілмейді». Осыған байланысты өз тілін білетін адам осы немесе басқа сөздің қалай қолданылатынын білуі мүмкін, бірақ ол бұл сөздің барлық мүмкін жағдайларда қалай қолданылатынын білмеуі мүмкін. Сонымен, олар сөз бен тұжырымдаманың бірлігімен сәйкес келмеуі мүмкін. Атап айтқанда, кейбір ұғымдарды тек сөздер тобымен білдіруге болады, мысалы: «қылмыстық істегі азаматтық іс», «ескіру мерзімі», «орындалу мерзімі» және т. б. кейде сөздің мағынасы қазірдің өзінде тұжырымдамаға айналады. Егер күнделікті өмірде бұл адамдардың қарым-қатынасына кедергі жасамаса, онда нормативтік-құқықтық актіні дұрыс түсіну үшін сөздің күнделікті мағынасын білу жеткіліксіз. Басқа жағдайларда, бір сөз немесе сөздер тобы мүлдем басқа ұғымдарды білдіруі мүмкін. Сонымен, «қабілетсіз», «өсиеттен бас тарту» терминдерінің заңды мағынасы олардың күнделікті түсінуіне ешқандай қатысы жоқ.

- *заң шығарушы органдардың қызметіндегі қателер*³. Бұл жеке тұлғаның мемлекет қорғайтын құқықтарын, бостандықтарын мен мүдделерін жүзеге асыруға кедергі жасайтын оның субъектілерінің ар-ождан адасуынан туындайтын құқық шығармашылық қызметінің теріс нәтижесі.

Түсіндіру объектісі белгілі бір қатынастарды реттеуге мемлекеттің еркін білдіретін құқықтық акт — құжат мәтіні. Сонымен бірге түсіндіру процесінде заң шығарушы органның еркі ғана белгіленіп қоймайды, сонымен бірге құқықтың терең қасиеттері, түсіндірілетін нормалардың әлеуметтік бағытын және олардың негізгі мақсаттарын айқындайтын оның принцип-

тері белгіленеді. Түсіндіру белгілі бір іс бойынша заң нұсқаулығында мағынаны, пайда табуды білдіреді³.

Құқықтық қызметтің ерекше түрі ретінде түсіндіру екі кезенді қамтиды:

1. Занды нұсқаманың мағынасын нақтылау (өзіңіз үшін);
2. Норманың мағыналық мазмұнын нақтылау (басқалар үшін)

Түсіндіруші субъект алдымен өзі үшін құқықтық норманың мазмұны мен мәнін түсінеді, өзінің қалай әрекет ететінін шешеді, содан кейін сол түсінік пен қолдануды орнату үшін барлық мүдделі тұлғаларға құқықтық реттеудің мәні мен мазмұнын түсіндіреді. Оның негізінде түсіндірудің бірінші түрі когнитивтік, екіншісі құқық қолдану.

Нақтылау — нормативтік құқықтық актілердегі терминдер мен сөз тіркестерінің мағынасын анықтау арқылы құқықтық мемлекеттің мазмұнын белгілеуге бағытталған ішкі ойлау процесі. Бұл ойлау процесі аудармашының өз санасынан шықпайды, ол ешқандай сыртқы өрнекті қабылдамайды, ешбір әрекетте бекітілмейді. Бұл процесс заңды процессуалдық әрекет болып табылмайды. Мұндай түсіндірмені шенеунік ғана емес, қарапайым азамат та бере алады. Басқалар үшін бұл міндетті емес. Интерпретациялық нақтылау құқық нормасын түсіндірудің когнитивтік сипатын сипаттайды. Түсіндіру шығармашылық сипатқа ие және ол неғұрлым табысты болса, түсіндіруді жүзеге асыратын субъектілердің құқықтық мәдениеті соғұрлым жоғары болады.

Түсіндірудің екінші жағы — құқық нормаларының мазмұнын түсіндіру, оның барысында тек ойлау процесі ғана емес, сонымен қатар арнайы актілерде сырттай бейнеленетін нақты заңды іс-әрекет жүзеге асырылады, олар актілер деп аталады. Түсіндіру пайымдаулар, түсініктер, қорытындылар түрінде пайда болады. Оның мақсаты — құқық нормасының мәнін ашу және түсіндірілетін норманың ол әзірленген барлық жағдайларда дұрыс біркелкі орындалуын қамтамасыз ету, оны қолданудағы түсініксіз және ықтимал қателерді жою.

Құқықты қолдану кезінде құқықтық нормаларды қолданатын адам немесе орган олардың мәнін түсінуі және ресми органдардың берген түсініктемелерімен танысуы керек, түсіну құқығы туралы ғылым оның мәнін толық түсіндіруді мақсат етеді. Барлық нормативтік актілер нақтылауға жатады, тек тәжірибеде күмән немесе келіспеушіліктер туындайтындары ғана нақтылануға жатады. Түсіндірмеден кейін түсіндіру міндетті емес, көп жағдайда дұрыс орындау үшін заңның мәнін түсіну ғана жеткілікті.

- Түсіндіру — түсіндірмені әртүрлі құқық субъектілері бере алады;
- биліктің жоғары өкілді органдары;
- құқық қорғау органдары;

- қоғамдық бірлестіктер;
- лауазымды тұлғалар;
- ғылыми мекемелер;
- ғалымдар;
- жеке тұлғалар.

Осыған байланысты түсіндіру актілерінің заңды күші мен практикалық маңызы туралы сұрақ туындайды.

Теориялық тұрғыдан субъект бойынша құқықты түсіндірудің келесі түрлері бөлінеді:

1) ресми аударма. Оны уәкілетті орган жүзеге асырады және ол жіберілген субъектілер үшін міндетті болып табылатын арнайы нормативтік актіде орын алады.

Өз кезегінде, ресми түсіндіру:

а) нормативтік аударма, мемлекеттік органның арнайы актісінде белгілі бір құқық нормаларын қалай дұрыс қолдану керектігін түсіндіреді. Мысалы, Қазақстан Республикасы Конституциялық кеңесінің нормативтік қаулыларында Қазақстан Республикасы Конституциясының нормаларын қалай дұрыс түсініп, қолдану керектігі түсіндірілсе, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының нормативтік қаулыларында Қазақстан Республикасы Конституциясының нормаларын дұрыс түсіну және қолдану жолдары түсіндіріледі. Соттарға, прокурорларға, тергеушілерге және басқа да құқық қорғау органдарының қызметкерлеріне Қазақстан Республикасының қылмыстық, қылмыстық-процестік, әкімшілік және өзге де заңнамаларының нормаларын қалай дұрыс түсіну және қолдану керектігі түсіндіріледі.

Құқықтық актілердің нормативтік түсіндірмесі заң тәжірибесін кеңінен зерделеу және жалпылау негізінде беріледі. Ол бір іске «байланбайды». Ол жалпы түрде, іс жүзінде жаңа норма түрінде берілген. Нормативтік нақтылаудың субъектісі өз сеніміне сүйене отырып, қалыптасқан пікірлер мен қалыптасқан тәжірибені ескере отырып, келешекте түсіндірілетін норманы біркелкі түсінуді және қолдануды қамтамасыз етуді көздейді. Нормативтік түсіндірудің қажеттілігі түсіндірілетін актілердің түсініксіз, жеткіліксіз түсінікті тұжырымдар түріндегі құқық шығармашылық қателері болған, құқық қорғау органдары әртүрлі түсініп алған және қолданатын жағдайларда туындайды. Сонымен бірге нормативтік түсіндіру актілерінде нормативтік құқықтық актінің қасиеттері болмайды. Ол тек түсіндірілетін актінің нақты мәні мен көлемін, құқықты қолдану шарттарын және құқық субъектілерінің міндеттерін белгілейді. Нормативтік түсініктемелердің дербес мағынасы жоқ. Оны жою үшін арнайы шешімдер қажет емес. Түсіндірілген көшпелі құқықтық актілердің күші жойылды деп ресми танылған кезден бастап олар күшін жояды.

б) Кездейсоқ, яғни жеке жағдайлар үшін^{10,210}. Мысалы, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының нормативтік қаулысындағы қылмыстық іс жүргізу заңнамасының нормаларын түсіндіруі.

1) Бейресми түсіндіруді ресми мәртебесі жоқ субъектілер береді. Ол заңды түрде міндетті емес. Бейресми түсіндіру актілері заңды фактілердің қатарына жатпайды, өйткені қызметі ресми, мемлекеттік емес субъектілерден келеді. Бұл түсіндіру ауызша да, жазбаша да болуы мүмкін. Оның маңызды ерекшелігі — билікпен, мәжбүрлеумен, айғақпен байланысты емес. Мұнда кез келген санкциялар алынып тасталды мыналар болуы мүмкін:

а) кәдімгі, яғни белгілі бір өмірлік тәжірибесі бар кез келген азаматтар. Бұл құқықты түсінудің күнделікті деңгейі, оны қарапайым азаматтардың түсіндіруі. Бұл түсіндіру халықтың негізгі бөлігінің құқықтық санасын көрсетеді. Әдетте, бұл үстірт және дұрыс емес пайымдауларды білдірумен бірге жүреді, бірақ құқықтық білімі жоқ адамдар сұрақтарды дұрыс қою және оларды шешу тәсілдерін табу қабілетін де көрсетеді.

б) Кәсіби. Бұл заңгерлердің заң нормаларын түсіндіруі (адвокаттың, тергеушінің, прокурордың және т. б. түсіндіруі), бірақ оның да заңды мәні жоқ. Бұл интерпретация ауызша да (кеңес, нақты сұрақтарға жауап түрінде) және жазбаша (анықтама, қорытынды, баспасөзде сөйлеу түрінде) болуы мүмкін. Түсіндірудің бұл түрі құқықтық норманың мәні мен мазмұнын түсіндірудің тереңдігімен, ғылыми сипатымен емес, кәсіби негізімен ерекшеленеді.

в) Ғылыми (ілімдік). Құқықтық нормаларды заңгер ғалымдардың (теоретиктердің) түсіндіруі. Құқықты жүзеге асыруға барынша әсер етеді. Оның құндылығы дәлелде, негізділігінде. Мысалы, ағымдағы кодекстерге мерзімді түрде жарияланған пікірлер. Мысалы, Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігі Қарағанды академиясының Қылмыстық құқық кафедрасының ұжымы дайындаған Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексіне түсініктеме.

Бұл пікірлерде, сондай-ақ әртүрлі мақалаларда, баяндамаларда, монографияларда мамандар тиісті ережелерді, нормаларды, мақалаларды түсіндіреді. Ғалымдардың пікірлері лауазымды адамдар мен органдар үшін міндетті емес, соған қарамастан олардың пікірлері мен ұсыныстары құқық қолдану тәжірибесінде елеулі көмек көрсете алады және ықпал етеді. Ғалымның беделі жоғары болған сайын оның пікірі де жоғары болады.

Түсіндіру әдісі — бұл құқық нормасының мәні мен мазмұнын және ондағы заң шығарушының еркін түсінуге мүмкіндік беретін әдістер мен құралдардың жиынтығы²¹.

Теориялық тұрғыдан түсіндірудің бірнеше жолы бар^{3, 211}.

Грамматикалық (филологиялық, лингвистикалық), грамматика ережелерін қолдана отырып, заңды рецепттің мағынасын анықтауға мүмкіндік береді (әр тыныс белгілері, одақ және мәтінді құрудың басқа орфографиялық және синтаксистік ерекшеліктері өте маңызды). Мысалы, «Орындау, кешіре алмайсың немесе орындай алмайсың, кешіре аласың» деген сөйлемдегі үтір туралы. Сөйлемнің мағыналық мазмұны тыныс белгілерінің қолданылуына байланысты, т. б. Мысалы, «Және ол үйдің иесі» тіркесі басқа иелеріне рұқсат етсе, «және ол үйдің иесі» өрнегі тек ол үйдің иесі екенін білдіретін императивті сөйлемді қамтиды.

Заң ғылымы грамматикалық түсіндірудің бірқатар ережелерін әзірледі:

1. Заңның сөздері мен сөз тіркестеріне, егер оларды әртүрлі түсіндіруге негіз болмаса, тиісті әдеби тілдегі мағынасы берілуі керек;

2. Нормативтік актіде ұғымға анықтама берілсе, күнделікті тілдегі мағынасына қарамастан, оны дәл осы мағынада түсіну керек;

3. Құқықтың бір саласы үшін заң шығарушы орган белгілеген терминнің мағынасын жеткілікті негізсіз басқа салаларға таратуға болмайды;

4. Терминнің мағынасы заңда анықталмаса, онда оның заң ғылымы мен практикасында қандай мағынада қолданылатыны берілуі керек;

5. Егер осы актіден өзгеше туындамаса, бір актінің шеңберіндегі бірдей тұжырымдарға әртүрлі мағына беруге болмайды;

6. Жеткілікті негізсіз әртүрлі терминдерге бір мағынаны бекіту мүмкін емес;

7. Заңның кейбір сөздерін артық деп түсіндіруге жол берілмейді. Грамматикалық әдіс басқалардың алдында тұрады және олардың нәтижелерін негізінен алдын ала анықтайды. Дегенмен, олардың бірде-бір техникасы оқшауланғанда басқалармен байланыссыз мүмкін емес екенін есте ұстаған жөн.

Логикалық формальды логиканың заңдары мен ережелерін тікелей қолдануға негізделген (норманың құрылымдық элементтері, мүмкін болатын логикалық қайшылықтар, бір-бірін жоққа шығаратын пайымдаулар және т. б. арасында логикалық байланыс орнатылады). Мысалы, кісі өлтіру — адамды заңсыз өлтіру (түсіндірудің логикалық тәсілі).

Бұл әдіс, әсіресе басқа әдістерден тәуелсіз қолданылады.

- мұнда заңның жеке ережелерінің логикалық нормалармен логикалық байланысы зерттеледі. Ең алдымен норманың ішкі (логикалық) құрылымы, оның үш элементінің — гипотеза, диспозиция және санкциялардың өзара байланысы нақтыланады;

- мүмкін болатын логикалық қайшылықтар бір мәлімдеме басқаларды алып тастағанда жойылады;

- түсіндірілетін ереженің аллегориялары, астарлы мағынасы, рухы мен әрпінің арақатынасы талданып, бағаланады.

Логикалық түсіндіру заң шығарушының заң мәтінінде нені білдіргісі келгенін, бірақ білдірмегенін ашу үшін формальды логика ережелерін қолдануға бағытталған. Ол үшін интерпретатор субъекті логика заңдылықтарын, логикалық түрлендіру, қосалқы нормаларды шығару, ұғымдардан қорытынды жасау, абсурдтық нүктеге жеткізу сияқты логикалық әдістерді білуі керек.

Құқықтық нормалардың логикалық құрылымы заң шығару техникасының ерекшеліктерін көрсетеді. Құқық қорғау органының қызметкері заңды қолдану процесінде психикалық қайта құруды жүзеге асыруы қажет. Бұл қажеттілікті құқықтық нормалардың ішкі құрылымы жүзеге асырады, кейде ол нормативтік актінің бабында көрсетілген сыртқы нормамен сәйкес келмейді.

Құқықтық норманың құрылымдық элементтері нормативтік актінің басқа баптарында немесе өзге де нормативтік актілерде тұспалдануы немесе көрсетілуі мүмкін. Мысалы, Қылмыстық кодекстің баптарының көпшілігі гипотеза мен санкция, диспозиция болатындай құрылымдалған, ол жанама түрде айтылады және келесі сөздермен көрсетілуі керек: «Жасауға тыйым салынады. ... Жол қозғалысы ережелерін бұзғаны үшін жауапкершілікті көздейтін баптар басқа нормативтік актіде диспозицияны қамтиды.

Ал, формальды логиканың кейбір ережелерін қолдану түсіндірілетін норманың басқа нормалармен, оның мақсаты мен мақсаттарымен, берілген тарихи жағдайларда әлеуметтік-саяси мазмұнымен барлық байланыстарын белгілей алмайды. Сондықтан құқық нормаларының мазмұнын түсіну үшін формальды логика ережелерімен қатар диалектикалық логика заңдары қолданылады.

Жүйелі түсіндірілетін құқықтық нұсқаманың мәтінін басқа нормативтік құқықтық актілер түрлерінің, құқық институттары мен салаларының мазмұнымен салыстырудан тұрады. Яғни құқықтық нормалардың мазмұнын олардың өзара әрекеттесуінде, өзара байланысында түсіну, құқық нормаларының арасындағы коллизия мен қайшылықтарды жою. Жүйелі түсіндірме кезінде түсіндірілетін құқық нормасы бір нормативтік актіде (тіпті сол бапта) де, басқа нормативтік актілерде де кездесетін басқа нормалармен салыстырылады. Құқық қолдану процесінде нормативтік актінің жалпы және ерекше бөліктерінің нормалары арасындағы байланыс туралы үнемі есте ұстау керек (бұл тек кодификацияланған актілерге ғана қатысты емес, мұнда көрсетілген екі бөлімге нақты бөлу бар-дерлік әрбір нормативтік актінің кейбір жалпы ережелері бар), құқықтың жалпы және арнайы норма-

ларымен байланысы туралы, сілтеме жасайтын құқықтық нормалардың болуы туралы.

Шектеулі интерпретация — бұл норманың мәтіндік көрінісі мен оның мағынасы арасындағы сәйкессіздік, норманың әсерлі мазмұны оның сөзбе-сөз формуласы болып шыққан кезде. Құқықтық мемлекеттің мағынасы оның сөздік көрінісінен тар, мысалы, өнердің 2-бөлігі. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексінің 6-бабында былай делінген: «Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарында белгіленген дипломатиялық немесе өзге де артықшылықтар мен иммунитеттерге ие адамдарға қатысты немесе олардың қатысуымен жүзеге асырылатын қылмыстық сот ісін жүргізудің ерекшеліктері. Қазақстан Республикасы Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 57-тарауына сәйкес айқындалады». Бұл ретте «ҚП 57-тарауына сәйкес айқындалады» деген сөйлемде тарылу, сарқылу, сәйкестендіру бар.

2. Нормативтік құқықтық актіні ресми түсіндіру актілері

Құқықтық нормаларды ресми түсіндіру процесінде ресми түсіндіру актілері әзірленеді және қабылданады. Олардың басым көпшілігінде олар құқықтық құжаттар түрінде жарияланады. Бұл барлық құқықтық актілер сияқты мемлекеттік міндеттілігімен, иерархиялық құрылымымен, құқықтық салдарлардың туындауымен, қабылдаудың процессуалдық сипатымен және орындалуын мемлекеттік қолдауымен сипатталатын құқықтық актілердің ерекше түрі.

Бұл актілердің ерекшелігі, ең алдымен, олардың мазмұнының қосалқы сипатынан көрінеді. Олар жаңа құқықтық нормаларды жасамайды. Олардың құндылығы қолданыстағы заңды барынша дұрыс және тиімді жүзеге асыру үшін оны логикалық өңдеумен, нақтылаумен және түсіндірумен шектеледі.

Сонымен, құқықты түсіндіру актісі — бұл құқықтық нормалардың мағынасын түсіндіруді қамтитын осындай құқықтық акт¹⁰.

Заңды түсіндіру актілерінің ерекшеліктері:

- 1) олар құқықтық нормалардың мәнін түсіндіруді білдіреді;
- 2) нақтылаушы және нормативтік емес нұсқамалардан тұрады;
- 3) дербес мағынасы жоқ және олар түсіндіретін нормалармен бірге әрекет етеді;
- 4) құқықтың нысаны және қайнар көзі болып табылмайды.

Құқықты түсіндіру актілерінің түрлері:

- 1) мазмұндық белгілеріне қарай: нормативтік түсіндіру актілері және кездейсоқ түсіндіру актілері. Тәжірибеде нормативтік түсіндіру актілері

әртүрлі қаулыларда, бұйрықтарда, нұсқауларда, бұйрықтарда, нұсқаулық-әдістемелік хаттарда көрсетіледі. Олар «Қазақстан Республикасы Конституциялық кеңесінің Жаршысы», «Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының Жаршысы» т. б. Мысалы, Жоғарғы Соттың «Кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстар туралы істер бойынша сот тәжірибесі туралы» № 6 нормативтік қаулысында кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтары туралы істер бойынша қылмыстық - процестік кодексінің нормаларын қолдану тәртібі нақтыланған.

Кездейсоқ түсіндіру актілері, әдетте, тиісті құқық қолдану актінің құрамдас элементі, оның дәлелді бөлігі болып табылады. Олар нақты іске қатысты, мысалы, нақты азаматтық іс бойынша қадағалау сатысындағы соттың ұйғарымында қолданылады. Кездейсоқ әрекеттер нақты жағдайға байланысты және нақты тұлғаларға қатысты; осы тұрғыдан алғанда, оларды жеке деп атауға болады. Мұндай актілер соттар мен әкімшілік органдардың нақты істер бойынша түсініктемелері болып табылады.

Құқық теориясында нормативтік түсіндіру актілері құқықтық ережелер, кездейсоқ түсіндіру актілері — түсіндіру прецеденті ретінде қарастырылады. Нормативтік құқықтық актілер нақтылау сипатында, түсіндіру прецеденттері ұқсас жағдайларды нақтылау үшін үлгі болып табылады.

2) Сыртқы нысанда — жазбаша (белгілі бір құрылымы мен реквизиттері бар) және ауызша (мысалы, заң бөлімі қызметкерінің, заңгердің, заңгер ғалымның және т. б. түсініктемелері) түсіндірме актілері. Мемлекеттік органдардың түрлері бойынша түсіндірме актілерін келесідей жіктеуге болады:

- заң шығарушы (өкілді) органдардың актілері;
- атқарушы органдардың актілері;
- прокуратура органдарының актілері;
- және т. б.

3) Түсіндірілетін норманың құрылымдық элементтері бойынша гипотезаны түсіндіру актілері; диспозицияны түсіндіру актілері; санкцияны түсіндіру актілері; күрделі түсіндіру актілері.

4) Түсіндіру субъектілері бойынша өкілді органдардың түсіндіру актілері, атқарушы органдардың түсіндіру актілері, соттың, прокуратураның түсіндіру актілері және т. б.

5) Құқықтық реттеу пәні бойынша қылмыстық құқықты түсіндіру актілері, әкімшілік, азаматтық және т. б.

- 6) Табиғаты бойынша материалдық және процессуалдық және т. б.

ЗАҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ ЗАҢ ШЫҒАРУ ПРОЦЕСІНІҢ КЕЗЕҢДЕРІ

1. Құқық шығармашылығының түсінігі, түрлері және негізгі принциптері

Құқықтық нормаларды қабылдау, өзгерту және жою жөніндегі құзырлы (мемлекеттік) органдардың қызметі заң шығармашылығы екенін мойындау керек.

А.С. Ибраева заң ғылымында заң шығару екі аспектіде түсінілетініне назар аударады:

Тар мағынада заң шығармашылығы құзырлы органдардың құқықтық нормаларды жасау процесі ретінде тікелей түсініледі.

Keң мағынада заң шығармашылығы — бұл заң шығару тұжырымдамасы пайда болған сәттен басталып, құқықтық норманы іс жүзінде жүзеге асыруға дейінгі (дайындау, қабылдау, жариялау, т. б.)^{9, 98}.

Осылайша, заң шығармашылығының мақсаттары заңнаманы негіздеу, жетілдіру, жаңарту және өзгерту болып табылады²⁷.

Құқық шығармашылығының нәтижелері құқық нормалары ресми құжаттарда — нормативтік құқықтық актілерде бекітіледі.

Дж. Веллард атап өткендей, «Вавилон өзінің гүлденуі үшін соғыстарға емес, бейбіт жетістіктерге қарыздар. Хаммурапи — жауынгер Афины Солонының қасында тұруға лайықты Ежелгі әлемнің ұлы заң шығарушыларының бірі болып шықты. Белгілі бір мағынада адамдар арасындағы қарым-қатынасты реттейтін мінез-құлық кодексі шамамен бес жүз жылдан кейін қалыптасқан Мұса заңы сияқты өркениетті қоғам құру жолындағы маңызды қадам болды»¹⁴⁷.

Заң шығару келесі функцияларды орындайды:

- нормативтік материалды жаңарту;
- заңдағы кемшіліктерді жою;
- нормативтік құқықтық актілерді ретке келтіру, жүйелеу^{6, 107}.

Ғылымда заң шығармашылығының мынадай жіктелімі (түрлері) жалпы танылған:

Пәндерге байланысты:

- Референдум өткізу процесінде халықтың тікелей заң шығармашылығы — мемлекеттік және қоғам өмірінің аса маңызды мәселелері бойынша жалпыхалықтық дауыс беру «Республикалық референдум туралы» Қазақстан Республикасының (2 қарашадағы Конституциялық заңының 5-

¹⁴⁷ Веллард, Дж. Вавилон. Расцвет и гибель города Чудес. — С. 148.

бабына сәйкес), 1995 ж. № 2592 Республикалық референдумға қатысу құқығына шығу тегіне, әлеуметтік, мүлкітік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасы, наным-сенімі, тұрғылықты жері немесе кез келген басқа мән-жайлар бойынша он сегіз жасқа толған республика азаматтары ие. Республиканың басқа азаматтарының референдумға қатысу құқықтарын кез келген тікелей немесе жанама шектеуге жол берілмейді және заң бойынша жазаланады.

- уәкілетті мемлекеттік органдардың тікелей құқықтық қызметі (Парламент заңдар қабылдайды, Үкімет заңға тәуелді актілер шығарады);

- мемлекеттік органдардың өздеріне тәуелсіз әдет-ғұрып нысанында әзірлеген немесе үкіметтік емес ұйымдар әзірлеген нормаларға рұқсат беруі (мысалы, Наурыз мейрамы қазіргі уақытта мемлекеттік мереке болып табылады, ал бұрын Кеңес дәуірінде ол бейресми түрде тойланатын);

- жекелеген лауазымды тұлғалардың заң шығарушылық қызметі (мысалы, Президент Жарлығы, Министрдің бұйрығы және т. б.);

- жергілікті өзін-өзі басқару және мемлекеттік органдардың заң шығаруы (әкімнің шешімі, мәслихаттың шешімі және т. б.);

- жергілікті заң шығару (мысалы, кәсіпорындарда, мекемелерде, кәсіп-одақтарда). Ол үкіметтік емес болуы мүмкін¹⁴⁷.

Маңыздылығына қарай заң шығару мынадай түрлерге бөлінеді:

- **Заң шығармашылығы** бұл ұғым (заң шығармашылық) барлығының емес, тек белгілі бір мемлекеттің (Парламенттің) жоғары заң шығарушы органдарының заң шығару қызметін қамтиды. Тиісінше, заң шығару нормативтік құқықтық актілердің бүкіл жүйесін тудырмайды, тек олардың заңдар болып табылатындарын ғана тудырады. Заң шығару біртұтас және бір бөлік ретінде байланысты²¹.

- **Өкілетті заң шығармашылығы** (Қазақстан Республикасында 2017 жылға дейін Парламент әрбір палатаның жалпы санының үштен екісінің дауысымен Президентке бір жыл мерзімге заң шығару өкілеттігін бере алады)¹⁴⁸.

- **Ведомстволық бағынысты заң шығармашылығы** жоғары өкілді органдарға (парламентке) жатпайтын органдардың — президенттің, үкіметтің, ведомстволардың, мемлекеттік комитеттердің, жергілікті мемлекеттік органдардың заң шығаруы.

---

¹⁴⁸ В 2017 году исключен пункт 2 статьи 45 и подпункт 3 статьи 53 Конституции Республики Казахстан. Согласно новой редакции пункта 1 статьи 49 Конституции Республики Казахстан, Парламент является высшим представительным органом Республики, осуществляющим законодательную власть.

Англосаксондық құқықтық отбасы елдерінде, мысалы, Ұлыбританияда сот билігінің заң шығарушылық қызметі, прецеденттерді (құқықтану) жасайды¹⁴⁸.

Құқық шығармашылығының принциптері^{6, 107}:

- Демократия. Бұл принцип құқық нормаларында халықтың еркін білдіруін болжайды. Ал бұл құқық нормалары қоғамдық пікірді есепке алу, тиісті құқықтық актілер жобаларын алдын ала талқылау нәтижесінде жасалуы тиіс дегенді білдіреді.

- Кәсібилік заң шығару үдерісін басым көпшілігінде кәсіпқойлар (ең алдымен заңгерлер) жүзеге асыратынын білдіреді. Бұл құқық нормаларының қоғамдық қатынастардың көпшілігіне қатыстылығына байланысты, сондықтан олардың сапасы ең жоғары деңгейге сәйкес болуы керек.

- Ғылыми сипат құқықтық актілердің қоғамдық қатынастардың тиісті саласындағы ғылыми зерттеулердің нәтижелері негізінде жасалуын білдіреді. Атап айтқанда, келешек нормативтік-құқықтық актілердің мазмұнының әртүрлі мәселелері бойынша тұрғындардың, сарапшылардың сауалнамасы қолданылады.

Бұл принципті сақтау үшін елдегі әлеуметтік-экономикалық жағдайды, саяси жағдайды, қоғам өмірінің жекелеген салаларын құқықтық реттеу қажеттіліктерін және т. б. жан-жақты талданған заң жобасы дайындалуы керек²¹.

- Құқық қолдану тәжірибесімен байланысы. Құқықтың жаңа нормаларын қабылдау қажеттілігі тәжірибенің қажеттілігінен, заңдағы олқылықтар мен қайшылықтарды анықтауда, ескірген және тиімсіз нормалар болған жағдайда туындауы керек.

2. Заң шығару процесінің кезеңдері

Конституциялық заңда заң шығару процесінің төрт кезеңі жалпыға бірдей танылған:

- Заң шығару бастамасы (заң жобасын енгізу);
- заң жобасын талқылау;
- заң қабылдау;
- жариялау (заңға президенттің қол қоюы) және заңды жариялау.

Бұл процесің ерекшеліктерін шет елдер мысалында қарастырайық.

Франция. Францияда заң шығару бастамасы тек Премьер-Министр мен Парламент депутаттарына тиесілі. Француз Республикасының конститу-

циялық құқықтық жүйесінде заң шығару бастамасы қабылданғаннан кейін заңға айналатын актіні енгізу құқығын білдіреді¹⁴⁹.

Президенттің ресми түрде заң шығаруға бастамашылық жасауға құқығы жоқ. Өз кезегінде Премьер-Министр заң жобаларын, ал парламентшілер ұсыныстарын енгізеді. Заң жобаларын алдымен Мемлекеттік кеңес қарайды, ол бұл жағдайда Үкімет жанындағы консультативтік-кеңесші орган ретінде әрекет етеді, содан кейін Министрлер Кеңесінде талқыланады, содан кейін палаталардың бірінің бюросының қарауына жіберіледі. Заң ұсыныстары тиісті парламентарийлер мүшелері болып табылатын палатаның бюросына енгізіледі. Палаталардың регламентіне сәйкес Үкімет өз заң жобасын Парламент түпкілікті қабылдағанға дейін кез келген уақытта кері қайтарып ала алады, ал заң жобасын бірінші оқылымда қабылданғанға дейін ғана парламентарий кері қайтарып ала алады. Палата қабылдамаған заң ұсыныстары бір жылдан кешіктірілмей қайта енгізілуі мүмкін. Палата өзінің ашық отырысына заң жобасының немесе заң ұсынысының енгізілгені туралы хабардар етіледі. Олар арнайы немесе тұрақты комиссияға беріледі¹⁵⁰.

Француз үкіметі заң жобалары түрінде Парламентке заң шығару бастамаларын ұсынуға құқылы, оларды заң шығару ұсынысы түрінде енгізетін және екі шартпен шектелетін депутаттардан айырмашылығы:

- біріншіден, бұл ұсыныс Франция парламентінің құзыретіне жататын кейбір сұрақтарға жауап беруі керек;
- екіншіден, мемлекеттік ресурстардың азды-көпті бөлігін өзгертуге әсер етпеуі керек¹⁵¹.

Заңнамалық ұсыныс дегеніміз заң шығарушы орган қабылдауға ұсынған заң мәтіні бар құжатты, ал заң шығару ұсынысы болашақ заңның идеясын, тұжырымдамасын білдіретінін түсіндірейік.

Дегенмен, Францияда қабылданған заңнамалық бастамалар мен заңдардың көпшілігі үкіметтен шыққан¹⁵². Яғни Қ.Қ. Ивановтың айтуынша, француз үкіметі саяси жүйенің «қозғалтқышы» ретінде әрекет етеді, ал заң жобаларының өзі қоғамға әсер етудің ең ықтимал және сенімді құралына айналуға. Француз Республикасы Парламентінің сипатты ерекшелігі заң жобалары да мамандандырылған комиссияға (арнайы немесе тұрақты)

¹⁴⁹ Duhamel O., Meny Y. Dictionnaire constitutionnel. — P.: Presses Universitaires de France, 1992. P. 509.

¹⁵⁰ <http://lektsii.net/1-80727.html>

¹⁵¹ Иванов К.К. Особенности законотворческого процесса в зарубежных странах (на примере Франции) // Молодой ученый. — 2012. — № 3. — С. 291–294.

¹⁵² Ардан Филипп. Франция: государственная система: Пер. с франц. — М.: Юрид. Лит., 1994. — С. 115.

жіберіледі, ол талқылау нәтижелері бойынша келіп түскен заң жобасы немесе ұсыныс бойынша өз қорытындысын жасайды және келіп түскен жобаны да ескертпелерді ескере отырып түзетеді¹⁵¹.

Бірінші оқылымда комиссияның баяндамасы бойынша жалпы талқылау, бап бойынша талқылау және жалпы дауыс беру өткізіледі, содан кейін бірінші оқылымда мақұлданған акт басқа палатаға беріледі. Бап бойынша талқылауда түзетулер олар сілтеме жасайтын мәтіннен кейін талқыланады және оған дауыс беру алдында дауысқа салынады. Тек палата бюросына енгізілген түзетулер ғана талқыланады.

Бірінші палата бірінші оқылымда қабылдаған мәтінді алған екінші палата оны өзгеріссіз мақұлдаса, онда бұл мәтін Президентке жіберіледі.

Кез келген палатада екі оқылымда немесе әрбір палатада бір оқылымда акт қабылданбаса, Үкімет бұл мәселені шұғыл деп жариялауы мүмкін және Премьер-Министр даулы мәселелер бойынша жаңа мәтін әзірлеу үшін аралас паритеттік комиссия шақырады. Парламент қабылдаған заң Президентке жариялау үшін жіберіледі, ол заң Үкіметке жіберілгеннен кейін 15 күн ішінде заң мен оның бөліктерін жаңадан талқылауды талап ете алады¹⁵³.

АҚШ. Америка Құрама Штаттарында құқықтың негізгі қайнар көзі сот прецеденті болып табылатынына қарамастан, екі палаталы парламент қабылдаған заңдар да сот прецеденттеріне қайшы келмейтіндей дәрежеде қоғамдық өмір мен қатынастарды реттейді.

Әрбір палатада заң жобасын қабылдау оны енгізуден басталады. Заң шығару бастамашылығына тек депутаттар ғана құқылы (Президент заң жобаларын «өз» депутаттары арқылы енгізеді, оның заң жобалары «бастамалық заң жобалары» деп аталады және олар бірінші кезектегі қарау құқығын пайдаланады). Жыл сайын орта есеппен Конгресске 10-15 мың заң жобалары мен қарарлар жіберілсе, 500-1000 қабылданады. Мемлекеттік заң жобаларының негізгі бөлігі іс жүзінде атқарушы билік тарапынан бастамашылық жасайды. Көптеген заң жобалары лоббилік ұйымдардың ұсынысы бойынша палаталарға енгізіледі¹⁵⁴.

Басқаша айтқанда, АҚШ-та президент парламентке жолдауларында заң шығару бастамасын пайдаланады, содан кейін ол депутаттардың бірі ұсынған заң жобалары түрінде қолданылады¹⁵⁵.

Әрбір палатада заң жобаларын қарау келесі кезеңдерге бөлінеді.

---

¹⁵³ <http://lektsii.net/1-80727.html>

¹⁵⁴ <http://mydocx.ru/4-86127.html>

¹⁵⁵ Конституционное право зарубежных стран: Учебн. для вузов / Под общ. ред. чл.-корр. РАН, проф. М.В. Баглая, д.ю.н., проф. Ю.И. Лейбо и д.ю.н., проф. Л.М. Энитна. — М.: Норма, 2004. — С. 256.

Бірінші оқылым заң жобасын палатаға ресми түрде енгізуден тұрады. Бұл жағдайда оны аппарат басшысы — Сенат хатшысы немесе Өкілдер палатасының хатшысы тіркейді, одан кейін Төраға тиісті комитетке беріледі. Комитетте заң жобасы қажетті сарапшыларды шақыра отырып, жан-жақты талқыланып, оған түзетулер енгізіледі. Талқылау нәтижелері бойынша палатаға ұсыныстармен хаттама жасалады¹⁵⁶.

Екінші оқылым комитет төрағасының баяндамасын палатаның тыңдауынан басталады. Бұл кезеңде заң жобасы мен комитет пен депутаттар ұсынған түзетулер талқыланып, түзетулерді қабылдау немесе қабылдамау және заң жобасын одан әрі қарау мәселесі шешіледі. Егер «бірауыздан келісімге» қол жеткізілген болатын болса, талқылау өте қысқа болуы мүмкін.

Үшінші оқылым заң жобасының түпкілікті дайындалған мәтінін жариялаудан тұрады, содан кейін ол дауысқа салынады. Дауыс берудің бірнеше жолы бар.

Заң жобасы палатада мақұлданғаннан кейін ол басқа палатаға беріледі, онда ол сол кезеңдерден өтеді. Палаталар арасында келіспеушіліктер туындаған жағдайда палаталарға ұсынылатын ортақ ұстанымды әзірлейтін келісім комиссиясы құрылады. Бірақ кез келген палата жобамен келіспесе, ол қабылданбайды. Екі палата мақұлдаған заң жобасы Президентке қол қоюға жіберіледі¹⁵⁶.

Заң жобасын талқылау (оқу) кезеңіндегі кейбір ерекшеліктер қызық сияқты.

Регламентте депутаттардың сөз сөйлеу мүмкіндігі мен ұзақтығын шектейтінін айта кеткен жөн. Мысал ретінде «гильотина» келтіруге болады, яғни талқылауға бөлінген нақты уақытты белгілеу, содан кейін пікірталас аяқталады, тіпті көпшілік сөйлей алмаса да. «Кенгуру» техникасы ағылшын парламентінің спикеріне қолданыстағы түзетулердің қайсысы дауысқа салынатынын өзі шешу құқығын береді. Кейбір мәселелерді түсіндіру үшін жарыссөзді кейінге қалдыру туралы шешім қабылдауға рұқсат етіледі. «Кворумды тексеру үшін жиналыста үзіліс», «алдын ала сұрақ» сияқты әдістер де қолданылады. Ұлыбританияның парламенттік тәжірибесінде бұл келесідей: мәселе талқыланып заң жобасына дауыс беру керек пе. Шешім теріс болған жағдайда заң жобасын қарау кейінге қалдырылады, ал оң шешім қабылданған жағдайда заң жобасын одан әрі талқылаусыз дереу дауыс беру жүргізіледі¹⁵⁵.

Бұрын сенаторлардың сөз сөйлеуіне формальды шектеулер болмаған АҚШ Сенатында олардың кейбіреулері «филибустингке» барған. Өздеріне

---

¹⁵⁶ <http://mydocx.ru/4-86127.html>

ұнамаған заң жобасын жоққа шығару үшін олар көп сағат бойы сөз сөйледі, соның нәтижесінде Палата оны сессия аяқталуға аз уақыт қалғанда талқылауға шығарса, қабылдауға үлгермей қалды. Бұл тәжірибеге наразылық Сенаттың регламентіне «филибустерингті» шектейтін норманың енгізілуіне әкеліп соқты. Заң жобаларын талқылау барысында үкімет бірқатар артықшылықтарға ие. Мысалы, кейбір парламенттер «талассыз дауыс беруге» рұқсат береді. Үкімет комиссияның және депутаттардың көпшілігінің қолдауына ие бола отырып, заң жобасы бойынша комиссияның қорытындысын алғаннан кейін дереу дауыс беруге көшуді талап етуге құқылы. Бірақ егер көпшілік келісімге келе алмаса, үкімет тек заң жобасына қатысатын және оған түзетулер енгізген адамдар, сондай-ақ үкімет өкілі қатысатын «қысқартылған пікірталасқа» қол жеткізе алады¹⁵⁵.

Оңшыл, солшыл және орталықтың саяси күштерінің тепе-теңдігі тұрақсыз кейбір елдерде «азшылық құқықтар институты» нормативтік актілерде, тіпті конституциясында да қарастырылған. Сонымен, Данияда оған фолкетинг депутаттарының 2/5 бөлігі заң жобасын талқылауды 12 күнге кейінге қалдыруды талап ету құқығын қамтиды, ал Финляндияда Эдускунта (парламент) мүшелерінің 1/3 бөлігі заң жобасын талқылауды талап ете алады. Заң жобасы жаңа шақырылымдағы парламенттің бірінші сессиясына жіберіледі. Бұл парламенттік көпшіліктің өз артықшылығын теріс пайдалануына жол бермейді¹⁵⁵.

Қазақстан Республикасындағы заң шығару процесі

Ең алдымен, Парламент аса маңызды қоғамдық қатынастарды реттейтін, мыналарға қатысты негізгі қағидаттар мен нормаларды белгілейтін заңдар шығаруға құқылы екенін атап өткен жөн.

- жеке және заңды тұлғалардың құқық субъектісі, азаматтық құқықтары мен бостандықтары, жеке және заңды тұлғалардың міндеттері мен жауапкершілігі;

- меншік режимі және басқа да заттық құқықтар;

- мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарының, мемлекеттік және әскери қызметтің ұйымдастырылуы мен қызметінің негіздері;

- салық салу, алымдар мен басқа да міндетті төлемдерді белгілеу;

- республикалық бюджет;

- сот жүйесі және сот ісін жүргізу мәселелері;

- білім беру, денсаулық сақтау және әлеуметтік қызметтер;

- кәсіпорындар мен олардың мүлкін жекешелендіру;

- қоршаған ортаны қорғау;

- Республиканың әкімшілік-аумақтық құрылымы;

- мемлекеттің қорғанысы мен қауіпсіздігін қамтамасыз ету.

Барлық қалған қатынастар заңға тәуелді актілермен реттеледі (Қазақстан Республикасы Конституциясының 61-бабының 3-бөлігі).

Мемлекет және құқық теориясында заң шығару процесінің мынадай 6 сатысы бар:

Заң шығару бастамасы – құзырлы органдар мен лауазымды тұлғалардың алуы Парламентте оны міндетті түрде қарауға әкеп соғатын заң немесе өзге де актілерді шығару, өзгерту немесе олардың күшін жою туралы мәселеге Парламентке бастамашылық ету құқығы. Бұл құқық жоғары заң шығарушы орган оны шығаруға қабылдауға міндетті дайын заң жобасына ұсыныстар түрінде көрінеді^{9, 101}.

Сонымен, Қазақстан Республикасы Конституциясының 61-бабының 1-тармағына сәйкес заң шығару бастамасы құқығы Республика Президентіне, Парламент депутаттарына, Үкіметке тиесілі және ол тек қана Мәжілісте жүзеге асырылады.

«Парламент және оның депутаттарының мәртебесі туралы» Қазақстан Республикасы Конституциялық заңының 15-бабының 2-бөлігінде:

- Президент арнайы жолдаумен Мәжіліске заңнамалық актінің жобасын енгізу туралы шешім шығарады;

- Парламент депутаттары тиісті ұсыныс жолымен заңнамалық актінің жобасын Мәжіліске енгізу туралы шешім қабылдайды;

- Республика Үкіметі Үкіметтің тиісті қаулысын шығару арқылы Мәжілістің қарауына заңнамалық актінің жобасын енгізу туралы шешім қабылдайды.

Аталған Конституциялық заңның 15-бабының 3-бөлігінде Республика Президенті, депутаттар және Үкімет Мәжілісінің қаулысымен енгізген заңнамалық актілердің жобалары Мәжілістің тиісті тұрақты комиссияларының (комитет) қарауына жіберілетіні көрсетілген. әлеуметтік-мәдени даму, Қаржы және бюджет, Халықаралық істер, Қорғаныс және қауіпсіздік, Экология және табиғатты пайдалану мәселелері, Сот-құқықтық реформа, Экономикалық реформа және өңірлік даму жөніндегі комитеттер) және оның жалпы отырысында тек мынадай жағдайларда ғана қаралуы мүмкін.

Мемлекеттік кірістерді қысқартуды немесе мемлекеттік шығыстарды ұлғайтуды көздейтін заң жобалары Республика Үкіметінің оң қорытындысы болған жағдайда ғана енгізілуі мүмкін. Республика Президентінің заң шығару бастамасы ретінде Парламент Мәжілісіне енгізілетін заң актілерінің жобалары үшін мұндай қорытынды талап етілмейді (15-баптың 4-бөлігі).

Сонымен қатар Қазақстан Республикасы Конституциясының 61-бабының 2-бөлігінде Республика Президентінің заң жобаларын қараудың кезектілігін айқындауға, сондай-ақ заң жобасын қарауды кезек күттірмейтін деп

жариялауға құқығы бар делінген, тиісті заң жобалары екі ай ішінде бірінші кезекте қабылдануы тиіс дегенді білдіреді¹⁵⁷.

Заңды егжей-тегжейлі реттеу және президенттік бастаманы заң шығару процесінде жүзеге асыру тәртібі Қазақстан Республикасы Президентінің 2007 жылғы 21 қыркүйектегі № 413. Жарлығымен бекітілген «Қазақстан Республикасы Президентінің заң шығару бастамасы құқығын жүзеге асыру қағидаларымен» жүзеге асырылады.

Заң жобасын дайындау. Қарама-қайшылық болмас үшін заң жобасын қолданыстағы заңдармен салыстыра бастайтын кезең. Болашақ заңның жалпы тұжырымдамасы әзірленуде, оның құрылымы, баптардың саны және т. б.^{6, 110}.

«Құқықтық актілер туралы» Қазақстан Республикасының 2016 жылғы Заңының 17-бабының 1-бөлігіне сәйкес заңнамалық актілердің жобаларын әзірлеушілер Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің қарауына заңнамалық акт ретінде енгізілгенін атап өткен жөн. Қазақстан Республикасы Президентінің тапсырмасы бойынша Қазақстан Республикасы Президентінің немесе Қазақстан Республикасы Президентінің Әкімшілігі Басшысының тапсырмасы бойынша Қазақстан Республикасы Президентінің бастамасы бойынша Қазақстан Республикасы Президентінің Әкімшілігі болуы мүмкін Президент, Үкімет, басқа да мемлекеттік органдар, ұйымдар және олармен келісім бойынша азаматтар.

Қазақстан Республикасы Парламенті депутаттарының заң шығару бастамасы тәртібімен әзірленетін заңнамалық актілердің жобаларын әзірлеушілер Парламент депутаттары болып табылады.

Орталық мемлекеттік органдар Қазақстан Республикасы Үкіметінің заң шығару бастамасы тәртібімен әзірленетін заңнамалық актілердің жобаларын әзірлеушілер болып табылады.

Аталған Заңның 18-бабы нормативтік құқықтық актінің жобасын әзірлеу тәртібін реттейді.

Осы баптың 1-бөлігінде уәкілетті орган жобаны дайындау үшін жұмыс тобын құрады немесе оны дайындауды өзінің бөлініст еріне тапсырады деп көрсетілген.

Әзірлеуші орган, егер Қазақстан Республикасының заңнамасында өзгеше белгіленбесе, нормативтік құқықтық актінің жобасын әзірлеуді ведомстволық бағынысты органдар мен ұйымдарға жүктей алады және оны келісім-шарт негізінде дайындауды мамандарға, республиканың ұлттық кәсіпкерлер палатасына тапсыра алады. Осы мақсатқа бөлінген бюджет қаражатын және гранттарды Қазақстанның жеке кәсіпкерлер бірлестіктері,

---

¹⁵⁷ Согласно редакции от 10.03.2017 г.

ғылыми мекемелер, жекелеген ғалымдар мен ұжымдар, оның ішінде шетелдіктер, тиісті салалардағы сарапшылар пайдалана алады.

Уәкілетті орган нормативтік құқықтық актілердің балама жобаларын әзірлеуді бірнеше мемлекеттік органдар мен ұйымдарға тапсыруға не оларды шартты негізде, оның ішінде конкурс арқылы әзірлеуді Қазақстан Республикасының Ұлттық кәсіпкерлер палатасына, бірнеше ғылыми мекемелер немесе ғалымдарға.

Нормативтік құқықтық актінің жобасын дайындау кезінде нормативтік құқықтық актінің жобасын дайындауға жауапты әзірлеуші органның заң бөлімі қызметкерлерінің қатысуы міндетті.

Жеке кәсіпкерлік субъектілерінің мүдделерін қозғайтын нормативтік құқықтық актілерді әзірлеу кезінде Қазақстан Республикасы Ұлттық кәсіпкерлер палатасының және жеке кәсіпкерлік субъектілерінің аккредиттелген бірлестіктері өкілдерінің қатысуы міндетті.

Қазақстан Республикасы Парламентінің депутаттары заң жобасын дайындау жөніндегі жұмыс тобының жұмысына кез келген кезеңде қатысуға құқылы.

Заң жобасын талқылау. Кім қолдайды, кім қарсы дауыс береді. Бұл кезең құжатты қажетті сапаға жеткізу үшін қажет: қайшылықтарды, кемшіліктерді, дәлсіздіктерді және басқа ақауларды жою және т. б.⁶.

Заң жобасы алдымен мәжілісте тақыланады. Мәжіліс депутаттары жалпы санының көпшілік даусымен қаралған және мақұлданған заң жобасы Сенатқа енгізіледі, онда ол жоба Сенатқа келіп түскен күннен бастап алпыс күннен аспайтын мерзімде қаралады (ҚР Заңының 4-тармағы, Қазақстан Республикасы Конституциясының 61-бабы).

Заң жобасын талқылау қорытындысы бойынша Сенат мынадай шешімдердің бірін қабылдайды:

- Мәжіліс мақұлдаған заң жобасын қабылдау;
- Сенат енгізген заң жобасына тиісті өзгерістер мен толықтыруларды Мәжіліске жіберу;
- Мәжіліс мақұлдаған заң жобасын қабылдамау және оны Мәжіліске қайтару.

Заңды қабылдау. Ол Президенттің жалғыз шешімімен немесе дауыс беру арқылы жүзеге асырылады.

Сенат депутаттарының жалпы санының көпшілік даусымен қабылданған жоба заңға айналады және 10 күн ішінде Президенттің қол қоюына енгізіледі.

Тұтастай алғанда Сенат депутаттарының жалпы санының көпшілік даусымен қабылданбаған жоба Мәжіліске қайтарылады. Мәжіліс депутаттары жалпы санының үштен екісінің көпшілігімен Сенат ұсынған өзгерістер мен

толықтырулармен келіссе, заң қабылданды деп есептеледі, ал келіспесе, Палаталар арасындағы келіспеушіліктер келісу тәртібімен шешіледі¹⁵⁸.

Бұл процедуралар қандай және оларды орындау тәртібі қандай?

Қазақстан Республикасы Парламенті Регламентінің 76-2-тармағында туындаған келіспеушіліктерді еңсеру үшін Мәжіліс пен Сенат әрқайсысынан тең депутаттардың қатысуымен келісім комиссиясын құрады. Келісім комиссиясының жұмысына заң шығару бастамасы құқығының субъектісі (ол уәкілеттік берген адам) кеңесші дауыс құқығымен қатыса алады.

Келісім комиссиясының мүшелерін сайлауды палата депутаттары жалпы санының көпшілік даусымен дербес жүзеге асырады.

Келісу комиссиясының мүшелері өз мүшелерінің арасынан комиссия мүшелерінің жалпы санының көпшілік даусымен төрағаны сайлайды.

Палаталар арасында келіспеушіліктер туындаған Сенаттың өзгерістер мен толықтыруларын қарау жөніндегі келісім комиссиясының төрағасын сайлауды комиссия мүшелері бірінші отырыста төрағалық студің кезектілігін ескере отырып өткізеді.

Келісім комиссиясы тиісті заң жобасының бірыңғай мәтінін әзірлеуге ұмтылып, Сенат пен Мәжіліс арасында келіспеушіліктер туындаған заң жобасының ережелерін ғана қарайды.

Парламент депутаттары келісім комиссиясының жұмысына кеңесші дауыс құқығымен қатыса алады.

Комиссия шешімді ашық дауыс беру арқылы қабылдайды. Келісу комиссиясының шешімдері оның мүшелері жалпы санының көпшілік даусымен қабылданады. «Қолдау» немесе «қарсы» дауыс саны тең болған жағдайда комиссия төрағасының дауысы шешуші болып табылады.

Келісім комиссиясы жұмыс нәтижелері бойынша келіспеушіліктерді жою жөніндегі ұсыныстарды қамтитын қаулы қабылдайды, ол Мәжіліс Бюросы арқылы Мәжілістің жалпы отырысының қарауына енгізіледі.

Келісім комиссиясының қаулысына заң жобасының түзетулер енгізілген баптарының салыстырмалы кестесі қоса беріледі¹⁵⁹.

Үкімет енгізген заң жобасының қабылданбауына байланысты Премьер-Министр Парламент Палаталарының бірлескен отырысында дауыс беру қырықтан кешіктірмей өткізілетін Үкіметке сенім білдіру туралы мәселені қоюға құқылы. Егер сенім білдіру туралы ұсыныс Палаталардың әрқай-

---

¹⁵⁸ Конституция Республики Казахстан по состоянию на 10.03.2017 г. п. 5-1 ст. 61

¹⁵⁹ Постановление Парламента Республики Казахстан от 20.05.1996 г. (с изм. и доп., внесенными постановлением Парламента Республики Казахстан от 22.06.2012 г.) О Регламенте Парламента Республики Казахстан / http://adilet.zan.kz/rus/docs/B96000001_

сысы депутаттарының жалпы санының көпшілік дауысын алмаса, заң жобасы дауысқа салусыз қабылданды деп есептеледі. Алайда Үкімет бұл құқықты жылына кем дегенде екі рет ғана пайдалана алады (Қазақстан Республикасы Конституциясының 61-бабының 7-тармағы).

Заңға қол қою. Қазақстан Республикасының заңдары оларға Қазақстан Республикасының Президенті қол қойғаннан кейін күшіне енеді. Қазақстан Республикасының Президенті заңға отыз күн ішінде қол қояды, заңды немесе оның жекелеген баптарын жария етеді немесе қайта талқылау және дауыс беруге қайтарады.

Президенттің заңды қабылдамау құқығы «вето» деп аталады. Президенттің заңға «ветосы» мынадай түрлерде болады:

Абсолютті «вето», яғни Парламент жеңе алмайтын заңға тыйым салу (Қазақстанда қолданылмайды).

Таңдамалы «вето», яғни Парламент жеңе алатын заңға тыйым салу (Республиканың заңнамасымен реттеледі).

Толық «вето», яғни тұтастай алғанда бүкіл заңға тыйым салу (Республиканың заңнамасымен реттеледі).

Селективті «вето», яғни заңның кейбір баптарына немесе бөліктеріне тыйым салу (республиканың заңнамасымен реттеледі)¹⁶⁰.

Көрсетілген мерзімде қайтарылмаған заң қол қойылған болып саналады. Егер Парламент сессиясы заңды Президент қайтара алатын мерзім өткенге дейін жабылса, оны Президент Парламенттің кезекті сессиясының бірінші күні қайтарады.

Республика Президенті қарсылық тудырған заңдарды немесе заңның баптарын қайта талқылау және дауыс беру қарсылықтар жіберілген күннен бастап бір ай ішінде өткізіледі. Көрсетілген мерзімнің сақталмауы Президенттің қарсылықтарын қабылдауды білдіреді (Қазақстан Республикасы Конституциясының 54-бабы 2-тармағының 2-тармақшасы).

Мәжілістің тиісті тұрақты комиссиясының қорытындысын әзірлегеннен кейін Республика Президенті қарсылықтармен қайтарылған заң немесе оның баптары Мәжілістің жалпы отырысына шешім қабылдау үшін енгізіледі.

Мәжіліс дауыс беру нәтижелері бойынша заң бойынша бұрын Парламент қабылдаған шешімді растамаса, онда Президент қарсылықтарын Парламент Палаталарының одан әрі қарауы тоқтатылады, ал заң қабылданбады деп есептеледі немесе Президент ұсынған редакцияда қабылданады.

---

¹⁶⁰ Сидорова Н.В. Конституционное право Республики Казахстан: Курс лекций. — Караганда: Карагандинская академия МВД РК им. Б. Бейсенова, 2011. — С. 249.

Егер Мәжіліс Палата депутаттары жалпы санының үштен екісінің көпшілік даусымен бұрын заңмен қабылданған шешімді растайтын болса, онда ол Президенттің қарсылықтарымен одан әрі Сенаттың қарауына беріледі.

Сенаттың тиісті тұрақты комитеті қорытынды жасағаннан кейін Мемлекет басшысының қарсылықтары бар заң немесе оның баптары Сенаттың жалпы отырысының қарауына енгізіледі. Егер Сенат дауыс беру қорытындылары бойынша заң бойынша бұрын Парламент қабылдаған шешімді растамаса, онда ол қабылданбады немесе Президент ұсынған редакцияда қабылданды деп есептеледі.

Егер Сенат Палата депутаттары жалпы санының үштен екісінің көпшілік даусымен бұрын заңмен қабылданған шешімді растайтын болса, онда Президенттің заң бойынша қарсылықтары жойылды деп есептеледі. Бұл ретте заң (тиісінше оның баптары) Парламент алғаш рет қабылдаған редакцияда қабылданды деп есептеледі және Президент осы заңға қол қоюға ұсынылған күннен бастап бір ай ішінде қол қояды¹⁶¹.

Мәжілісте қарсылықтарды қарау кезінде Республика Президенті депутаттардың ұсыныстарын ескере отырып, заңның тұтастай алғанда қарсылықтарда немесе оның тиісті жекелеген баптарында ұсынған редакциясын өзгертуге құқылы¹⁶¹.

Заңды немесе оның жекелеген баптарын Парламент Палаталарының отырыстарында қайта талқылау және дауысқа салу кезінде дауыс беру жалпы заң бойынша, егер Президенттің қарсылықтары тұтастай алғанда заңмен немесе заң бойынша келіп түскен болса, дауыс беру жүргізіледі. Республика Президентінің қарсылығын тудырған мақалалар¹⁶¹.

Парламент қабылдаған конституциялық заңдарға республика Президентінің енгізген қарсылықтары заңдарға қарсылықтарды қарау үшін белгіленген тәртіппен қаралады. Бұл ретте Президенттің конституциялық заңдарға қарсылықтарын Парламент әрбір Палата депутаттары жалпы санының кемінде төрттен үшінші даусымен еңсереді^{161, 205}.

Жариялау (жариялау). «Құқықтық актілер туралы» Қазақстан Республикасының 2016 жылғы Заңының 37-бабында Қазақстан Республикасы Парламентінің жаршылары, Қазақстан Республикасы Президентінің және Қазақстан Республикасы Үкіметінің актілер жинағы ресми басылымдар болып табылады. Қазақстан, «Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің Хабаршысы».

---

¹⁶¹ П. 2 ст. 20 Конституционного Закона Республики Казахстан «О Парламенте Республики Казахстан и статусе его депутатов» от 1995 года с изм. и доп. от 02.06.2020 года.

Заң актілерін ресми жариялауды Қазақстан Республикасының Үкіметі айқындайтын тәртіппен конкурстық негізде осындай құқықты алған мерзімді баспа басылымдары да жүзеге асырады.

Нормативтік құқықтық актілерді ресми жариялау Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің эталондық бақылау банкінде де электронды түрде жүзеге асырылады.

Нормативтік құқықтық актілерді алғаш ресми жариялау олар қолданысқа енгізілген күннен кейін күнтізбелік отыз күн ішінде бір мезгілде қазақ және орыс тілдерінде жүзеге асырылуға тиіс.

Нормативтік құқықтық актілердің мәтіндерін кейіннен ресми жариялауды Қазақстан Республикасының Үкіметі айқындайтын тәртіппен және олар жариялаған мәтіндердің нормативтік құқықтық актілердің эталондық бақылау банкіне сәйкестігіне сараптама жүргізілетін баспа басылымдары жүзеге асырады. Қазақстан Республикасының актілері.

Нормативтік құқықтық актілердің мәтіндерін кейіннен ресми жариялаудың белгіленген тәртібінің сақталуын бақылауды әділет органдары жүзеге асырады.

Нормативтік құқықтық актілердің мәтіндерін кейіннен ресми жариялауды жүзеге асыру құқығын беру тәртібі нормативтік құқықтық актілердің мәтіндерін кейіннен ресми жариялау қажеттігі туралы өз бетінше шешім қабылдайтын жоғарыда аталған ресми басылымдарға қолданылмайды.

Құқық қолдану тәжірибесінде нормативтік құқықтық актілердің ресми басылымдары пайдаланылуы тиіс.

Нормативтік құқықтық актілерді ресми емес жариялауға олар ресми жарияланғаннан кейін ғана жол беріледі¹⁶².

---

¹⁶² Закон Республики Казахстан № 480-V «О правовых актах» от 06.04.2016 г. // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1600000480>

АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫНЫҢ ГЕНЕЗИСИ

1. *Адам құқықтарының генезисі*

Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы адам және оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары болып табылады. Құқықтық мемлекеттің өзіне тән белгілерінің бірі — адам құқықтары мен бостандықтарының кепілдіктері, олардың шынайылығы және тиімді қорғау механизмі. Еліміздің негізгі заңында айтылған адам құқығы туралы ой-пікірлер кездейсоқ пайда болған жоқ. Бізге жеткен құқық ескерткіштері дүниежүзілік қоғамдастықтың адам құқықтары мен бостандықтарына ежелден назар аударып, олардың ең маңыздыларын халықаралық құқықтық актілерде және тиісті ұлттық құжаттарда бекіткенін айғақтайды. Әр дәуірдің ойшылдары адам құқықтары мен бостандықтарына қатысты теориялық мәселелерді зерттеді, бұл өз кезегінде осы актілерде көрініс тапты. Адам және оның құқықтары мен бостандықтары туралы озық идеялар Қазақстан Республикасының Конституциясына автоматты түрде ауысқан жоқ. Қазіргі Қазақстанда адам құқықтары мен бостандықтарының озық, жан-жақты қамтылған жүйесін дамыту мен бекітудің ішкі алғышарттары болды.

Қазақстан Республикасында адам құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етуде белгілі бір табыстарға қол жеткізілуіне қарамастан (бұл объективті бақылаушылардың пікірі), әлеуметтік салада, адам құқықтарын қылмыстық қол сұғушылықтан, мемлекеттік құрылымдардың, оның ішінде құқық қорғау органдарының озбырлықтары мен бұзушылықтарынан

қорғауда оларды қамтамасыз етудің көптеген проблемалары әлі де бар. Бұл мәселелерді шешу мемлекеттік органдар қызметінің маңызды бағыты болып табылады.

Адам құқықтары, олардың генезисі, әлеуметтік тамыры мен мақсаты — мыңжылдықтарды басынан өткеріп келе жатқан және саяси, құқықтық, этикалық, философиялық ойлардың үнемі назарында болған адамзаттың тарихи, әлеуметтік, мәдени дамуының мәңгілік мәселелерінің бірі.

Адам құқықтары — бұл әрбір адамның қадір-қасиеті мен бостандығын қорғайтын ережелер.

Адам құқықтары — бұл қанағаттанарлық өмір сүру үшін қажет құқықтар.

1. Адам құқықтары туғаннан беріледі және олардың мемлекет тануына байланысты емес

2. Мемлекет тек шоғырландырып, олардың орындалуына кепілдік бере алады.

«Бостандық» — бұл сөздің алғаш рет еске алынуын б.з.б. XXIV ғасырға жатқызуға болады, сол кезде Шумер билеушісі салықшыларға санкциялар қолдану және жесірлер мен жетімдерді халықтың әділетсіз әрекеттерінен қорғау арқылы өз қол астындағыларға «еркіндік» орнатқан.

Дүние жүзіндегі адам құқықтарының алғашқы декларациясы — Кирус қалпақ. Артефакт 1879 жылы Вавилондағы қазба жұмыстары кезінде табылған. ЮНЕСКО (Біріккен Ұлттар Ұйымының білім, ғылым және мәдениет жөніндегі ұйымы) мұны адам құқықтарының алғашқы декларациясы деп таныды.

539 ж. ежелгі Персия патшасы Ұлы Кирдің әскері Вавилон қаласын жаулап алды.

Бірақ оның келесі әрекеттері адамзат үшін үлкен жетістік болды. Ол құлдарды азат етті, барлық адамдар өз дінін таңдауға құқылы деп жариялады, нәсілдік теңдік жариялады.

Осы және оның басқа да жарлықтары күйдірілген балшық цилиндрге сына жазуымен жазылған.

Егер, жалпы алғанда, адам құқығы ұғымы туралы айтатын болсақ, онда оның пайда болуын 5-6 ғасырларға жатқызуға болады. Демократия идеялары мен азаматтық ұстанымдары алғаш рет ежелгі грек қала-мемлекеттерінде (қала-мемлекеттерде) пайда болған. Азаматқа саяси құқықтар берілді: бостандық, мемлекет істерін шешу, сот төрелігін жүзеге асыруға қатысу және т. б.

Мысалы: Афинаның мемлекет қайраткері, Афина демократиясының «негізін салушылардың» бірі Перикл (б.з.д. 494–429 ж.) Афинада ұлттық жиналыс құрды, оның мүшелерінің барлығы 20 жасқа толған ер адамдар болды. Отырыста заңдар қабылданды. Жиналыстың әрбір мүшесі өз пікірін білдіруге құқылы болды.

Жиналысқа кедейлердің де қатысуы үшін Перикл оларға егістікте немесе шеберханада жұмыс істеп, сол күні табуға болатын сомаға қатысу үшін төледі.

Адам құқықтары бекітілген алғашқы құжат 1215 жылғы Магна Карта болды¹⁶³. Жарғы адамды шенеуніктердің озбырлығынан, заңсыз бопсалаудан қорғайды, оның мүлкін қорғайды.

Жарғының 39-бабында: «Ешбір еркін адамды қамауға алуға, түрмеге жабуға, иеліктен айыруға, заңсыз деп тануға, қуып шығаруға немесе басқа

---

¹⁶³ Magna Carta — Великая Хартия Вольностей 1215 г. // <https://mybiblioteka.su/tom2/9-47630.html>

жолмен айыруға болмайды және біз оны оған теңестірілген заңды үкімнен басқа жағдайда қабылдамаймыз».

Магна Картаға Англия королі Джон Лакленд қол қойды.

Адам құқықтарын қорғау Англияда 1689 жылғы Құқықтар туралы Билдің қабылдануымен одан әрі дамыды¹⁶⁴. Билл «шамадан тыс сот кепілдігін талап етпеге де, шамадан тыс айыппұл салуға да, қатыгез және әдеттен тыс жазаларға да» жол бермеу туралы айтты.

Ол сөз және сот еркіндігін жариялайды. Парламенттің рөлі артып, патша билігі шектелуде.

Сонымен қатар халықаралық құқықтың дамуы Гюго Гроций, Иеремия Бентам сияқты атақты заңгерлердің еңбектеріне негізделгенін айта кеткен жөн.

Гуго Гроций 1583–1645 жж Голландиялы Табиғи құқық мектебінің оқушысы.

Мемлекеттің пайда болуының теологиялық теориясы. Дәл осы кезде үстемдік еткен теория болды. Теологиялық теория бойынша мемлекет — құдайдың ерік-жігерінің жемісі, сәйкесінше адам құқықтары мен бостандықтарын мемлекет Алланың қалауымен береді, әлеуметтік және басқа да теңсіздіктер татуласу керек. Теория саяси мақсатқа қызмет етті — адамдарды бақылауда ұстау.

Гроций бұл постулаттардан бас тартты. Ол мемлекеттік билікті шектейтін табиғи құқықтарға қол сұғылмаушылық идеясын білдірді.

Бентам Еремия 1748–1832 ж. ағылшын философы, моралист, заңгер ғалым¹⁶⁵. Ол сөз бостандығын, шіркеуді мемлекеттен бөлуді, әйелдердің теңдігін, ажырасу құқығын, азаптауға тыйым салуды жақтады. Бентам Еремия өзінің ғылыми еңбектерімен ғана емес, өлгеннен кейін оның денесін мумиялауды өсиет еткендігімен де танымал болды.

Дегенмен, адам құқықтарын реттеудің алғашқы әрекеттері осы уақытқа дейін тек ішкі заңнама деңгейінде жүргізілді.

Мемлекетаралық ынтымақтастықтың дамуы, ең алдымен, екіжақты қатынастармен сипатталды. Мысалы, даулы аумақтың құқықтық жағдайын реттеу туралы шешім қабылдағанда, онда тұратын адамдардың (халықтың) мәртебесі анықталды.

---

¹⁶⁴ Билль о правах 1689 г. // https://wiki2.wiki/wiki/bill_of_rights_1689

¹⁶⁵ Иеремия Бентам // https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D0%BC_%D0%98%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BC%D0%B8%D1%8F

19 ғасырдың аяғы XX ғасырдың басына қарай субъектісі адам құқықтары мен бостандықтары болған тәуелсіз халықаралық құқықтық нормалардың пайда болу процесін жатқызу керек.

1919 жылы халықтар арасындағы ынтымақтастықты дамытып, олардың бейбітшілігі мен қауіпсіздігіне кепілдік беру мақсатымен тұңғыш халықаралық үкіметаралық ұйым — Ұлттар Лигасы құрылды.

Ұлттар Лигасының құрылуына бірінші дүниежүзілік соғыстың қасіреті ықпал етті, бұл ұйым 1946 жылға дейін жұмыс істеді. Лиганың штаб-пәтері Швейцариядағы Женева көлінің жағасындағы Ұлттар сарайында орналасқан.

Ұлттар Лигасының Бас хатшысы сэр Джеймс Эрик Драммонд болды. Ұлттар желісін құру идеясының авторлары Иммануил Кант пен Владимир Ленин болды.

Осылайша, XX ғасырдың басындағы халықаралық қатынастар жаңа деңгейге көтерілді.

Ұлттар Лигасының қатысуымен адам құқықтарының нақты мәселелерін қарастыратын бірқатар көпжақты шарттар қабылданды.

Ұлттар Лигасының қамқорлығымен қабылданған әйгілі халықаралық шарттардың бірі 1926 жылғы Құлдық туралы конвенция болды¹⁶⁶.

Мақсат — құлдық пен құл саудасының жолын кесуді растау және жеделдету.

Осы уақыттың тағы бір революциялық халықаралық адам құқықтары туралы шарты соғыс тұтқындарымен қарым-қатынасқа қатысты 1929 жылғы Женева конвенциясы¹⁶⁷. Ол 1931 жылы 19 маусымда күшіне енді. Бұл конвенция Екінші дүниежүзілік соғыстағы әскери тұтқындармен қарым-қатынасты реттеді. Онда әскери тұтқындардың жеке басын және арнамысын құрметтеуге құқығы қарастырылды;

- олардың мазмұнына қамқорлық жасау;
- азық-түлік рационы белгіленді (казармадағы жауынгерлерден кем емес);
- жұмыс күні (азаматтық жұмысшының жұмыс күнінің уақытынан аспауы керек);
- хаттарды жіберу және алу құқығы және т. б.

---

¹⁶⁶ Конвенция о рабстве 1926 года // https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/convention_slavery.shtml

¹⁶⁷ Женевская конвенция об обращении с военнопленными (1929) // [https://politology.mirtesen.ru/blog/43722175271/ZHenevskaya-konventsiya-ob-obraschenii-s-voennoplennymi-\(1929\)](https://politology.mirtesen.ru/blog/43722175271/ZHenevskaya-konventsiya-ob-obraschenii-s-voennoplennymi-(1929))

Соғыс тұтқындарымен қарым-қатынасқа қатысты Женева конвенциясына 53 мемлекет қол қойды. КСРО бұл мемлекеттердің қатарында болған жоқ.

Осыған байланысты Германия КСРО-ға қатысты бұл конвенцияны ұстанбады. Оның үстіне КСРО-ның осы Конвенцияға қол қоймау фактісін Германия Нюрнберг сотында кеңес тұтқындарына адамгершілікке жатпайтын әрекеттерге сылтау ретінде пайдаланды. Кеңестік әскери тұтқындар концлагерьлерде адамгершілікке тән емес жағдайда ұсталды, оларға медициналық эксперименттер жүргізілді, олар іс жүзінде тамақ берілмеді, олар газ камераларында өлтірілді, содан кейін денелері пештерде өртелді.

5 миллион кеңес жауынгері тұтқынға түсті (екінші дүниежүзілік соғыс), 3 миллионы тұтқынға қаза тапты.

Ағылшындардың, американдықтардың, француздардың неміс тұтқынында қалай өмір сүргенін салыстыратын болсақ, олардың адами жағдайда өмір сүргені, хат жазуға, кітап оқуға, бос уақытын қалауынша өткізуге мүмкіндік берілгені, тамақтандырылғаны анық. Женева конвенциясының барлық талаптары бұлжытпай орындалды!

Нюрнберг трибуналы — екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі халықаралық сот төрелігін жүзеге асырудың алғашқы әрекеті.

Адам құқықтарын қорғау Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін өте өзекті болды. 1945 жылы Біріккен Ұлттар Ұйымы (БҰҰ) құрылды.

1946 жылдың қаңтарындағы бірінші сессиясында БҰҰ Бас Ассамблеясы халықаралық құқықтар туралы заң жобасын дайындау туралы шешім қабылдады. 1946 жылы ақпанда адам құқықтары жөніндегі комиссия құрылды (ЭКОСОС 1946 жылғы 16 ақпандағы 5 (I) резолюциясы) Комиссияға адам құқықтары туралы халықаралық Биллді дайындау міндеті жүктелді. Бастапқыда ол бір құжат болуы керек еді. Содан кейін заң жобасы үш бөліктен тұруы керек деп шешілді: жалпы принциптерді жариялайтын декларация, оларды ратификациялаған мемлекеттер үшін міндетті болатын пакт (немесе пактілер) және «іске асыру шаралары», яғни мемлекеттердің өз міндеттемелерін орындауын бақылау механизмдері¹⁶⁸.

1948 жылы 10 желтоқсанда БҰҰ Бас Ассамблеясы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясын қабылдады¹⁶⁹. Оның мақсаты онда аталған құқықтар мен бостандықтардың жалпыға бірдей және тиімді танылуы мен сақталуын қамтамасыз ету бойынша күш-жігерінде «барлық халықтар мен

---

¹⁶⁸ Права человека. Учебн. для вузов / Под редакцией Холикова А.Д. — Душанбе, 2009.

¹⁶⁹ Всеобщая декларация прав человека от 10 декабря 1948 года // https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml

барлық мемлекеттер ұмтылуы тиіс міндет ретінде» қызмет ету. Декларация 48 дауыспен қабылданды, ешкім қарсы дауыс берген жоқ. Дауыс беруден қалыс қалған сегіз мемлекет: Беларусь КСР, Польша, Сауд Арабиясы, КСРО, Украина КСР, Чехословакия, Югославия және Оңтүстік Африка Одағы.

Декларация БҰҰ Бас Ассамблеясы қабылдаған ең маңызды жеке құжат болып табылады. Ол жасалған кезде келісімшарт түрінде ресімделмеген, бірақ өмір сүру барысында жай ғана нұсқаулық қызметін атқаратын құжаттан басқа нәрсеге айналды. Осы мәселе бойынша басқа құжаттардың көп жылдар бойы болмауы (1976 жылы екі негізгі пактіге қол қойылғанға дейін) жалпыға бірдей декларацияның беделін даусыз етті. Әрбір адам құқықтары туралы шартта жалпыға бірдей декларацияға сілтемелер бар және олардың ережелерінің тұжырымы декларацияда бастапқыда қамтылған ережелерден алынған.

Декларация 30 баптан тұрады және жалпы ережелерді тұжырымдайды. Ол негізгі құқықтар мен бостандықтарды қамтиды: азаматтық құқықтар (3-19-баптар), саяси құқықтар (20-21-баптар), сондай-ақ олардың арасында ешқандай иерархияны белгілемей, экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар (22-28-баптар).

Ұсынымдық сипаттағы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы адам құқықтары саласындағы отандық заңнаманы дамытудың үлгісі, стандарты ретінде әлемнің барлық мемлекеттеріне адам құқықтары мен бостандықтарының каталогін ұсынған болатын. Соғыстан кейінгі көптеген мемлекеттердің (Италия, Жапония, Франция және т. б.) конституцияларында адам құқықтарының адам құқықтарына арналған арнайы бөлімдерде кеңінен қамтылуы соның дәлелі.

Тек ұсынымдық сипатта болған Декларация адам құқықтарын қорғау механизмдерін одан әрі дамытуда шешуші рөл атқарды және адам құқықтарын қорғау мен жүзеге асырудың әмбебап және аймақтық халықаралық жүйелерін құрудың негізі болды.

Декларацияда:

- халықаралық қатынастарда әділеттілік пен жалпыға бірдей бейбітшілікке қол жеткізу мен адамның тең және ажырамас құқықтарын тану арасында тікелей байланыс орнатылады;

- адам құқықтарын қамтамасыз етудің таптырмас шарты заңның үстемдігі, яғни адам құқықтарына кепілдік беретін осындай заңнамалық режимді орнату екені айқындалды;

- Декларация мазмұны мен БҰҰ-ға мүше мемлекеттердің адам құқықтарын жалпыға бірдей құрметтеу мен сақтауға жәрдемдесу міндеті арасындағы тығыз байланыс идеясы жүзеге асырылуда.

Декларацияның нақты мазмұнына келетін болсақ, онда көрсетілген негізгі құқықтар мен бостандықтарды төрт топқа бөлуге болады:

1. Адамнан ажырамайтын құқықтар мен бостандықтар (өмір сүру құқығы, жеке бас бостандығы мен қауіпсіздігі және басқалар);

2. Азаматтық құқықтар (заңды тұлға құқығы, жүріп-тұру бостандығы, баспана құқығы және т. б.);

3. Саяси құқықтар мен бостандықтар (ой еркіндігі, өз елін басқаруға қатысу еркіндігі);

4. Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар (еңбек ету құқығы, тең еңбекақы алу құқығы, білім алу және т. б.).

Жалпыға бірдей декларацияда бекітілген негізгі құқықтар БҰҰ жүйесі аясында 90-нан астам халықаралық келісімдерді, декларацияларды немесе басқа құжаттарды әзірлеуге негіз болды. Олардың ішінде: Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пакт; Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт; Нәсілдік кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы халықаралық конвенция; Әйелдерге қатысты кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы конвенция; Азаптауларға және басқа да қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе арнамысты қорлайтын іс-әрекеттер мен жазаларға қарсы конвенция; Бала құқықтары туралы конвенция; Барлық еңбекші-мигранттар мен олардың отбасы мүшелерінің құқықтарын қорғау туралы халықаралық конвенция және кемсітушілік, геноцид, құлдық және әлеуметтік әл-ауқат, прогресс пен даму сияқты мәселелер бойынша басқа декларациялар және/немесе келісімдер.

Қазіргі уақытта құқықтар туралы халықаралық билль қалыптасты, ол мыналардан тұрады:

- 1948 жылғы 10 желтоқсандағы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы¹⁶⁹;

- 1966 жылғы 16 желтоқсандағы Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пакт (1976 жылы күшіне енген)¹⁷⁰;

- 1966 жылғы 16 желтоқсандағы Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт (1976 жылы күшіне енді)¹⁷¹;

- 1966 жылғы 16 желтоқсандағы Азаматтық және саяси құқықтар туралы пактіге факультативтік хаттама¹⁷²;

¹⁷⁰ Международный Пакт об экономических, социальных и культурных правах от 16 декабря 1966 г. // Международ. уголовное право. Сб. норм.-правовых актов / Составители Борчашвили И.Ш., Сидорова Н.В. — Караганда, 2010.

¹⁷¹ Международный Пакт о гражданских и политических правах от 16 декабря 1966 г. // Международ. уголовное право. Сб. нор.-правовых актов / Составители Борчашвили И.Ш., Сидорова Н.В. — Караганда, 2010.

- Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіге өлім жазасын жоюға бағытталған 1989 жылғы 15 желтоқсандағы екінші факультативтік хаттама¹⁷³.

Адам құқықтары жөніндегі халықаралық құжаттарды келесі топтарға жіктеу керек:

Әмбебап актілер (халықаралық құқықтар билігі).

1. Кемсітушіліктің алдын алуға қарсы акт (1981 жылғы 25 қарашадағы Дін мен сенімге байланысты кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы декларация және т. б.).

2. Сот төрелігін жүзеге асыру принциптерін қамтитын (1985 жылғы 29 қарашадағы Қылмыс пен билікті теріс пайдаланудан зардап шеккендерге сот төрелігінің негізгі принциптерінің декларациясы және т. б.).

3. Ұстауға немесе бас бостандығынан айыруға жататын адамдардың құқықтарын қамтитын акт (1990 жылғы 14 желтоқсандағы тұтқындармен қарым-қатынастың негізгі принциптері және т. б.).

4. Әйелдердің құқықтарына қатысты акт (1967 жылғы 7 қарашадағы әйелдерге қатысты кемсітушілікті жою туралы декларация және т. б.).

5. Бала құқықтарына қатысты акт (1989 жылғы 20 қарашадағы Бала құқықтары туралы конвенция және т. б.).

6. Экономикалық және әлеуметтік құқықтарға қатысты акт (1969 жылғы 11 желтоқсандағы Әлеуметтік прогресс пен даму декларациясы және т. б.).

7. Қарулы қақтығыстардағы адам құқықтарын қорғау (1968 жылғы 26 қарашадағы Әскери қылмыстар мен адамзатқа қарсы қылмыстарға шектеу мерзімін қолданбау туралы конвенция және т. б.)¹⁷⁴.

Ұсынылған жіктеу толық емес.

Жоғарыда аталған адам құқықтары саласындағы іргелі қағидаттарды қамтитын халықаралық құжаттармен қатар, құқық қорғау органдары қызметінің мазмұнына тікелей арналған, жария сипаттағы халықаралық-құқықтық құжаттарды білу құқық қорғау органдары қызметкерлері үшін үлкен маңызға ие. Оларға мыналар жатады: 1979 ж. Құқық қорғау органдары қызметкерлерінің мінез-құлық кодексі; 1990 жылғы Құқық қорғау

---

¹⁷² Факультативный протокол к пакту о гражданских и политических правах от 16 декабря 1966 г. // *Международ. уголовное право. Сб. норм.-правовых актов. / Составители Борчашвили И.Ш., Сидорова Н.В. — Караганда, 2010.*

¹⁷³ Второй Факультативный протокол к международному пакту о гражданских и политических правах, направленный на отмену смертной казни от 15 декабря 1989 г. // *Международ. уголовное право. Сб. норм.-правовых актов / Составители Борчашвили И.Ш., Сидорова Н.В. — Караганда, 2010.*

¹⁷⁴ Сидорова Н.В. *Международное публичное право: Курс лекций. — Караганда, 2006.*

органдарының қызметкерлерінің күш пен атыс қаруын қолдануының негізгі принциптері; 1988 жылғы Қамаудың немесе түрмеде ұстаудың кез келген нысанындағы барлық адамдарды қорғау принциптері жинағы; 1989 жылғы Заңсыз, ерікті және қысқартылған өлім жазасын тиімді болдырмау және тергеу принциптері; Қылмыс пен билікті асыра пайдалану құрбандарына сот төрелігінің негізгі принциптерінің декларациясы (1985 ж.) және т. б. Олардың барлығы полиция қызметінің ерекше канондарын тұжырымдайды, оның негізі адам құқықтары мен бостандықтарын сақтау және құрметтеу болып табылады.

Қазақстан Республикасы мойындаған адам құқықтары мен бостандықтарының халықаралық стандарттары мемлекеттің ең жоғары құндылығы адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтарын жариялаған Қазақстан Конституциясында көрсетілген. Бүгінгі күні отандық заңнаманың бүкіл жүйесі осы конституциялық ережені жүзеге асыруға бағытталған.

Қазақстан Республикасының құқықтық саясатына халықаралық құқық қағидаттарының әсер етуінің конституциялық негіздері Конституцияның 4-бабында көрсетілген, оған сәйкес республикадағы қолданыстағы құқық тек Конституцияның нормалары ғана емес, өзге де нормативтік құқықтық актілер болып табылады. Сонымен қатар Қазақстан Республикасы ратификациялаған халықаралық шарттар оның заңдарынан басымдылыққа ие және халықаралық шарттан оны қолдану үшін заңның жариялануын талап ететін жағдайларды қоспағанда, тікелей қолданылады. Республиканың Конституцияға сәйкес халықаралық шарттары мен өзге де міндеттемелері республиканың қолданыстағы құқығының құрамдас бөлігі болып табылады¹⁷⁵.

2. Адам құқықтарын қамтамасыз етудің халықаралық механизмі

Адам құқықтарын қорғау механизмдері — бұл адам құқықтары мен бостандықтарын қорғауға арналған белгілі бір құрылымдар (халықаралық және ұлттық соттар, халықаралық ұйымдар, комитеттер, комиссиялар, жұмыс топтары, арнайы баяндамашылар және т. б.).

Қазіргі жағдайда адамның құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету және қорғау механизмі ішкі және халықаралық құралдарды қамтитын күрделі құқықтық кешен болып табылады. Айтайын дегенім, бір жағынан, нормативтік актілер мен оларды жүзеге асыруға бағытталған мемлекеттік

---

¹⁷⁵ Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 19 марта 2019 г.) // http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005029

органдар болса, екінші жағынан, қабылданған және танылған нормалардың орындалуын қамтамасыз етуге арналған халықаралық шарттар мен солардың негізінде құрылған органдар.

Халықаралық қатынастардың дамуының қазіргі кезеңі жалпы адамзаттық құндылықтардың ең алдымен адам құқықтары мен бостандықтарының әлемдік стандарттарын анықтап қана қоймай, сонымен қатар ұлттық құндылықтарды реттейтін халықаралық құқықтың қағидаттары мен нормаларында құқықтық консолидациялануымен сипатталады.

Адам құқықтары мен бостандықтарын халықаралық реттеудің тарихи тәжірибесін бағалай отырып, тиісті халықаралық құқықтық институттың дамуы ұлттық құқықтық жүйелерге тән процестерді және құқықтарды қорғаудың ішкі механизмінің тиімділік дәрежесін көрсететінін ескеру қажет. Бұл саладағы мемлекеттік реттеу өте алуан түрлі болды, сондықтан жеке құқықтарды жариялау мен қамтамасыз етудің өзара үйлесімді стандарттарының болмауы тән қасиет болды. Мұндай құқықтық реттеудің жалпы принциптерін халықаралық деңгейде әзірлеуге негіз болған жоқ.

Кез келген сырттан араласуға және адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау үшін халықаралық құралдарды пайдалануға жол берілмейді. Алайда адам құқықтарын ерекше ұлттық қорғау презумпциясы жеткіліксіз болып шықты және белгілі бір жағдайларда оның толық сәйкессіздігін көрсетті. Адам құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етудің мемлекеттік құралдарына тұрақты халықаралық бақылаудың қажеттілігі айқын болды.

Адам құқықтары әмбебап болып табылады және мәдениет пен тарихтың бірде-бір ерекшелігі олардың белгілі бір елдегі нақты жағдайына сылтау бола алмайды. Адам құқықтарының әмбебап мәні одан да маңыздырақ, өйткені бұл кез келген мемлекеттің азаматтары үшін адам өмірінің төменгі стандарттарын құру әрекетін жоққа шығаруы керек.

Осыған байланысты халықаралық тәжірибеде адам құқықтарын қорғаудың халықаралық механизмдерін құруды көздейтін халықаралық актілер мен оларға қосымша хаттамалардың үлкен блогі бар.

Адам құқықтары мен бостандықтары саласындағы халықаралық актілердің жоғарыда аталған белгілері үшіншіден мемлекеттердің конвенциялар мен пактілер бойынша өз міндеттемелерін орындауын бақылау үшін тәуелсіз халықаралық органдардың құрылуына әкеп соғады. Мұндай органдар классикалық халықаралық құқыққа да белгілі, бірақ адам құқықтарын бақылау органдарының ерекшелігі олардың қатысушы мемлекеттерден тәуелсіз болуында. Мұндай органдардың мүшелері сарапшылар, судьялар лауазымдарына кандидаттарды мемлекеттер ұсынса да, сайланғаннан кейін бұл адамдар «жеке тұлға ретінде» жұмыс істейді және оларды ұсынған

мемлекетті ұсынбайды (сонымен қатар кейде комиссия мүшелерінің саны, дене конвенцияға қатысушы мемлекеттердің санынан әлдеқайда аз, сондықтан әрбір мемлекет онда физикалық түрде ұсыныла алмайды). Сонымен қатар бұл органдар кейде тіпті мемлекеттер үшін міндетті шешімдер қабылдауға құзыретті, оларды қарапайым «қарсы» дауыс беру арқылы бұғаттауға болмайды¹⁷⁶.

Бұл органдардың пайда болуы азаматтардың мемлекет тарапынан қорғалу деңгейі туралы мәселені шешу үшін «сырттан» бейтарап көзқарастың жиі талап етілетіндігіне байланысты, әсіресе бұл салыстыру қажеттілігіне келгенде барлық қатысушы мемлекеттердегі қорғаудың орташа деңгейімен бірдей деңгейде. Мысалы, Адам құқықтары жөніндегі еуропалық сот адам құқықтары туралы еуропалық конвенция тұрғысынан ешқандай айқын бұзушылық болмаған жағдайларда құқықтың бұзылғанын анықтайды, бірақ Еуропа Кеңесіне мүше мемлекеттердің көпшілігінде қарастырылып отырған құқықтың қорғалу деңгейі әлдеқайда жоғары.

Мемлекеттердің адам құқықтары саласындағы өз мойнына алған құқықтық міндеттемелерінің орындалуына халықаралық бақылау жүйесін құру осы саланы халықаралық реттеудегі елеулі жетістіктердің бірі болып табылады. Қазіргі жағдайда халықаралық бақылау органдарының рөлі үнемі өсіп келеді. БҰҰ қызметінде және әртүрлі әмбебап және аймақтық келісімдерде олардың функциялары мен өкілеттіктеріне көбірек көңіл бөлінуде. Өздеріңіз білесіздер, халықаралық құқықтың қағидалары мен нормаларының орындалуын бақылай алатын ұлттан жоғары билік жоқ. Сондықтан мемлекеттер халықаралық бақылау механизмін құруды қамтамасыз етті.

«Адам құқықтарын халықаралық қорғау механизмдері» термині адам құқықтары мен бостандықтарының халықаралық стандарттарын енгізу немесе бұзылған жағдайда оларды қалпына келтіру мақсатында әрекет ететін халықаралық (мемлекетаралық) органдар мен ұйымдардың жүйесі ретінде түсініледі. Мұндай (мемлекетаралық) органдар бірнеше мемлекеттің өзара келісімі бойынша құрылатындығымен ерекшеленеді, әдетте, халықаралық шартпен жасалады, осындай келісім шеңберінде жұмыс істейді, ал шартта олардың өкілеттіктері мен арнайы ережелері айқындалады¹⁷⁷.

Айта кету керек, әлемде үкіметаралық органдар мен ұйымдардан бөлек, үкіметтік емес құқық қорғау ұйымдары деп аталатын көптеген ұйымдар бар.

---

¹⁷⁶ Права человека / Под ред. Е.А. Лукашева. — М., 2009.

¹⁷⁷ Международное право // Электронный ресурс URL: https://studref.com/598648/pravo/mezhdunarodnoe_pravo

Тиісінше, мемлекетаралық құқық қорғау ұйымдары мыналармен ерекшеленеді:

- а) олардың шынымен де үкіметтерге ықпалы бар;
- б) көбінесе олардың шешімдері міндетті болып табылады және кез келген жағдайда олардың пікірін елемей мүмкін емес;
- в) олар халықаралық қоғамдастықты адам құқықтарының бұзылуына назар аударуға мәжбүр етеді¹⁷⁸.

Адам құқықтарын қорғаудың барлық механизмдері мыналарға бөлінеді:

1. Халықаралық (әмбебап, БҰҰ шеңберінде әрекет ететін, аймақтық, жұмыс істейтін, мысалы, Еуропа кеңесі шеңберінде).

2. Ұлттық (әрбір жеке мемлекеттің ішінде қызмет ету).

Адам құқықтарының әмбебап механизмдері — мемлекеттік және аймақтық шекараларға қарамастан, өз қызметін бүкіл әлемге тарататын органдар мен ұйымдар. Бұл механизмдер әлемнің басты халықаралық ұйымымен БҰҰ-мен бір немесе басқа түрде байланысты. Бұл кездейсоқ емес: біріншіден, дүниежүзіндегі мемлекеттердің барлығы дерлік оның мүшелері болып табылады, екіншіден, БҰҰ Жарғысына сәйкес бұл ұйымның негізгі мақсаттарының бірі «адамның негізгі құқықтарына, қадір-қасиетіне сенім орнату, адам құндылығы»¹⁷⁹.

Адам құқықтарын қорғаудың халықаралық механизмдерінің әмбебап жүйесінің негізі Біріккен Ұлттар Ұйымының 1945 жылғы 26 маусымдағы Жарғысы болып табылады¹⁸⁰.

Біріккен Ұлттар Ұйымының адам құқықтары саласындағы функциялары мен өкілеттіктері өте алуан түрлі. Олар ұсыныстар жасайды, шешімдер қабылдайды, халықаралық конференциялар шақырады, конвенциялардың жобаларын дайындайды, зерттеулер жүргізеді, жекелеген елдерге кеңестер мен техникалық көмек көрсетеді.

БҰҰ мақсаттарының бірі — «нәсіліне, жынысына, тіліне және дініне қарамастан, баршаға арналған адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын құрметтеуді ілгерілету және дамытудағы» халықаралық ынтымақтастыққа қол жеткізу.¹⁸¹ БҰҰ қызметінің құқықтық негізі Жарғы халықаралық шарт болып табылады, оған сәйкес мүше мемлекеттер, атап айтқанда, бүкіл

---

¹⁷⁸ Механизм в области прав человека. — Женева: Центр по правам человека. — 2002. — С. 16.

¹⁷⁹ Глухарева Л.И. Права человека: Гуманитарный курс. — М., 2002.

¹⁸⁰ Устав Организации объединенных наций от 26 июня 1945 г. // <http://base.garant.ru/2540400/>.

¹⁸¹ Устав Организации объединенных наций от 26 июня 1945 г. // <http://base.garant.ru/2540400/>.

әлемде адам құқықтарын ілгерілетуге және қорғауға бағытталған бірлескен шараларды қабылдауға міндеттенеді.

Адам құқықтарын қорғаудың халықаралық механизмі:

- БҰҰ Бас Ассамблеясы және оның қосалқы органдары (Әйелдер мәртебесі жөніндегі комиссия, Кемсітушіліктің алдын алу және азшылықтарды қорғау жөніндегі кіші комиссия және т. б.);

- Экономикалық және әлеуметтік кеңес (ЭКОСОС);

- Адам құқықтары жөніндегі жоғарғы комиссар.

Конвенцияларға қатысушы мемлекеттердің олардың ережелерін қалай орындайтынын бақылау үшін БҰҰ тиісті органдары, шарттық органдар деп аталатын тәуелсіз сарапшылар комитеттері құрылды:

- Адам құқықтары жөніндегі комитет (CCPR) — Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің ережелерінің сақталуын бақылау.

- Азаптауға қарсы комитет (CAT) — азаптауларға және адамгершілікке тән емес немесе ар-намысты қорлайтын іс-әрекеттер мен жазаларға қарсы конвенция ережелерінің сақталуын бақылау.

- Нәсілдік кемсітушілікті жою жөніндегі комитет (CERD) — нәсілдік кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы халықаралық конвенция ережелерінің сақталуын бақылау.

- Әйелдерге қатысты кемсітушілікті жою жөніндегі комитет (CEDAW) — әйелдерге қатысты кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы конвенцияның сақталуын бақылау.

- Бала құқықтары жөніндегі комитет (БҚК) — Бала құқықтары туралы конвенция ережелерінің сақталуын бақылау.

- Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар жөніндегі комитет (CESCR) — Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пактінің ережелерінің сақталуын бақылау.

- Барлық еңбекші-мигранттардың және олардың отбасы мүшелерінің құқықтарын қорғау жөніндегі комитет (CMW) — барлық еңбекші-мигранттар мен олардың отбасы мүшелерінің құқықтарын қорғау туралы конвенция ережелерінің сақталуын бақылау үшін¹⁸².

Шын мәнінде, БҰҰ қосалқы органдарының барлық негізгі және маңызды саны сол немесе басқа дәрежеде адам құқықтары мәселелерімен айналысады, бірақ бұл мәселеге ең көп көңіл бөлетін Бас Ассамблея (бұдан әрі

---

¹⁸² ООН-овская система защиты прав человека. Структура органов ООН, занимающихся правами человека; основные конвенции и связанные с ними процедуры; специальные процедуры Комиссии по правам человека (материалы Хельсинкского фонда по правам человека) // <http://www.hfhrpol.waw.pl/ru/>

— БҰҰ ГА) және Экономикалық және әлеуметтік кеңес (бұдан әрі — ЭКОСОС).

БҰҰ Бас Ассамблеясы (БҰҰ ГА) БҰҰ негізгі консультативтік, шешім қабылдаушы және өкілді органы болып табылады. 193 мүшеден тұрады. Жарғыда көрсетілген халықаралық мәселелердің барлық спектрін көпжақты талқылау алаңы ретінде қызмет етеді. Ассамблея қыркүйектен желтоқсанға дейін және одан кейін қажет болған жағдайда жыл сайынғы кезекті сессияда жиналады. Штаб-пәтері Нью-Йоркте, АҚШ-та орналасқан.

2017 жылдың 1 қаңтарынан бастап БҰҰ Бас хатшысы Антониу Гутерриш (португал).

Экономикалық және әлеуметтік кеңес (ЭКОСОС) БҰҰ мен оның мамандандырылған мекемелерінің экономикалық және әлеуметтік салаларындағы ынтымақтастықты үйлестіретін БҰҰ-ның негізгі органдарының бірі болып табылады.

Адам құқықтары жөніндегі комитет (САТ) Пактіге қатысушы елдерде Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің орындалуын қадағалайтын ұйым болып табылады. Пактінің 4-бөлігіне сәйкес құрылған. 4 жыл мерзімге сайланған 18 сарапшыдан тұрады.

Әйелдерге қатысты кемсітушілікті жою жөніндегі комитет Әйелдерге қатысты кемсітушілікті жою комитеті (CEDAW) әйелдерге қатысты кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы конвенцияға қатысушы мемлекеттердің орындалуын бақылайтын тәуелсіз сарапшылар органы болып табылады.

CEDAW әлемнің түкпір-түкпірінен әйелдер құқығы жөніндегі 23 сарапшыдан тұрады.

Адам құқықтары жөніндегі Жоғарғы Комиссар 1993 жылы БҰҰ Бас Ассамблеясымен құрылған. 2018 жылдың 1 қыркүйегінен бастап БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі Жоғарғы комиссары Чили мемлекетінің қайраткері, саяси және әскери көшбасшысы Вероника Мишель Бачелет Хериа болды.

Сонымен қатар үкіметтік емес халықаралық ұйымдар адам құқықтарын қорғауға қатысады. Human Rights Sentinel) — штаб-пәтері Америка Құрама Штаттарында орналасқан әлемнің 70-тен астам еліндегі адам құқықтарының бұзылуын бақылайтын, зерттейтін және құжаттайтын үкіметтік емес ұйым.

Аймақтық қорғаныс механизмдеріне мыналар жатады:

- Америка мемлекеттерінің ұйымы (ОАС) — 1948 жылы 30 сәуірде Богота қаласында (Колумбия) өткен 9 Америкааралық конференцияда 1889 жылдан бері жұмыс істеп келе жатқан Панамерикандық одақ негізінде құрылған халықаралық ұйым. Штаб-пәтері Вашингтонда орналасқан.

Жұмыс тілдері испан, ағылшын, француз және португал тілдері. Жоғарғы органдар — Бас Ассамблея, Тұрақты кеңес, Сыртқы істер министрлерінің консультативтік кеңесі, Бас хатшылық.

- Африка бірлігі ұйымы (Африка одағы.) Африка елдерінің ұйымы. 2002 жылы ол Африка Одағы деп өзгертілді. Африка мемлекеттерінің бірлігі мен ынтымағын нығайту, олардың егемендігін, аумақтық тұтастығы мен тәуелсіздігін қорғау және адам құқықтары саласындағы халықаралық ынтымақтастықты ілгерілету мақсатында 1963 жылы Африка Бірлігі Жарғысы негізінде құрылған.

- Еуропа Кеңесі. Құқықтық стандарттар, адам құқықтары, демократиялық даму, заңдылық және мәдени өзара іс-қимыл саласындағы оның мүшелері, Еуропа елдері арасындағы ынтымақтастыққа ықпал ететін халықаралық ұйым. Оның құрамына Адам құқықтары жөніндегі еуропалық комиссия және Адам құқықтары жөніндегі еуропалық сот (Страсбург) кіреді.

Адам құқықтары мәселелері Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымының (ЕҚЫҰ) жұмысының негізгі бағыты болып табылады.

Адам құқықтарын қорғаудың ұлттық механизмдері:

1. Сот жүйесі;

2. Соттан тыс қорғаудың мемлекеттік институттары (прокуратура, Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Адам құқықтары жөніндегі комиссия, Адам құқықтары жөніндегі уәкіл – Омбудсмен);

3. Мемлекеттік емес бірлестіктер.

Қазақстан Республикасындағы соттан тыс қорғаудың мемлекеттік мекемелеріне мыналар жатады: прокуратура, Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Адам құқықтары жөніндегі комиссия, Адам құқықтары жөніндегі уәкіл.

Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Адам құқықтары жөніндегі комиссия. Комиссияның қызметі Қазақстан Республикасы Президентінің 2003 жылғы 19 наурыздағы Жарлығымен бекітілген «Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Адам құқықтары жөніндегі комиссия туралы» Ереженің негізінде жүзеге асырылады¹⁸³.

Комиссия консультативтік-кеңесші орган болып табылады:

- Қазақстан Республикасы азаматтарының, шетел азаматтарының, азаматтығы жоқ адамдардың, ұйымдардың Мемлекет басшысының атына

---

¹⁸³ Указ Президента Республики Казахстан от 19 марта 2003 г. № 1042 «О Комиссии по правам человека при Президенте Республики Казахстан» // Электронный ресурс — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U030001042_ (дата обращения 10.09.2021 год)

және тікелей Комиссияға келіп түскен өтініштерін қарайды. Адам құқықтары мен бостандықтарын бұзу фактілері туралы ақпаратты қамтиды.

- Мемлекет басшысының атына Қазақстан Республикасындағы адам құқықтарының сақталуы туралы жыл сайынғы және арнайы есептер дайындайды.

- Мемлекеттік органдардың, қоғамдық бірлестіктердің және азаматтардың ұсыныстарын қарайды.

- құқықтарды қамтамасыз ету және қорғау механизмін жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірлейді және Президенттің қарауына енгізеді.

- Адам құқықтарын қамтамасыз ету мәселелерін қозғайтын заңнаманы талдайды, заң жобаларын дайындауға қатысады.

- Адам құқықтары саласындағы халықаралық шарттар бойынша талдау материалдарын, сараптамалық қорытындылар мен ұсыныстарды дайындайды.

Комиссияны Президент 5 жыл мерзімге тағайындайды.

2019 жылғы 03 ақпанда Қазақстан Республикасы Президентінің ұсынысы бойынша Парламент Сенатының жалпы отырысында Адам құқықтары жөніндегі уәкіл (Омбудсмен) Эльвира Әбілхасымқызы Әзімова адам құқықтары жөніндегі уәкілетті орган лауазымына сайланды. Бұл мекеме адам құқықтарын мемлекеттік шенеуніктердің қол сұғушылықтарынан қорғауға, заңнама мен құқық қолдану тәжірибесінің дамуын қамтамасыз етуге, білім беру бағдарламаларын әзірлеуге және жүзеге асыруға арналған.

Омбудсменнің барлық қызметі Қазақстан Республикасының БҰҰ-ның ратификацияланған конвенциялары бойынша халықаралық міндеттемелеріне сәйкес және осындай институттардың әлемдік тәжірибесіне сүйене отырып құрылады. Уәкіл үкіметтік емес ұйымдармен де, бұқаралық ақпарат құралдарымен және халықаралық ұйымдармен тығыз байланыста жұмыс істейді. Омбудсмен жұмысының қағидаттары ашықтық, объективтілік және бейтараптық болып табылады.

Сонымен қатар Адам құқықтары жөніндегі уәкілдің жанынан атқарушы орган Адам құқықтары жөніндегі ұлттық орталық жұмыс істейді.

Адам құқықтары жөніндегі уәкіл туралы ереже Қазақстан Республикасы Президентінің 2002 жылғы 19 қыркүйектегі № 947 Жарлығымен бекітілген¹⁸⁴.

---

¹⁸⁴ Указ Президента Республики Казахстан от 19 сентября 2002 года № 947 «Об учреждении должности Уполномоченного по правам человека» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 05.05.2017 г.) // Электронный ресурс — URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1033370

2017 жылғы 10 наурызда Конституцияға енгізілген өзгерістерге байланысты Парламент Сенатының жалпы отырысында Адам құқықтары жөніндегі уәкіл сайланады. Бұған дейін Республика Президенті тағайындаған.

Қазақстан Республикасындағы адам құқықтарын қорғау механизмінде мемлекеттік емес институттар (азаматтық қоғам институттары), мысалы, Адам құқықтары жөніндегі халықаралық бюроның қазақстандық бөлімшесі де белсенді позицияны ұстанады¹⁸⁵.

Бұл қоғамдық бірлестіктің ұйымдық-құқықтық нысанындағы үкіметтік емес және коммерциялық емес ұйым, оның миссиясы:

- Қазақстанда және басқа мемлекеттерде саяси құқықтар мен азаматтық бостандықтардың сақталуы.

- білім беру, мониторинг (ақпарат жинау, талдау және тарату), насихат, заңнаманы талдау және оны халықаралық стандарттарға жеткізу арқылы демократия мен құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамды дамыту.

БҰҰ-ның шарттық органдарына Қазақстанға қатысты өтініштерді саралай келе, адам құқықтары және заңдылықты сақтау жөніндегі қазақстандық халықаралық бюроның бұл қызметке белсенді түрде қатысатынын көреміз. Ең белсенділері Алматы, Нұр-Сұлтан және Қостанай қалаларындағы ҚМДБ филиалдары.

Сонымен қатар Қазақстанда қызметі адам құқықтары мен бостандықтарын қорғауға бағытталған келесі қоғамдық бірлестіктер тіркелген:

- «Ғадир-Қасиет» қоғамдық бірлестігі;
- «Ардагер» қоғамдық бірлестігі;
- «Қазақстанның балалар қоры» қоғамдық қоры;
- «Жігер» мүмкіндігі шектеулі жандардың жастар ұйымы;
- «Сана сезім» әйелдер бастамаларының құқықтық орталығы» қоғамдық бірлестігі;
- «Әділет орталығы» ЖОО;
- «Адам құқықтары жөніндегі хартия» қоғамдық қоры т. б.

Қазақстан Республикасы көптеген халықаралық шарттарға қосылып, олардың нормаларын ұлттық заңнамаға енгізіп, адам құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етуде белгілі бір нәтижелерге қол жеткізгеніне қарамастан, әлі де бірқатар күрделі мәселелер сақталуда. Бұл мәселелер олардың әлеуметтік саладағы кепілдігінде, адам құқықтарын қылмыстық қол сұғушылықтан, мемлекеттік құрылымдардың, соның ішінде құқық қорғау органдарының озбырлықтары мен бұзушылықтарынан қорғауда жатыр.

---

¹⁸⁵ КМБПЧ // Электронный ресурс — URL:<https://bureau.kz/strategiya-razvitiya/> (дата обращения 10.09.2021 год)

Қорытындылай келе, қазіргі уақытта ғылыми ортада Қызметкердің құқықтарын қорғау жөніндегі уәкіл институтын құру мүмкіндігі туралы талқылаулар жүріп жатқанын атап өткім келеді. Мысалы, Нидерландыда қызметкерлердің құқықтары мен заңды мүдделерін қорғаудың құқықтық механизмдеріне көңіл бөлінуде. Абыройға, өзін-өзі бағалауға, кәсіби арнамысқа, кәсіби құзыреттілікке қол сұғу өмірге қол сұғудан кем емес қорқынышты қылмыс болып есептеледі.

Жасыратыны жоқ, жемқор ұйымдар адамдарды осындай қасиеттерден айыру үшін барын салады. Мұндай ұйымдардағы қызметкер өзегі жоқ, пластилинді адам, әркімнің жетегінде жүретін, кез келген озбырлыққа қарсы қорғансыз адам.

Сондықтан мұндай институттың қалыптасуы адам құқықтары саласында алға қадам басуға мүмкіндік береді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Мемлекет пен құқық әрқашан болған емес. Бұл әлеуметтік институттар қоғам дамуының белгілі бір кезеңінде қалыптасты. Алғашқы қоғамда мемлекет те, құқық та болмаған. Бұл арада айта кету керек, адам, сайып келгенде, тек командада ғана өмір сүре алады. Мысалы, қазіргі адамның ата-бабаларының бірігуінің ерте формаларының болуы, ең алдымен, қатал сыртқы ортадан қорғау және азық-түлікті бірлесіп сатып алу қажеттілігіне байланысты болды. Қазіргі уақытта ғалымдар қоғам мемлекеттен әлдеқайда ерте пайда болғанын атап өтеді. Біріншісі шамамен 3-4,5 миллион жыл бұрын, ал екіншісі 5-6 мың жыл бұрын ғана болған^{3, 30}.

Әдет-ғұрыптар тарихи мінез-құлық ережелері.

Дәстүр — белгілі бір қоғамдарда, әлеуметтік топтарда ұзақ уақыт бойы сақталып келе жатқан әлеуметтік-мәдени мұраның элементтері.

Моральдық нормалар – қоғамда қабылданған жақсылық пен жамандық, орынды және рұқсат етілмейтін идеяларға негізделген белгілі бір мінез-құлыққа қойылатын талаптар.

Діни нормалар — Құдайға сенімге негізделген мінез-құлық ережелері. Мысалы, Құран, Інжіл, Талмуд^{6, 76}.

Құқықтық нормалар — бұл қоғамдық қатынастарды реттеу үшін мемлекет белгілеген жалпы міндетті мінез-құлық ережелері.

Мемлекет — белгілі бір аумақта әрекет ететін, жалпыға бірдей міндетті нормативтік құқықтық актілер шығаратын және осы актілердің орындалуын қамтамасыз ету үшін күш қолдану аппараты бар мемлекеттік биліктің саяси ұйымы.

Мемлекеттердің пайда болуы туралы көптеген теориялар бар. Олардың барлығы әртүрлі толықтығымен осы процестің белгілі бір аспектілерін көрсетеді. Олардың негізгілері: теологиялық, патриархалдық, зорлық-зомбылық, шарттық, патримоналдық, психологиялық, инцесттік, нәсілдік, органикалық, таптық.

Сондай-ақ мемлекеттердің әртүрлі типологиялары бар, бірақ қазіргі кезеңде ғалымдар негізінен екі негізгі көзқарасты мойындайды: формациялық және өркениеттік.

Мемлекет нысаны деп оның үш элементінің — басқару нысанының, басқару нысанының және мемлекеттік (саяси) режимнің бірлігінде қабылданған мемлекеттегі саяси билікті ұйымдастыруды түсіну керек^{21, 88}.

Басқару нысаны — бұл жоғары мемлекеттік органдардың қалай орналасатыны және олардың халықпен қарым-қатынасы.

Басқару нысаны – мемлекет аумағының қалай ұйымдастырылғандығы.

Мемлекеттік (саяси) режим — бұл мемлекетте биліктің жүзеге асырылу жолы және қандай әдістермен жүзеге асырылатыны.

Басқару нысаны екі түрді қамтиды: монархия және республика. Өз кезегінде монархиялар бар: абсолютті және шектеулі (дуалистік және конституциялық). Республикалар: президенттік, парламенттік, аралас, суперпрезиденттік.

Мемлекет нысанының сорттары: федерация, конфедерация, унитарлық мемлекет.

Мемлекеттік (саяси) режимнің түрлері: демократиялық және антидемократиялық (авторитарлық, тоталитарлық).

Қазіргі уақытта ғылыми ортада ғана емес, ғылыми ортада да үлкен пікірталас тудыратын өзекті мәселелердің бірі Қазақстан Республикасының қазіргі мемлекеттік басқару нысанының конституциялық даму тенденциясы мәселесі болып табылады.

Сонымен бірге конституциялық құқық ғылымы мен мемлекет және құқық теориясындағы республикаларды жіктеу мәселесінде кейбір қарама-қайшылықтар қызық сияқты. Бұл қайшылықтар әсіресе Қазақстан Республикасының мысалында айқын көрінеді.

Сонымен, Конституцияның 2-бабының 1-тармағына сәйкес Қазақстан Республикасы президенттік басқару нысанындағы біртұтас мемлекет болып табылады. Н.В. Сидоров, атап өткендей, Қазақстан Республикасындағы президенттік басқару нысаны Президенттің, біріншіден, биліктің бірде-бір тармағына жатпайтындығынан көрінеді; екіншіден, оны халық сайлайды және Парламенттен тәуелсіз; үшіншіден, оған кең өкілеттіктер берілген және Конституцияға сәйкес мемлекеттік биліктің барлық тармақтарына, олардың өзара қарым-қатынастарына сындарлы әсер ете алады, өз өкілеттіктерін тиімді жүзеге асыруға ықпал ете алады^{78, 43}.

Өз кезегінде, мемлекет және құқық теориясында АҚШ президенттік республиканың ең типтік үлгісі болып табылады^{3, 76}.

АҚШ-та Республика Президенті мемлекет пен үкімет басшысы болып табылады. АҚШ Конституциясында конституциялық шеңберде өз бетінше әрекет ету мүмкіндігі берілген үш билік тармағы (Конгресс, Президент және Жоғарғы Сот) арасында ұйымдық бөлу қарастырылған.

Бұл елде премьер-министр лауазымы жоқ, АҚШ-тағы атқарушы билік бір мезгілде мемлекет пен үкімет басшысы болып табылатын президентке тиесілі. Оның мемлекеттік қызмет саласындағы өкілеттігі ауқымды. Бүкіл мемлекеттік басқару аппараты тікелей президентке бағынады.

Қазақстанда, жоғарыда айтылғандай, президент билік тармақтарының ешқайсысына жатпайды. Атқарушы билікті премьер-министр басқарады.

Сонымен, мемлекет және құқық теориясы ғылымы ұсынған теориялық жіктелім бойынша Қазақстан Республикасының жоғары мемлекеттік органдарының құрылымы аралас немесе жартылай президенттік республикаға көбірек тән.

Концептуалды түрде айтатын болсақ, кез келген елдің өмір сүру сапасына, қауіпсіздігіне, экономикасына жоғары мемлекеттік органдардан бөлек, жергілікті билік органдарының, атап айтқанда, әртүрлі деңгейдегі әкімдердің ықпалы зор екенін байқамау мүмкін емес. Алайда, А.Стамқұлов атап өткендей, дамыған елдерде әкімдерді, жергілікті атқарушы органдардың басшыларын сайлау көптеген мемлекеттердің институционалдық дамуындағы бұрыннан дәлелденген шешуші қадам болса, Қазақстанда әкімдерді сайлау тақырыбы әлі зерттелмеген күйінде қалып отыр⁸⁴.

Барлық деңгейдегі әкімдер сайланса, қоғам өмірі қалай өзгереді?

Әкімдерді жергілікті халық тікелей сайлайтын болса, оларды ынталандыру жүйесі түбегейлі өзгереді деген автордың пікірімен келіскен жөн. Әкімдер сайланса, тұрғындарға қолжетімді болып, тұрғындардың арызшағымын тыңдауға дайын болады. Егер әкім популизммен айналысып, жұмыс істемесе, онда мұндай әкім келесі сайлауда жеңе алмайды, өйткені сайлаушылар оған сенбейтін болады.

Біздің ойымызша, бұл жүйе облыстардың, республикалық маңызы бар қалалардың және астананың әкімдері деңгейінде жүзеге асырылса, жергілікті атқарушы органдардың басшыларының сайлануының мәні бар. Әйтпесе, әртүрлі деңгейдегі әкімдер арасында қайшылықтар мен әрекеттердің түбегейлі сәйкессіздігі туындауы мүмкін. Мысалы, халық сайлаған қала әкімі облыс әкіміне жай ғана бағынбауы мүмкін. Осыған ұқсас қайшылықтар мен әрекеттердегі сәйкессіздіктер барлық деңгейдегі (облыс, қала, аудан және т. б.) әкімдерді сайлау кезінде де туындауы мүмкін. Жалғыз ерекшелік ауылдық деңгейдегі әкімдерді сайлау болуы мүмкін.

Ендеше, облыстағы қалалар мен аудандардың тұрғындары облыс әкімінің жұмысына да тиісті қала, аудан әкімдерінің қызметін бағалау арқылы баға беруі ең дұрысы сияқты. Өз кезегінде, Қазақстан Республикасы Конституциясының 91-бабы негізгі заңға мұндай өзгерістер енгізуге тыйым салмайды. Бұл мәселе референдумда немесе Қазақстан Республикасының Парламентінде қаралуы мүмкін еді.

Заң әдебиетінде конституциялық дамудың басқа кезеңділігі ұсынылған. Кейбір авторлар төрт кезеңді көрсетеді, басқалары одан да көп. А.В. Якушев ол алты конституциялық дәуірді тудырған конституцияларды қабылдаудың алты «толқынын» анықтайды.

Бірінші («ескі») конституциялар (18 ғасырдың соңы – бірінші дүниежүзілік соғыстың соңы)

«Бірінші толқын» конституцияларының жасалу тарихы. Бірінші дәуір ең ұзақ болды – шамамен 130 жыл. Ол алғашқы конституциялардың қабылдануымен басталды: АҚШ – 1787 ж., Польша – 1791 ж., Франция – 1791 ж. Содан кейін конституциялар әлемнің және Еуропаның барлық жетекші мемлекеттерінде (Бельгия – 1831 ж., Люксембург – 1868 ж.) қабылданды. 1868 ж., Швейцария – 1874 ж., Голландия – 1887 ж., Жапония – 1889 ж., Германия – 1871 ж., Италия – 1848 ж., Португалия – 1911 ж., т. б.).

«Екінші толқын» конституциялары (1918–1945 жж. екі дүниежүзілік соғыс арасында қабылданған).

Конституцияларды қабылдаудың «үшінші толқыны».

Конституцияның қабылдануының екі бағыты:

- жеңілген елдерде жаңа конституциялар қабылданып, жеңіске жеткен елдерде жаңартылды;

- бүкіл әлемде халықтық-демократиялық және социалистік конституциялар тарай бастады.

Конституцияларды қабылдаудың «төртінші толқыны» 1950 жылдың соңы мен 1960 жылдың басында Африка елдері өздерінің ұлттық конституцияларын қабылдаған отаршылдық жүйенің күйреуімен байланысты болды.

Жаңа конституциялардың «бесінші толқыны» Еуропадағы – Грецияда, Португалияда (1974) және Испанияда (1975) соңғы фашистік режимдердің күйреуімен байланысты болды.

Алтыншы «конституциялық толқын» конституцияларының ерекшелігі КСРО-да социализмнің ыдырауы мен Югославияның ыдырауы нәтижесінде дүниежүзілік картада жаңа мемлекеттер пайда болып, олардың конституциялары қабылданды^{85, 16}.

Қазіргі ғылымда жалпы танылған абсолютті және шектеулі монархияларға, парламенттік және президенттік республикаларға басқару нысанын жіктеудің негізінде билікті бөлу принципі жатқанын айта кеткен жөн. Бұл принцип мемлекет нысанының мұндай элементін мемлекеттік (саяси) режим ретінде жіктеудің де негізінде жатыр. Теориялық тұрғыдан демократиялық саяси режим және сәйкесінше авторитарлық және тоталитарлық болып екіге бөлінетін демократиялық емес режим болып бөлінеді.

Биліктің бөліну принципі бүгінгі күні барлық демократиялық мемлекеттердің негізгі конституциялық принциптерінің бірі болып табылады. Қазіргі уақытта ол дүниежүзіндегі елдердің басым көпшілігінің негізгі заңында бекітілген. Оның мәні мынада: мемлекеттік билікті бір-бірінен тәуелсіз (бірақ қажет болған жағдайда бір-бірін бақылайтын) тармақтар: заң шығарушы, атқарушы және сот билігі арасында бөлу керек.

Бұл саяси-құқықтық теорияны алғаш рет ағылшын Джон Локк «Адам санасы туралы тәжірибе» және «Үкімет туралы екі трактат» атты еңбектерінде дәлелдеп берді, ал «билікті бөлу принципі» терминін француз Шарль-Луи енгізді. Монтескье «Заңдар рухы туралы» еңбегінде осы қағиданың барынша тиянақты дамуын жүзеге асырды. Осылайша, 18 ғасырдың аяғы — 19 ғасырдың басы билікті бөлу принципі көптеген мемлекеттерде мойындалды¹⁸⁶.

Джон Локк теориясының Шарль-Луи Монтескье теориясынан басты айырмашылығы — заң шығарушы билік үстем, ал атқарушы билік оған бағынады. Дәл осы теориялардың негізінде мемлекеттік басқару нысандарының қазіргі жіктелімі құрылуда.

Заң әдебиетінде құқықтың келесі нысандары бөлінеді:

- Занды әдет-ғұрып;
- заңды немесе сот прецеденті;
- нормативтік құқықтық акт;
- нормативтік келісімшарт.

Өз кезегінде, құқықтық жанұя бұл құқықтың бір түрі шеңберіндегі ұлттық құқықтық жүйелердің жиынтығы деп жалпы мойындалған.

Құқықтық әдет-ғұрып деп қоғамда мемлекеттік билікке тәуелсіз дамып, қоғам санасында міндетті мәнге ие болған нормалар түсініледі. Бұл мемлекет қорғауына алынған, тарихи қалыптасқан дағдылы мінез-құлық.

Діни құқық отбасына Иран, Пәкістан, Судан және т. б. сияқты мұсылман елдерінің құқықтық жүйелері, сонымен қатар Үндістан, Сингапур, Бирма, Малайзия қауымдарының индуизм құқығы және еврей құқығы жатады.

Мұсылман құқығының 4 негізгі қайнар көзі бар^{10, 119}:

1. Құран — сүрелерден тұратын мұсылмандардың қасиетті кітабы;

2. Сүннет — хадистерден тұратын мұсылмандық қасиетті дәстүр (Мұхаммед пайғамбардың өмірі туралы аңыз). Құран мен сүннеттің тікелей заңды мәні жоқ, бірақ барлық мұсылман құқығының идеологиялық негізі ретінде қызмет етеді;

3. Ијма — беделді дін қызметкерлерінің ислам дінінің нормаларын түсіндіруі.

Мұсылмандық рухани билік органдары қалыптастырған келісілген тұжырымдар, олар негізінен ислам құқығының қайнар көздері болып табылады (Құран мен Сүннеттен заңды үзінділер);

---

¹⁸⁶ <http://all-politologija.ru/knigi/osnovy-sociologii-i-politologii-kozyrev/principi-razdeleniya-vlasti>

4. Қияс — ислам құқығының прецеденттерінің жинағының бір түрі, басқа дереккөздерде көзделмеген жаңа жағдайларға қатысты ұқсастық бойынша пайымдау.

Сот прецеденті — белгілі бір іс бойынша сот шешімі, әдетте төменгі сатыдағы соттардағы ұқсас істер үшін міндетті болып табылады.

Сот прецеденті англосаксондық құқықтық отбасы елдерінде (Ұлыбритания, АҚШ, Канада, Австралия, Жаңа Зеландия және т. б.) құқықтың негізгі қайнар көзі болып табылады.

Нормативтік құқықтық акт деп мемлекеттің құзырлы органдары қабылдаған және жалпыға міндетті құқықтық нормаларды қамтитын ресми құжат түсінілетіні рас.

Нормативтік құқықтық акт роман-германдық құқықтық отбасы елдерінде (континенттік Еуропа, бұрынғы КСРО елдері) құқықтың негізгі қайнар көзі болып табылады. Басқаша айтқанда, заңнама «заңды құқық» деп аталады.

ҰСЫНЫЛАТЫН ӘДЕБИЕТТЕР:

Халықаралық қауымдастықтың ережелері

1. Всеобщая декларация прав человека от 10 декабря 1948 года. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml
2. Женевская конвенция об обращении с военнопленными (1929) [https://politology.mirtesen.ru/blog/43722175271/ZHenevskaya-konventsiya-ob-obraschenii-s-voennoplennymi-\(1929\)](https://politology.mirtesen.ru/blog/43722175271/ZHenevskaya-konventsiya-ob-obraschenii-s-voennoplennymi-(1929))
3. Международный Пакт об экономических, социальных и культурных правах от 16 декабря 1966 года // Международное уголовное право. Сборник нормативных правовых актов / Составители Борчашвили И.Ш., Сидорова Н.В. — Караганда, 2010.
4. Международный Пакт о гражданских и политических правах от 16 декабря 1966 года //Международное уголовное право. Сборник нормативных правовых актов / Составители Борчашвили И.Ш., Сидоров Н.В. — Караганда, 2010.
5. Конвенция о рабстве 1926 года https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/convention_slavery.shtml
6. Устав Организации объединенных наций от 26 июня 1945 года. <http://base.garant.ru/2540400/>
7. Факультативный протокол к пакту о гражданских и политических правах от 16 декабря 1966 года. //Международное уголовное право. Сборник нормативных правовых актов / Составители Борчашвили И.Ш., Сидорова Н.В. — Караганда, 2010.
8. Второй Факультативный протокол к международному пакту о гражданских и политических правах, направленный на отмену смертной казни от 15 декабря 1989 года // Международное уголовное право. Сборник нормативных правовых актов. / Составители Борчашвили И.Ш., Сидорова Н.В. — Караганда, 2010.

Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілері

9. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 19 марта 2019 года) // http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005029
10. Закон Республики Казахстан № 480-V «О правовых актах» от 06.04.2016 г. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37312788
11. Указ Президента Республики Казахстан от 19 марта 2003 года № 1042. «О Комиссии по правам человека при Президенте Республики

Казахстан». Электронный ресурс. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U030001042_ (дата обращения 10.09.2021 год)

12. Указ Президента Республики Казахстан от 19 сентября 2002 года № 947 «Об учреждении должности Уполномоченного по правам человека» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 05.05.2017 г.) // URL:https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1033370

13. Постановление Парламента Республики Казахстан от 20.05.1996 г. (с изм. и доп., внесенными постановлением Парламента Республики Казахстан от 22.06.2012 г.) О Регламенте Парламента Республики Казахстан / http://adilet.zan.kz/rus/docs/B96000001_

Шет мемлекеттердің нормативтік құқықтық актілері

14. Билль о правах 1689 г. https://wiki2.wiki/wiki/bill_of_rights_1689

15. Конституция Королевства Марокко // <http://worldconstitutions.ru/?p=481>

16. Конституция Российской Федерации 1993 г. с изм. и доп. по сост. на 21.07.2014 г. <http://www.constitution.ru/index.htm>

17. Конституции 16 стран мира: Сб. конституций стран-членов СНГ, Балтии и ряда др. государств мира / Сост. Ж.Баишев, К. Шакиров. — Алматы: Жеті жарғы, 1995. — С. 78

18. Magna Carta — Великая Хартия Вольностей 1215 г. // <https://mybiblioteka.su/tom2/9-47630.html>

19. Constitution of the Kingdom of Bhutan (English). Government of Bhutan (18 July 2008).

20. Tibetan-English-Dictionary of Buddhist Teaching & Practice (англ.). Diamond Way Buddhism Worldwide. Rangjung Yeshe Translations & Publications (1996).

21. Уголовный кодекс Финляндии [Электронный ресурс]. — М., [2019]. — Режим доступа: <http://www.finlex.fi/pdf/saadkaan/E8890039.pdf>. — Загл. с экрана (дата обращения: 05.04.2019).

22. 20 европейских конституций: Сб. неофициальных текстов конституций и конституционных актов / Сост. И авт. вступ. Статьи Лупарев Г.П. — Алматы: Академия юриспруденции — Высшая школа права «Әділет», 2003

Оқу және ғылыми әдебиеттер

23. Аблаев Ю.М. Начальный этап борьбы с коррупцией в Финляндии / Ю.М. Аблаев // Научное мнение. — 2011. — № 4. — С. 23–28.

24. Алексеев С.С. Теория государства и права / http://www.e-reading.club/chapter.php/1566/83/Alekseev_-_Teoriya_gosudarstva_i_prava.html

25. Алексеев С.С., Корельский В.М. Теория государства и права. — М. 2000.
26. Ардан Филипп. Франция: государственная система / Пер. с франц. — М.: Юрид. Лит., 1994.
27. Арутюнян А. Институт президентства в постсоветских республиках: конституция и политическая реальность (Сравнительно-правовой анализ) // <http://hrlibrary.umn.edu/russian/hrtsbook/Rinstituteofpresident.html>
28. Батычко В.Т. Конституционное право зарубежных стран: Конспект лекций. — Таганрог: ТТИ ЮФУ, 2011. Бернар Манен. Принципы представительного правления. — СПб, 2008. — 324 с.
29. Богдановская И.Ю. Судебный прецедент – источник права // Гос. Право. — № 12. — 2002 г.
30. Бондаренко В.А., Ушакова В.Г. Планирование социального развития как неотъемлемая часть государства «северной модели»: пример Финляндии. URL:<https://nauchforum.ru/studconf/social/ii/435> (дата обращения 25.05.2021 года)
31. Д.А. Булгакова, А.Ж. Истаев. Всеобщая история государства и права. (Учебно-методическое пособие). — Алматы: Юридическая литература, 2005
32. Веллард. Дж. Вавилон. Расцвет и гибель города Чудес.
33. Водовозов В.В. Охлократия // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). — СПб., 1890–1907.
34. Государства и территории мира. Справочные сведения // Атлас мира / Сост. и подгот. к изд. ПКО «Картография» в 2009 г.; гл. ред. Г.В. Поздняк. — М.: ПКО «Картография»: Оникс, 2010.
35. Графский В.Г. Всеобщая история права и государства: Учебник для вузов. — М.: Норма, 2004.
36. Глухарева Л.И. Права человека. Гуманитарный курс. — М., 2002.
37. Гумплович Л. Общее учение о государстве. Спб., 1990.
38. Давид Р., Жоффре-Спинози. Основные правовые системы современности. — М.: Междунар. Отношения, 1996 г.
39. Давид Р. Основные правовые системы современности. Пер. с французского. — М., 1967
40. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка в 4-х томах. // Т. 4. — М., 1980.
41. Демократия: государство и общество / Н.В. Давлетшина, Б.Б. Кимлика, Р.Дж. Кларк, Д.У. Рэй. Уч. пос. — М.: Ин-т педагогических систем, 1995.
42. Джиембаев Р.К., Христоробов А. Актуальные проблемы юридических и общественных наук в Республике Казахстан // Мат-лы меж-

дународ. науч.-теор. конф., посвященной двадцатилетию независимости Республики Казахстан от 22.04.2011. — 295 с.

43. Джиембаев Р.К. Концептуальные основы теории права и государства: Учеб.пос. — Карагандинская академия им. Б. Бейсенова МВД РК, 2017.

44. Джиембаев Р.К. Теория государства и права: Учеб. пос. — Караганды: РИО «Болашак-Баспа», 2012.

45. Duhamel O., Meny Y. Dictionnaire constitutionnel. — P.: Presses Universitaires de France, 1992. — P. 509.

46. Дождев Д.В. Римское частное право — М., 2005.

47. Р.В. Еншбарян, Ю.К. Краснов. Теория государства и права: Уч. пос. — Москва, 1999 г

48. Ибраева А.С. Теория государства и права. — Алматы, 2006.

49. Иванов К.К. Особенности законотворческого процесса в зарубежных странах (на примере Франции) // Индия 1980. Ежегодник. — М.: Главная редакция и 60 восточной литературы, издательство «Наука», 1982.

50. История политических и правовых учений: Учебн. для вузов / Под общ. ред. акад. РАН, д.ю.н., проф. В.С. Нерсесянца. — 3-е изд., стереотип. — М.: Издательство НОРМА. — М., 2001.

51. История политических учений / Под. ред. проф. С.Ф. Кечекьяна и доц. Г.И. Федькина. Юр. Литература. — М., 1955.

52. Источники права // Государство и право в развивающихся странах. Ред. колл. С.А. Сосна, В.Е. Чиркин, Ю.А. Юдин. «Наука». — М., 1985.

53. Кашанина Т.В. Происхождение государства и права. Современные трактовки и новые подходы. — М., 1909; Керимов Д.А. Методология права. Предмет, функции, проблемы философии права. — М., 2000. — С. 113.

54. Кистяковский Ф. Лекции по общему государственному праву. — М., 2019.

55. Комаров А.С. Источники права Швеции // Советское государство и право. — 1986. — № 6.

56. Комаров С.А. Общая теория государства и права. — М., 1998.

57. Конституционное право зарубежных стран: Учебн.для вузов / Под общ. ред. чл.-корр. РАН, проф. М.В. Баглая, д.ю.н., проф. Ю.И. Лейбо и д.ю.н., проф. Л.М. Энитна. — М.: Норма, 2004.

58. Liebesny H. Foreign Legal System: A Comparative Analysis. Washington, 1981. — P. 1.

59. Конституционное право зарубежных стран (конспект лекций в схемах). — М.: А-Приор, 2007.

60. Крухмалев А.Е. Плутократия как феномен трансформирующейся России. — 2010.

61. Клименко А.В. Обществознание // <http://dic.academic.ru/dic.nsf/guwiki/461447>
62. В.Л. Кулапов, А.В. Малько. Теория государства и права. — М., 2008.
63. Лушников А.М. Теория государства и права: Элементарный курс. — М., 2009.
64. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. — Т. 21.
65. Марченко М.Н. Источники права: Учеб. пос. — М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006.
66. Марченко М.Н. Теория государства и права: Учебн. — М. 2008.
67. Марченко М.Н. Теория государства и права в вопросах и ответах: учебное пособие. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Проспект, 2016.
68. Мелехин А. В. Теория государства и права: Учеб.пос. / А. В. Мелехин. — М.: Маркет ДС, 2007.
69. Механизм в области прав человека. — Женева: Центр по правам человека. — 2002. — С. 16.
70. Монтескье Ш. Избранные произведения / Под ред. М.П. Баскина. — М.: Гос. изд-во Политической Литературы, 1955.
71. Московичи С. Век толп: Исторический трактат по психологии масс. — М., 1998
72. Мухамеджанов Б.А. Форма правления Республики Казахстан: конституционная модель и практика государственного управления. Автореф.: дис. ... на соиск. ученой степени д-ра юрид.наук. — М., 2007 // <https://www.dissercat.com/content/forma-pravleniya-respubliki-kazakhstan-konstitutsionnaya-model-i-praktika-gosudarstvennogo-u/read>
73. Наталья Ильина. Удивительная Андорра / <https://books.google.kz/books?id/>
74. Никонов В. Безвластие // Известия. 1998. 20 октября.
75. Обществознание: Пособие-репетитор / под ред. О.С. Белокрыловой, В.И. Филоненко. — Изд. 22-е. — Ростов н/Д: Феникс, 2016.
76. Ожегов С.И. Словарь Русского языка. — М., 1989.
77. Орумбаев Ж.Б. Общество, государство и право: Учеб. пос. — Караганда: КарЮИ МВД РК им. Б. Бейсенова, 2006
78. Политология: Энциклопедический словарь / Общ. ред. и сост.: Ю.И. Аверьянов. — М.: Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993.
79. Политология: краткий курс. За три дня до экзамена / И.А. Иванников. — Ростов н/Д: Феникс, 2010. — С. 69.
80. Права человека / Под ред. Лукашева Е.А. — М., 2009.

81. Правовой портал «На страже закона» / Правовой обычай как источник права // [www.lawguard.net / pravovoy-obychay-kak-istochnik-prava-2.html](http://www.lawguard.net/pravovoy-obychay-kak-istochnik-prava-2.html)
82. Радько Т.Н. Теория государства и права: Учебн. — 2-е изд. — М.: Проспект, 2011.
83. Рассказов Л.П. Теория государства и права: Учебник для вузов. — 3-е изд. — М. РИОР: ИНФРА-М.2010.
84. Решетников Ф.М. Правовые системы стран мира: Справочник. — М., 1993
85. М.П. Морев. Римское право: Учеб. пос. — М., 2010. 2-е изд.
86. Robert Michels. Political parties A sociological study of the oligarchal tendencies of modern democracy. — 2001.
87. Роль Первого Президента Казахстана Нурсултана Назарбаева в развитии парламентаризма. <http://www.m-astana.kz/article/view?id=915>
88. Салимбаева Ж.Ч. Теория возникновения государств: трансформация взглядов. / <http://krishna.kz/ru/node/597>
89. Семёнов Ю.И. Философия истории. (Общая теория, основные проблемы, идеи и концепции от древности до наших дней). — М.: современные тетради, 2003.
90. Сидорова Н.В. Международное публичное право. Курс лекций. — Караганда, 2006.
91. Сидорова Н.В. Конституционное право Республики Казахстан: Курс лекций. — Караганда: Карагандинская академия МВД РК им. Б.Бейсенова, 2011.
92. Сидорова Н.В. Конституционное право Республики Казахстан: Учеб.пос. В 2-х ч. — Караганда: Карагандинская академия МВД РК им. Б. Бейсенова, 2017. Ч. 1.
93. Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. — Харьков, 2000.
94. Смоленский М.Б. Теория государства и права: Учебн. — М., 2010.
95. Стамкулов А. Конституционные основы выборности акимов. <https://www.zakon.kz/4923591-konstitutsionnye-osnovy-vybornosti.html>
96. Тастенов А. Основные политические ориентации казахстанцев и текущее позиционирование ключевых политических субъектов Казахстана // <http://kisi.kz/ru/categories/politicheskaya-modernizaciya/posts/osnovnye-politicheskie-orientacii-kazahstancsev-i-tekusc>
97. Тихомиров Ю.А. Договор как регулятор общ. отношений // Правоведение. — 1990. — № 5. — С. 27–35
98. Теория государства и права: Учеб. пос. / В.И. Власов, Г.Б. Власова. — изд. 2-е. — Ростов н/Д: Феникс, 2012.

99. М.Б. Смоленский. Теория государства и права: Учебн. — М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К»; Академцентр, 2010.
100. Р.Х. Макуев. Теория государства и права: Учебн. — 3-е изд., изм. и доп. — М.: Норма: Инфра-М, 2010.
101. Теория государства и права: Учебн. для вузов / Под ред. В.М. Карельского и проф. В.Д. Перевалова. — 2-е изд., перер. и доп. — М. Норма, 2001.
102. А.М. Лушников. Теория государства и права: Элементарный курс — М.: Эксмо, 2009.
103. Хутыз М.Х. Энциклопедия права: Учеб. пос. — Кубань, гос. ун-т, 1995 г.
104. Цвайгерт К. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права. Т. 1. — М., 1998
105. Цуладзе А.М. Политические манипуляции или покорение толпы. М., 1999.
106. Черниловский З.М. Всеобщая история государства и права (история государства и права зарубежных стран): Учебн. 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Высш.шк., 1983.
107. Чиркин В.Е. Государствоведение: Учебн. — М.: Юристъ, 1999.
108. Wiener Zeitung: Homo-Ehe: Die Zeit drängt
109. Ф. Энгельс. Происхождение семьи, частной собственности и государства.

Анықтамалық әдебиет

110. Аргентина // https://kommentarii.org/strani_mira_eciklopediy/argentina.html
111. Диархия. <https://ru.wikipedia.org>
112. Диархия. Конституционное право: Энциклопедический словарь / Отв. ред. С.А. Авакьян. — М.: Норма, 2001.
113. Дом для народа // URL:https://ru.wikipedia.org/wiki/Дом_для_народа (дата обращения 25.05.2021 года)
114. Индекс восприятия коррупции 2017. <https://theworldonly.org/indeks-vospriyatiya-korrupsii-2017/>
115. Индекс восприятия коррупции 2014 года // <https://gtmarket.ru/news/2014/12/03/7004>
116. Коммуны Швеции. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
117. КМБПЧ Электронный ресурс. URL:<https://bureau.kz/strategiya-gazvitiya/> (дата обращения 10.09.2021 год)
118. ООН-овская система защиты прав человека. Структура органов ООН, занимающихся правами человека; основные конвенции и связанные с

ними процедуры; специальные процедуры Комиссии по правам человека (материалы Хельсинкского фонда по правам человека).
<http://www.hfhrpol.waw.pl/ru/>.

119. Международное право // URL: https://studref.com/598648/pravo/mezhdunarodnoe_pravo

120. Модели социального государства в мировой практике. URL:<https://studopedia.org/6-17008.html> (дата обращения 25.05.2021 года)

121. Назарбаев обещает многопартийный парламент. URL:<https://Yk.kz/news/show/10086> (дата обращения 25.05.2021 года)

122. Олег Фаличев. Как олигархия Украины манипулирует народом в своих интересах. / <http://vpk-news.ru/articles/21823>

123. Парламентские выборы в Финляндии (2019) // [https://ru.wikipedia.org/wiki/Парламентские_выборы_в_Финляндии_\(2019\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Парламентские_выборы_в_Финляндии_(2019))

124. Партия «Уш жуз» и ее деятельность в период установления советской власти в Казахстане. <http://bibliotekar.kz/istorija-kazahstana-belye-pjatna/partija-ush-zhuz-i-ee-deyatelnost-v-peri.html>

125. Политическая идеология. <http://www.grandars.ru/college/sociologiya/politicheskaya-ideologiya.html>

126. Политические партии Финляндии // https://ru.wikipedia.org/wiki/Политические_партии_Финляндии

127. Путешествия и эмиграция. URL:<https://e-migration.ru/shveciya/srednie-zarplaty-v-shvecii.html> (дата обращения 25.05.2021 года)

128. Савельев. Нация и государство. Теория консервативной реконструкции (2005): 2.1. Определение невозможно, смысл познаваем

129. Социал-демократическая идеология // <https://all-politologija.ru/knigi/politologiya-uchebnoe-posobie/social-demokraticheskaya-ideologiya>

130. Социальное благополучие, социальная безопасность и социальная сплоченность как философско-аксиологические основы социальной работы // URL:https://studme.org/130005279390/sotsiologiya/sjtsialnaya_splochennost_filosofsko-aksiologicheskie (дата обращения 25.05.2021 года)

131. Список стран по индексу восприятия коррупции // https://ru.wikipedia.org/wiki/Список_стран_по_индексу_восприятия_коррупции

132. Тощенко Ж.Т. <http://toschenko.ru/publication/4/>

133. Уровень коррупции в странах мира в 2018–2019 гг. // <https://visasam.ru/emigration/vybor/strany-po-urovniu-korrupcii.html>

134. <http://lektii.net/1-80727.html>

135. <http://www.grandars.ru/college/sociologiya/demokratiya.html>

136. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

137. <https://topwar.ru/102937-strana-drakona-migranty-povstancy-i-nacionalnoe-schaste.html>

138. <http://www.bisbaturgell.org/index.php/ca/>
139. <http://www.coprince-fr.ad/ca/>
140. <https://www.govern.ad/>
141. <http://forum.lvivport.com/threads/oxlokratija-xoxlokratija-chego-segodnja-v-ukraine.96024/>
142. <http://popular.academic.ru/229>
143. <http://www.allpravo.ru/diploma/doc43p0/instrum664/item670.html>
144. <http://lawtoday.ru/razdel/biblo/tgp/021.php>
145. <http://student-pravo.ru/proishozdenie-gosudarstva-i-prava-patrimonialnaya-teoria-proizhozdenia-gosudarstva/>
146. <http://all-politologija.ru/knigi/osnovy-sociologii-i-politologii-kozyrev/principi-razdeleniya-vlasti>

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз.....	3
Мемлекеттің пайда болу проблемасы. Мемлекет типологиясы мәселелері	6
1. Мемлекеттің түсінігі және сипаттамалары.....	6
2. Мемлекеттің пайда болу теориялары: көзқарастардың әртүрлілігі 11	
3. Мемлекет типологиясын зерттеудің негізгі тәсілдері	20
Мемлекет нысандары ұғымы туралы мәселелер	29
1. Мемлекет формасы туралы саяси-құқықтық ойдағы түсінік	29
2. Басқару нысаны	42
3. Мемлекеттік құрылыс нысандары	49
4. Мемлекеттік (саяси) режим.....	52
Қазақстан Республикасы үлгісінде жекелеген конституциялық-құқықтық институттардың дамуы.....	58
1. Конституциялық құқық ғылымында және мемлекет пен құқық теориясында басқарудың республикалық нысанын жіктеу мәселесі.....	58
2. Жергілікті атқарушы билік органдарының басшыларын сайлау мәселесі	62
Конституциялық эволюция кезеңдері.....	69
1. Конституциялық эволюция кезеңдері.....	69
2. Биліктің бөліну қағидасы	73
3. Парламентаризм институтын дамыту — сыбайлас жемқорлық проблемаларын шешудегі басты аспект	78
Әлеуметтік мемлекет: рәсімдердің әртүрлілігі және іске асыру мәселелері	82
1. Саяси плюрализм және идеологиялық әртүрлілік	82
2. Жалпыға бірдей әл-ауқат мемлекетінің идеясын жүзеге асырудағы орталық солшыл күштердің рөлі	86
Құқық нысандары мен құқықтық жүйелерді жіктеу критерийлері	92
1. Құқық қайнар көздерінің нысандары	92
2. Кейбір мемлекеттердің құқықтық жүйелерін жіктеудің теориялық мәселелері	106
Құқықтық нормаларды түсіндіру: теория және практика.....	112
1. Нормативтік құқықтық актілерді түсіндіру: түсінігі, түрлері және әдістері	112
2. Нормативтік құқықтық актіні ресми түсіндіру актілері.....	120
Заң шығармашылығы және заң шығару процесінің кезеңдері.....	122

1. Құқық шығармашылығының түсінігі, түрлері және негізгі принциптері.....	122
2. Заң шығару процесінің кезеңдері	124
Адам құқықтарының генезисі	136
1. Адам құқықтарының генезисі	136
2. Адам құқықтарын қамтамасыз етудің халықаралық механизмі 144	
Қорытынды	154
Ұсынылатын әдебиеттер:	160
Халықаралық қауымдастықтың ережелері.....	160
Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілері	160
Оқу және ғылыми әдебиеттер.....	161
Анықтамалық әдебиет	166

ҚҰҚЫҚТЫҢ ЖӘНЕ МЕМЛЕКЕТ ТЕОРИЯСЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Оқу құралы

*Джембаев Руслан Қайратұлы
Әбілқас Перизат Қайратызы*

Қазақстан Республикасы ПМ Бәрімбек Бейсенов атындағы
Қарағанды академиясының баспаханасында басылды.
Қарағанды қаласы, Ермаков көшесі, 124